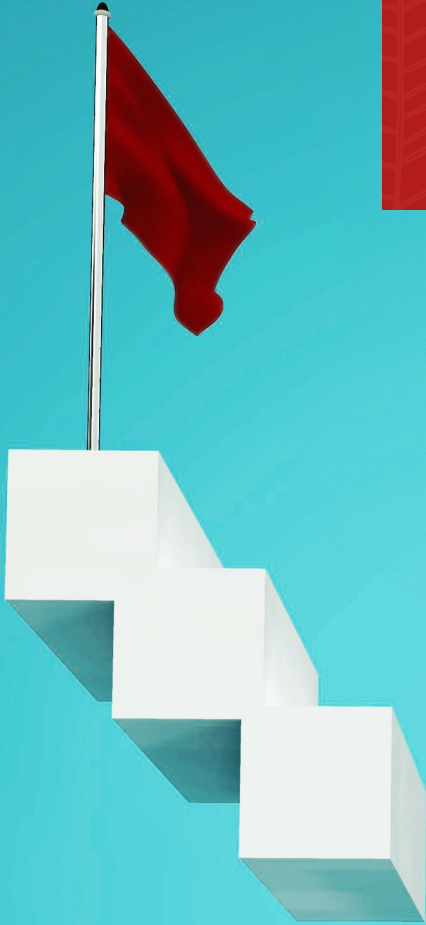

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

ACTA HUMANA

EMBERI JOGI KÖZLEMÉNYEK

XIII. évfolyam (2025)
2. szám

ISSN 2786-0728 (elektronikus)

ACTA

HUMANA

EMBERI JOGI KÖZLEMÉNYEK

ACTA HUMANA • Emberi Jogi Közlemények
A Nemzeti Közzolgálati Egyetem kölcsönösen anonim módon
lektorált folyóirata

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Trócsányi László elnök

Badó Attila	Kis Norbert	Patyi András
Balogh Zsolt	Kiss György	Polt Péter
Bándi Gyula	Koltay András	Schanda Balázs
Bódi Stefánia	Kondorosi Ferenc	Smuk Péter
Csath Magdolna	Korhecz Tamás	Ujházy László
Darák Péter	Kukorelli István	Varga Réka
Maciej Dybowski	Herbert Küpper	Varga Zs. András
Halász Iván	Silvio Marcus-Helmons	Vizi Balázs
Halmi Péter	Molnár Miklós†	Weller Mónika
Hörcherné Marosi Ildikó	Pap András László	Leo Zwaak

SZERKESZTŐSÉG

Péterfalvi Attila főszerkesztő

Auer Ádám

Balogh-Békesi Nóra

Horváth Anett

Téglási András

Olvasószerkesztők: Bujdosó Hajnalka, Resofszki Ágnes

Megjelenik negyedévente

Kiadó: Nemzeti Közzolgálati Egyetem Ludovika Egyetemi Kiadó

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

ISSN 2786-0728 (elektronikus)

Borítókép: depositphotos.com

Tartalom

TANULMÁNYOK

CSATH MAGDOLNA: Az EU versenyképessége nemcsak technológiai, hanem emberi és társadalmi ügy is.	5
KOVÁCS HELGA: Az igazi Gossip Girl a bíróságon	25
M. TAKÁCS PÉTER: Max Weber kritikusai Gödel propozíciós tételében	55
TOMÁŠ GÁBRIŠ: “Díszmagyar” (Hungarian Ceremonial) Attire as a Constitutional Symbol	65
ALEXANDRA LETKOVÁ: The Ideological Past and Present of Bratislava’s Slavín.	83
MEERA HAMED FALAH ALMA’AITAH: Refugee Protection in Jordan and Lebanon: Legal Frameworks, Service Provision, and Socioeconomic Challenges in a Turbulent Region.	111
SOLYMÁRI DÁNIEL: A politikai hatalom és erő szerepe a nemzetközi fejlesztési segélyezés összefüggésében.	119
HORVÁTH ANETT: A közpolitikai kudarcok és fiasók.	135
AADI RAJESH: Evolving Role of Women in the Developing World	143

KÖNYVISMERTETŐK

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN: Könyvismertetés Várszegi Asztrik és Palotai Gabriella <i>Pár-beszédben</i> című művéről.	151
PÁSZTOR GERGELY: Könyvismertetés Shondrah Tarrezz Nash <i>Breaking Apart Intimate Partner Violence and Abuse</i> című művéről	155

Az EU versenyképessége nemcsak technológiai, hanem emberi és társadalmi ügy is

CSATH MAGDOLNA¹

A cikk elemzi az EU különböző versenyképességi programjait rámutatva arra, hogy azok gyenge pontja az emberi és társadalmi oldal fontosságának elhanyagolása. A tanulmányok középpontjában ugyanis a technológiák fejlesztése, az ezekbe történő jelentős beruházások és azok finanszírozása van. Kevesebb szó esik azonban arról, hogy a versenyképesség javításában jelentős szerepet játszanak az emberi és társadalmi tényezők is. További probléma, hogy bár az EU27 nagyon eltérő fejlettségű és versenyképességű országból áll, a versenyképességi tanulmányok mégsem tárgyalják azt a kérdést, hogy az egyes országok versenyképességének javítása nélkül az EU versenyképessége sem javítható. A cikk statisztikai adatokra támaszkodva mutatja be, hogy az országok közötti versenyképességi és fejlettségi különbségek csökkenése, valamint a humán és társadalmi tényezőkre való nagyobb odafigyelés feltétele lenne annak, hogy az EU egészének versenyképessége is javuljon.

Kulcsszavak: versenyképesség, humán és társadalmi vagyon, nem megfogható befektetések és értékek, fejlettségi szakadék

European Competitiveness is Not Only a Technological Issue, but Also a Human and Social Matter

The paper analyses the several competitiveness programs of the EU, and calls attention to the weak points like the neglect of human and social aspects. The studies focus on developing technologies and spending considerable amount of money on them. It is less discussed, however, that human and social aspects also play significant role in improving competitiveness. It is also a problem that while the EU consists of 27 Member States which are extremely different in terms of development and competitiveness, but the different studies do not pay any attention to this fact. In conclusion, this article, based on statistical data, will prove that without looking for solutions to decrease development and competitiveness differences among the member states and focusing more

¹ Magántanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, e-mail: csath.magdolna@uni-nke.hu

attention on human and societal issues it will not be possible to genuinely improve European competitiveness.

Keywords: competitiveness, human and social capital, intangible investment and assets, development gap

Bevezető gondolatok

Az Európai Unióban már hosszú ideje téma, hogy elsősorban innovációban és termelékenységben folyamatos lemaradásban van az USA és Kína mögött. Több tanulmány is született, de egyiknek sem lett érdemi hatása. A lecsúszás folytatódott. Az első legátfogóbb versenyképességi stratégia 2000-ben született, és azt ígérte, hogy 2010-re az EU gazdaságát a világ legversenyképesebb és -dinamikusabb tudásalapú gazdaságává alakítja, amely képes lesz fenntartható gazdasági növekedésre, jó munkahelyek teremtésére és erősebb társadalmi kohézió létrehozására. A stratégiáról részletes elemzést készített Mundschenk,² rámutatva annak gyenge pontjaira és emiatt a megvalósíthatóság valószínű nehézségeire, annak ellenére, hogy a stratégia iránya jónak tűnt, hiszen az innováció, a tanuló gazdaság és a társadalmi, környezeti megújulás fontosságát hangsúlyozta.

Kritikát fogalmazott meg Wim Kok holland politikus is, aki 1994. augusztus 22. és 2002. július 22. között Hollandia miniszterelnöke volt, és azzal bízták meg, hogy értékelje a stratégia kapcsán elért eredményeket. 2004-ben készült jelentésében arra hívta fel a figyelmet, hogy minden területet a lassúság jellemez, és a kitűzött célok többségét nem sikerült elérni.³ Meg kell jegyeznünk, hogy már ekkor olyan problémák merültek fel, amelyek a mai napig nehezítik az EU versenyképességének javítását, mint például az informatikahasználat alacsony szintű elterjedtsége, a bürokráciacsökkentés elmaradása, a kockázati tőke hiánya és a tudáshiány, amelynek oka a tudásba való szükséges beruházások elmaradása volt. A későbbiekben újabb versenyképesség-javító stratégiák készültek.

2010 márciusában jelent meg az okos, fenntartható és „befoglaló növekedésről” (*inclusive*) szóló bizottsági stratégia,⁴ amely „új kezdetekről”, az európai gazdaság szerkezeti gyengeségeinek kiküszöböléséről, az innováció és digitalizáció fontosságáról, a hatékonyabb erőforrás-felhasználásról, különös tekintettel a szénhasználat csökkentéséről, iparpolitika készítéséről fogalmazott meg teendőket 10 évre előre, azaz 2020-ra. Meg kell jegyezni, hogy ez az anyag már felhívta a figyelmet arra, hogy ha az EU nem cselekszik, akkor nem lesz elkerülhető a hanyatlása.

2023. márciusban pedig, az egységes piac létrejöttének 30. évfordulójára jelent meg egy anyag az EU hosszú távú versenyképességéről. Ebben a legfontosabb versenyképességi

² MUNDSCHEK 2006.

³ KOK 2004.

⁴ European Commission 2010.

tényezőkként az egységes piac létét, a finanszírozást, az infrastruktúra-fejlesztést, a kutatás-fejlesztés támogatását, a zöldenergiára való áttérést, a digitalizációt, a körforgásosság megvalósítását, a kereskedelmi együttműködések további bővítését, továbbá a nők és az EU-n kívülről jövők munkapiaci részvételének növelését sorolták fel.⁵

Ez az anyag, tartalmát tekintve, már egészen közel volt a Draghi-féle 2024. évi nagy versenyképességi tanulmányhoz. Azt érzékelhetjük, hogy az EU gazdasági problémáival, a romló versenyképességgel és a gyenge innovációs teljesítménnyel hosszú ideje foglalkoznak különböző elemzések. Mindezek a kezdeményezések 2024-re „összeértek” két nagy terjedelmű tanulmányban, amelyekről az EU vezetése most már fordulatot vár.

A Letta- és a Draghi-tanulmány

Enrico Letta tanulmánya⁶ 2024 áprilisában jelent meg. A 147 oldalas tanulmány vitaanyag, adatokkal alátámasztott elemzéseket nem tartalmaz. Javaslatokat, úgynevezett ütemterveket azonban kijelöl, többnyire a 2030-ig terjedő időhorizonton. Lényege a cselekedetekre buzdítás. A főbb területek, amelyeken gyors előrelépésre van szükség Letta szerint, az EU egészére kiterjedő infrastrukturális fejlesztések, beleértve az út- és vasúthálózatokat és az elektromosenergia-rendszereket, a kutatás, innováció és oktatás erőteljesebb összekapcsolása, pénzügyi integráció, zöld- és digitális átmenet, a körforgásos gazdaságra való áttérés, a védelmi képességek erősítése, különös tekintettel a védelmi ipar fejlesztésére és az egészségügyi szektor fejlesztése. Bár a tanulmány bevezetésében említi az emberi és társadalmi tényezők fontosságát, hangsúlyozva, hogy a tervek csak a politika, az üzleti élet és a társadalom együttműködésével valósíthatók meg, a társadalmi tényezőkre csak a tanulmány vége felé kerül sor. Érdekes felvetés ezen belül a munkaerő-mobilitás támogatása, ami nyilvánvalóan a gazdagabb országok számára jelent előnyt. Az általános tudásszint bővítésének módjaira sem tér ki a tanulmány, bár a legelején gyenge pontként említi a tudáshiányt. A bürokráciacsökkentés fontosságával is csak nagyon röviden foglalkozik, bár a kiterjedt bürokráciát, amely elsősorban a kisvállalkozások működését nehezíti, a tanulmány legelején a szerző szóba hozza.

Ami pedig teljesen hiányzik a tanulmányból, az a versenyképesség-javítás legfontosabb feltétele, a termelékenység- és hatékonyságnövelés. A javasolt fejlesztések finanszírozására szükséges összegeket a tanulmány említi, de hogy miért éppen annyira lesz szükség, és milyen ellenőrzési rendszerek biztosíthatnák a ráfordítások hatékonyságát, arról a tanulmány nem tesz említést. Végül az érződik, hogy a legfontosabb versenyképesség-javítási módszernek a jelentős centralizációt tartja a gazdaság és főleg a finanszírozás területén. A tudásszintemeléshez is a tudáshálózatok központosított kiépítését javasolja, viszont a tudásba történő beruházások szükségességét nem hangsúlyozza.

⁵ European Commission 2023.

⁶ LETTA 2024.

A Draghi-tanulmány⁷ egyértelműen épít a Letta-jelentésre, de azt részletesebben bontja ki, és sokoldalú pénzügyi elemzésekkel támasztja alá. A Draghi-jelentés két részből áll („A” és „B”). Az „A” rész egy 73 oldalas összefoglaló és javaslatok, a „B” rész pedig egy 328 oldalas háttéranyag részletes statisztikai elemzésekkel.

A jelentés elemző része mélyre menően mutatja be az EU gyenge pontjait, az innovációban és digitalizációban való elmaradottságot az USA és Kína mögött, a gazdasági szerkezet egyik fő problémáját, az úgynevezett „öregedő” iparágak magas és a gyorsan fejlődő „új” ágazatok alacsony arányát, ami miatt kicsi a gazdasági dinamizmus. Ez a tanulmány említi az alacsony termelékenységi szint problémáját, de végső soron az előrelépést a jelentős technológiai beruházásoktól és ehhez az egységes tőkepiac megteremtésétől és a lakossági megtakarítások reálszférába vezénylésétől várja. A tanulmány számításai szerint évi 750–800 Mrd euróra lenne szükség a tervezett beruházások finanszírozásához, ami évente az EU 2023. évi GDP-je körülbelül 4,4–4,7%-ának felelne meg. A Draghi-tanulmány sem fordít nagy figyelmet a tudásberuházások fontosságára. Azt viszont hangsúlyozza, hogy a mobilitást az EU-n belül és az EU-n kívülről is ösztönözni kell ahhoz, hogy a megfelelő tudású és képességű munkaerő rendelkezésre álljon a cégeknek. Ez a Letta-féle gondolat, amely szintén arra biztatná a kevésbé fejlett országok jól felkészült szakembereit, hogy a fejlettebb országok cégeiben vállaljanak munkát. Arra viszont nem tér ki ez a tanulmány sem, hogy milyen visszatartó erőt jelent ez a megoldás a kevésbé fejlett gazdaságú országok felzárkózásával kapcsolatban. Az sem tűnik az EU-n kívüli fejlődő világgal szemben barátságos lépésnek, ha a kitanult szakembereiket az EU szeretné magához vonzani. Mindkét tanulmány esetén megállapíthatjuk, hogy egyrészt nem tárják fel a lemaradás valamennyi objektív okát, valamint, hogy elég egyoldalúan, mechanikus szemlélettel közelítik a megoldási lehetőségeket. Az okok között például nem említik, hogy az európai gazdaság leggyengébb pontja, a járműipar – mások mellett – azért maradt le versenyképességben, mert az értékláncainak összeszerelő szakaszait alacsony bérű és jelentős állami támogatásokat biztosító országokba helyezve jelentős profitra tudott szert tenni, amit aztán többnyire szétosztott a tulajdonosok között. Ez együtt járt az alacsony kutatás-fejlesztési ráfordításokkal, valamint azzal, hogy a munkaerő továbbképzésére sem fordítottak eleget a cégek. Utóbbi esetben a tudást – ahogyan erre a két jelentés egyébként továbbra is biztat – a kelet- és dél-európai, valamint EU-n kívüli országokból érkezők biztosították például a német cégeknek. A megoldások kapcsán kevés szó esik a tudásberuházásokról, valamint arról, hogy a fejlesztési forrásokat miért elsősorban az államnak kellene biztosítania. Hiszen a technológiákba, a tudásba való beruházás a nyereséges működés érdekében elsősorban vállalati feladat. A tudásberuházások elhanyagolására utal, hogy például az EU-szintű GDP-arányos összes kutatás-fejlesztési ráfordítás szintjét 2030-ra kívánja az EU 3%-ra emelni, miközben a versenytársai, például az USA és Dél-Korea esetén már 2023-ban többet, Kína esetén közel ennyit fordítottak K+F-re. (USA 3,59, Dél-Korea 4,85, Kína 2,56%).

⁷ DRAGHI 2024.

Végül arra kell felhívunk a figyelmet, hogy egyik anyag sem foglalkozik a talán legfontosabb EU-s szintű versenyképesség-javítást gátló tényezővel, a tagországok közötti jelentős fejlettségi és versenyképességi különbségekkel. Úgy tűnik, hogy a fő cél a minél erőteljesebb központosítás, amelynek keretében a kevésbé fejlett országok „erőforrásaira”, például képzett szakembereire és lakossága megtakarításaira számít elsősorban a „köz-pont”, de „nemzeti szintű” versenyképesség-javítási célokat nem tűz ki. Erre utal a „tudás és képességek uniója” létrehozásának terve is. A versenyképesség-javítást és az innovációt főleg a kisvállalkozások esetén erősen akadályozó bürokrácia érdemi, jelentős csökkentésére sincsenek komoly kezdeményezések. Igaz az szóba került, hogy erre szükség lenne, és majd ilyen programot is kidolgoz a Bizottság. Arról azonban szintén nincs szó, hogy a bürokráciacsökkentés keretében, a modernebb és hatékonyabb EU-vezetés érdekében egyrészt csökkenteni lehetne az „EU-bürokraták” számát, másrészt nagyobb teret kellene adni az alulról jövő kezdeményezéseknek. Ez javítaná az EU működési hatékonyságát, beleértve az állami pénzek felhasználásának hatékonyságát is.

Végül nem esik szó arról, hogy jelentősen kellene emelni a termelékenységi szintet, ami szintén vállalati feladat: összefügg a vállalatok innovációs, digitalizációs és belső képzési tevékenységével. A következő táblázatban röviden összefoglaljuk a tipikus gyenge pontokat és a javasolt megoldásokat.

1. táblázat: Kulcsproblémák, főbb javaslatok

Hangsúlyozott problémák	Kiemelt megoldási javaslatok
• az EU az innováció és a digitalizáció területén lemaradóban van • az ipar szerkezetét a „régí” ágazatok magas aránya jellemzi (pl. autóipar, vegyipar) • nem elég vonzó már az EU a külföldi szakemberek számára, kevés a jól felkészült szakember • a cégek nem fektetnek be a munkavállalók továbbképzésébe • magas energiaárak, széttöredezett energia-rendszer, erős függőségek • hosszú értékláncok, nem megbízható partnerekkel • kevés új startupcég, amelyik pedig növekedni akar, az nem az EU-ban, hanem inkább az USA-ban teszi • kevés a kockázati tőke, szétszabdalt a tőkepiac, kevés a fejlesztési forrás • lassú döntéshozatal az EU-ban, magas bürokráciaszint • idősödő és fogyó lakosság	• többet költeni K+F-re (de a terv 2030-ra is csak a GDP 3%-a) és technológiai, digitális fejlesztésekre • megtakarítási és beruházási, valamint tőkepiaci unió létrehozása • a közös piac megerősítése • a „régí ágazatok” megújításába befektetés és erős új ágazatok kialakítása, különösen a digitalizáció területén • energiafüggetlenség megteremtése • nagyobb cégek kialakítása a jobb világpiaci pozíció érdekében • az EU-n belüli munkaerő-mobilitás ösztönzése és az EU-n kívülről szakemberek bevonása • az oktatási és kutatási rendszerek összehangjának megteremtése („tudás és képességek uniója”) • bizonyos anyagok beszerzésének EU-s szintre emelése • a védelmi ipar megerősítése és centralizációja

Forrás: LETTA 2024, DRAGHI 2024

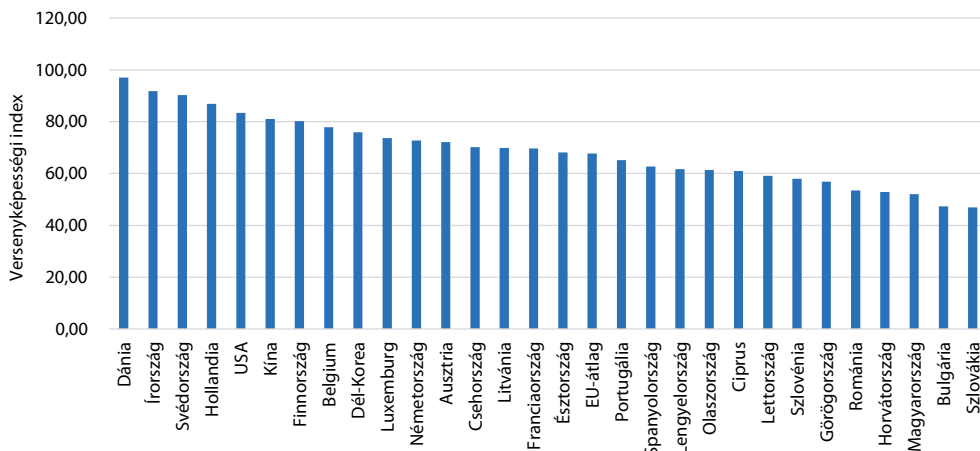
A táblázatból azt látjuk, hogy nem kap elég hangsúlyt a versenyképesség emberi és társadalmi oldala. Például nincs a külföldi szakemberek bevonzásán túli javaslat a tudáshiány érdemi és gyors enyhítésére, de a népességfogyás kezelésére sem. A bürokráciacsökkentés szerepel a feladatok között, de az ezzel kapcsolatos felvetések nem elég konkrétak. Végül a javaslatok nem álltak még össze egyértelmű feladatokat, ráfordításokat, megtérülési számításokat és felelősöket összefoglaló egységesített stratégiává. Nem kap továbbá elég hangsúlyt a termelékenység javításának és a hatékonyság fokozásának fontossága, és nincs szó a tagállamok közötti különbségek csökkentéséről, mint az egész rendszer, az EU egésze versenyképessége növelésének feltételéről. Zárógondolatként megemlíthető, hogy az anyag szemlélete erősen mechanikus, mennyiségorientált. A bürokráciacsökkentés említésénél is az a felvetés, hogy hány felesleges szabályt lehetne kiiktatni, és nem az, hogy az egész döntési-irányítási rendszer minőségét hogyan lehetne megjavítani. De melyek is az EU versenyképességének tipikus problémái? Ezt elemezzük a következő pontban.

Az EU versenyképességi lemaradásának tipikus okai

Ahogy azt már bemutattuk, az EU versenyképességi lemaradása nem új keletű probléma. Hosszú ideje jelzik a különböző elemzések a problémákat, és az EU várható versenyképességi lemaradását. Az okokat a két friss tanulmány felveti, de nem javasol mindegyikre megoldást. A tanulmányok nem érintenek továbbá egy nagyon fontos, a rendszerek működését jellemző összefüggést. Azt, hogy a mindenkor lemaradás okait a több évre visszamenő rossz döntésekben vagy elmaradt döntésekben kell keresni. Ezzel összefüggésben a mai jó döntésektől sem lehet azonnali eredményeket várni. Az USA és Kína például nem egy-két éve költ jelentős összegeket kutatás-fejlesztésre és oktatásra, hanem hosszú ideje. Ezt az EU viszont elmulasztotta, és ennek eredménye – mások mellett –, hogy mára az USA elhúzott innovációban és az azzal összefüggő versenyképességben az EU mellett. Kína pedig gyorsuló tempóban zárkózik fel az EU-hoz. A következőkben a rendelkezésre álló Eurostat-adatokra és versenyképességi elemzésekre támaszkodva vizsgáljuk meg az EU helyzetét néhány vagyoni és befektetési mutató alapján. A közgazdasági irodalom megkülönbözteti egy ország befektetési (*flow*) és vagyoni (*stock*) értékeit. A befektetési mutatók dinamikus értékek, hatásukat hosszabb távon fejtik ki. Eredményük a *stock*, azaz a létrejövő vagyon, eredmény vagy teljesítmény – annak függvényében, hogy milyen összefüggésben elemzünk –, amely adott időszakot jellemző statikus érték. Flowmutató például a GDP-arányos kutatás-fejlesztési ráfordítás és stockmutató a létrejövő szabadalmak, mint nemzeti vagyonelemek száma. Nyilvánvaló tehát, hogy időbeli eltolódás van a flow- és a stockértékek között. Továbbá az is fontos közgazdasági jellemző, hogy adott flowértékből mekkora stock-érték keletkezik. Ez ugyanis a ráfordítások hatékonyságát mutatja. Az EU jelenlegi versenyképességi helyzetének értékelését néhány stockmutatóra elfoglalt helyének bemutatásával kezdjük.

Stock- (vagyon, teljesítmény, eredmény) mutatók

A versenyképesség az egyik fontos stockmutató.

1. ábra: Versenyképességi index (max.=100, 2024)

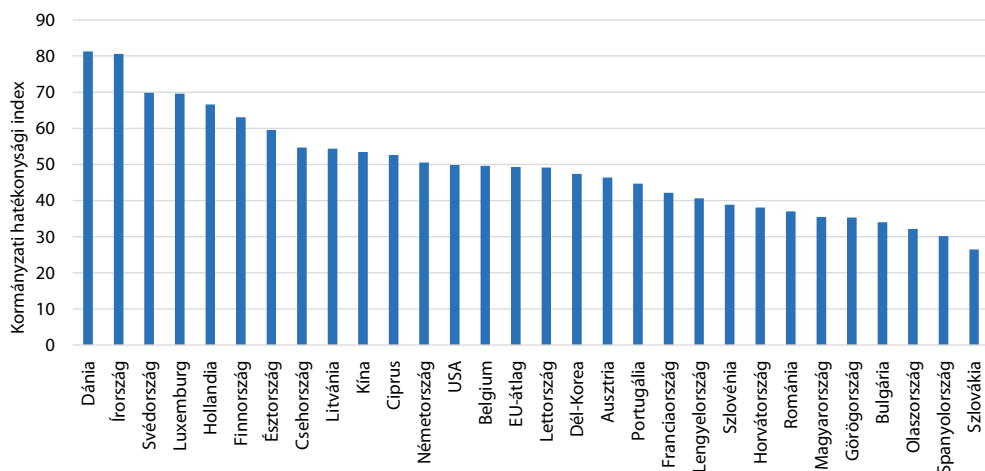
Forrás: IMD 2024

Az 1. ábrán 26 EU-s, 3 versenytársország és az EU-átlag versenyképességi helyezését látjuk az IMD 2024. évi versenyképességi tanulmánya alapján.⁸ Meg kell jegyezni, hogy a versenyképességi index kompozit mutató, számításához 164 statisztikai és 92 kérdőíves felmérésre alapozott adatot használt az IMD.⁹ Tekintettel arra, hogy az EU nem tekinthető országnak, ezért versenyképességi indexének értékét a vizsgálatban szereplő 26 tagország indexértékének átlagaként adjuk meg, hiszen végső soron az EU mint egység versenyképessége a tagországok versenyképességétől függ. Szerepelnek továbbá a táblázatban az EU három fő versenytársa, az USA, Kína és Dél-Korea adatai is. Az IMD 2024-ben összesen 67 ország adatait elemezte. A táblázatban azt látjuk, hogy az EU az átlagérték alapján az EU-s országok között a 14. helyen van. Az összes vizsgált 67 ország között a 35. Az első 10 helyen csupán négy EU-s országot találunk. Amire fel kell figyelniünk, hogy az EU két legnagyobb gazdasága, Németország és Franciaország versenyképességi-index-értéke az EU-ban csak a 8., illetve 12. helyre elegendő. Vezető helyen 3 skandináv ország, valamint Írország és Hollandia van. Szintén látható, hogy jelentős a különbség a legjobb és a legrosszabb (Dánia és Szlovákia) érték között: 50,13 pont, ami a nagyon nagy EU-n belüli versenyképességi szakadékra mutat rá.

Az EU-átlagérték továbbá sokkal alacsonyabb, mint az amerikai, kínai és dél-koreai. Az amerikai érték 15,73, a kínai 13,34 és a dél-koreai 8,22 ponttal jobb az európai

⁸ A kutatásban nem szerepel Málta.

⁹ IMD: Institute for Management Development, Lausanne-i oktató-kutató intézet, amely évente jelentet meg különböző, nemzetközi összehasonlításokon alapuló elemzéseket.

2. ábra: Kormányzati hatékonyság index (max. = 100, 2024)

Forrás: IMD 2024

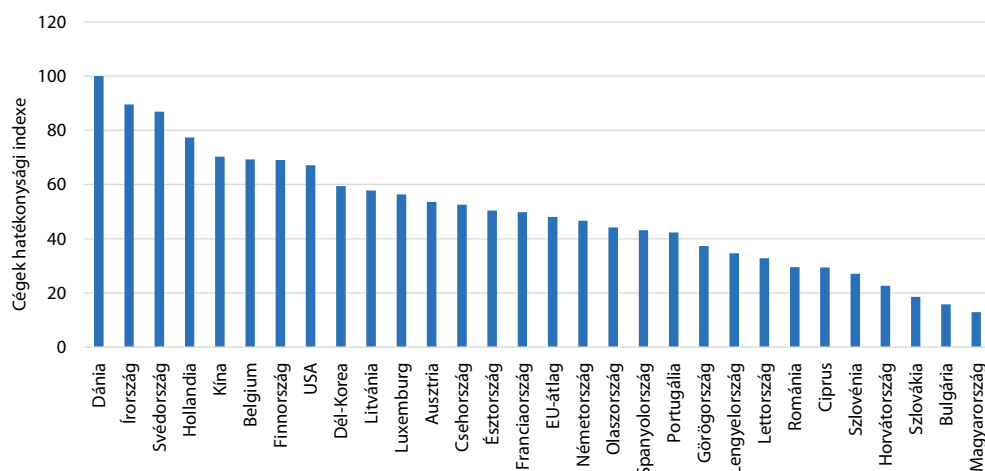
átlagnál. Az USA az 5., az EU a 16. helyen található. A teljes IMD-listán az USA a 12., Kína a 14. és Dél-Korea a 20. helyen van. Megemlíthetjük, hogy az EU-átlagnál például a kanadai, hongkongi, ausztráliai, szingapúri és új-zélandi versenyképességi index értéke is magasabb.

Az EU legnagyobb gazdaságát jelentő Németország csak a 24., vagyis igazoltak a friss EU-s tanulmányok megállapításai az EU versenyképességi lemaradásáról.

A versenyképességgel összefüggő állapot- (*stock*) mutatónak tekinthető a céges és a kormányzati hatékonyság helyzete. Az ezekkel kapcsolatos problémák is megjelennek a Letta- és a Draghi-tanulmányban. Az állami hatékonyság javításának fontos eszköze a bürokráciacsökkentés. A céges termelékenységet pedig leginkább tudásberuházásokkal, szervezet- és folyamat-korszerűsítéssel, korszerű vezetési módszerek alkalmazásával lehet javítani. A 2. és a 3. ábrán erre a két adatra látjuk a helyezéseket.

A 2. ábrán az állami hatékonysági index értéke szerinti helyezéseket látjuk. A hatékonysági index is kompozit mutató, 14 mutató alapján számítják.

A rangsorban az első 10 helyen mindössze 3 EU-s ország van. Az EU-s átlagérték csupán 49,32, ezzel az EU a teljes listán 36., az EU-tagállamok között pedig a 15. helyen van. A teljes listán megelőzi az USA (34. hely) és Kína (27. hely). Dél-Korea a 39. helyen van. Az EU-n belüli különbségek erre a mutatóra is jelentősek. A legjobb értéket Dánia (81,27), a legrosszabbat Szlovákia (26,45) esetén találjuk. A különbség 54,82. Feltűnően gyenge a német érték is, 50,52, ami a teljes listán a 32., az EU-tagállamok között a 9. helyre elég. Észtország és Csehország is megelőzi Németországot. Az állami hatékonysági indexen belül az egyik részmutató a bürokrácia mértéke. A 10 legalacsonyabb bürokráciaszintű ország között csak három EU-s tagország, Dánia, Franciaország és Svédország található. Németország a 46. Az USA a 27., Kína a 26. és Dél-Korea az 54.

3. ábra: Cégek hatékonysági indexe (max.=100, 2024)

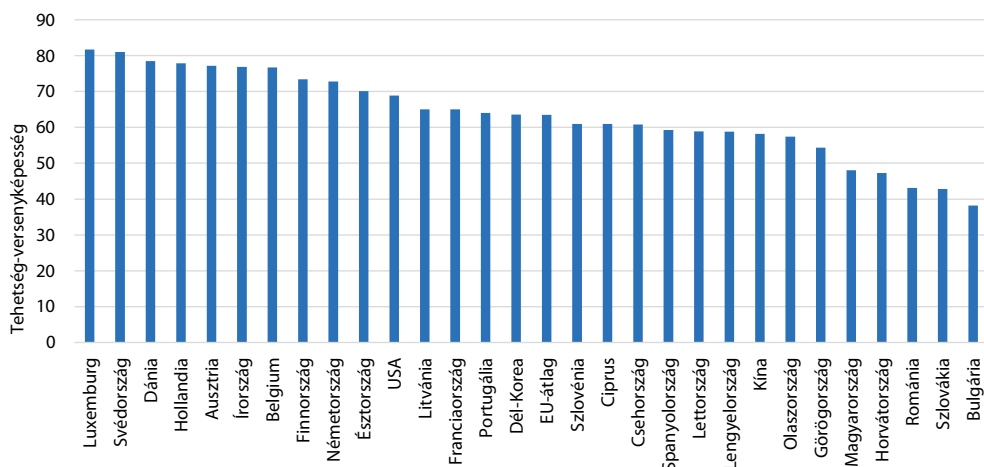
Forrás: IMD 2024

A 3. ábra a céges hatékonyságiindex-érték szerinti rangsort mutatja. Ez az adat különösen fontos, hiszen a cégek működési hatékonysága döntő befolyással van az általános versenyképességre. Komoly gondokra figyelmeztet a legjobb dán és leggyengébb magyar érték közötti jelentős különbség, ami 87,07. A német érték is feltűnően gyenge: 46,58. Ez a 35. helynek felel meg a teljes listán, az EU-n belül pedig a 13.¹⁰ Céghatékonyság tekintetében különösen figyelemre méltó az USA jelentős előnye, 19. pozíciója. De Kína 15. és Dél-Korea 23. helye is messze jobb, mint az EU-s átlag alapján elért EU-s pozíció. A továbbiakban mélyebbre ásunk, és megvizsgálunk két olyan vagyonelemet, amely a termelékenységre és a versenyképességre általában is jelentős hatást gyakorol. Ezek az EU-s tudás- és képességvagyonnal kapcsolatos értékek, a tehetség-versenyképességi rangsor és ezen belül a tudásszint és képességek rangsor. Az elemzést szintén az IMD végzi.¹¹

A 4. ábrán látható rangsorban az EU átlagértéke – 63,49 – szerint a 27., az EU-n belül a 14. helyen van. A teljes listán elért, az eddigieknél sokkal jobb pozíció összhangban van a két EU-s jelentés megállapításaival, amelyek szerint az EU humán vagyona még mindig erős. Igaz az USA 21. és Dél-Korea 26. helye most is jobb. Kína viszont erre a mutatóra csak a 38. helyen van. Az első 10 pozícióból 5 EU-s országé. A legjobb és legrosszabb (Luxemburg és Bulgária) érték közötti különbség azonban továbbra is magas: 43,51. Az EU-ban az élbolyban, Luxemburg mellett 2 skandináv ország, Svédország és Dánia található. Felmerülhet, hogy miért ennyire jó a luxemburgi adat. Luxemburg

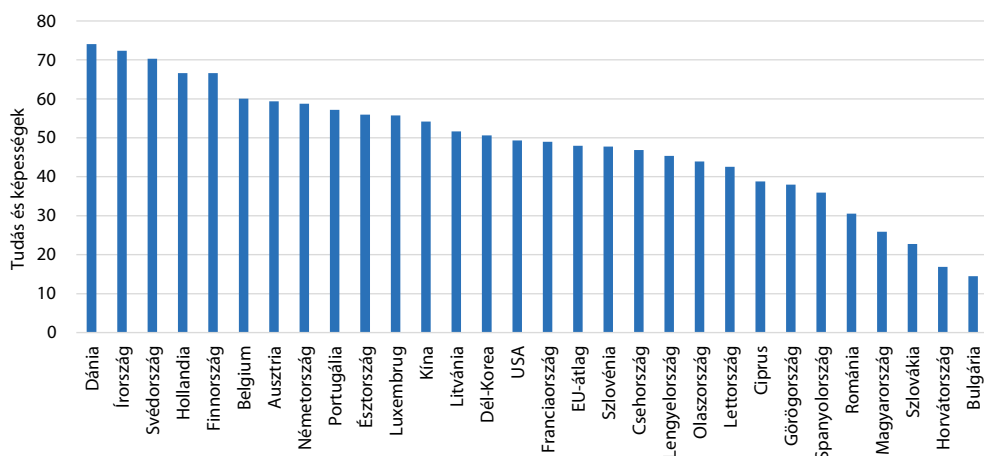
¹⁰ Ez az érték alig jobb, mint az EU-s átlag. Az EU-s átlag szerinti pozíció is 13., de természetesen ez „elméleti pozíció”, hiszen az EU nincs országgént az értékelt országok között.

¹¹ IMD Talent 2024: az IMD évente megjelenő tehetség-rangsora, amely három részterületet a tudásba való befektetést, az adott ország tudásvonzó és -megtartó képességét és a meglévő tudás és képességek szintje alapján az ország jövőre való felkészültségét elemzi. Az első *flow*, a másik kettő *stock* jellegű mutató.

4. ábra: Tehetség-versenyképességi indexértékek szerinti rangsor (max.=100, 2024)

Forrás: IMD Talent 2024

5. ábra: Rendelkezésre álló tudás és képességek index (max.=100, 2024)

Forrás: IMD Talent 2024

tipikusan tudásalapú gazdaság, többségében jól fizető szolgáltatási munkahelyekkel. Ezért vonzza egész Európából, sőt Európán kívülről is a felkészült, tehetséges szakembereket. A vonzerő tekintetében a teljes listán Luxemburg a 4. helyen van. De – mint később látni fogjuk – a tudásberuházások tekintetében is élen van: az EU-ban az első, a teljes listán a 2. helyen. De az Eurostat szerint 2023-ban a 25–64 éves korcsoportban felnőttképzésben részt vevők aránya tekintetében is jó adattal, 16,2%-kal büszkélkedhet. Igaz, a skandináv államok adatai ennél is jobbak.¹²

¹² Eurostat 2024. 12. 12.

Az 5. ábra a tehetségindex egy részterületét, a rendelkezésre álló tudás és képességek szintjét méri a tehetségvagyonon belül. Erre a mutatóra az EU-s átlagérték 47,97, aminek alapján az EU a teljes listán a 35., az EU-s listán a 14. helyen van.

Az első 10 pozícióból 5 EU-s országot, közöttük három – Dánia, Svédország, Finnország – skandináv ország. Az EU-n belüli különbségek továbbra is jelentősek: a legmagasabb dán (74,04) és a legalacsonyabb bolgár (14,50) közötti különbség 59,54.

Régiók adatai különösen gyengék, ami összefügghet a szakember-elvándorlással, amit egyébként a Letta- és a Draghi-tanulmány még fokozni szeretne. Az agyelszívás veszélyének nagysága a legnagyobb Szlovákiában, követi Magyarország és Bulgária (67., 65., 61. hely). Meglepő, hogy Németország is viszonylag rossz pozícióban van az agyelszívás tekintetében (25. hely), míg Svájc és Dánia esetén gyakorlatilag nincs agyelszívás (1., 2. hely).

Flow- (ráfordítás) mutatók

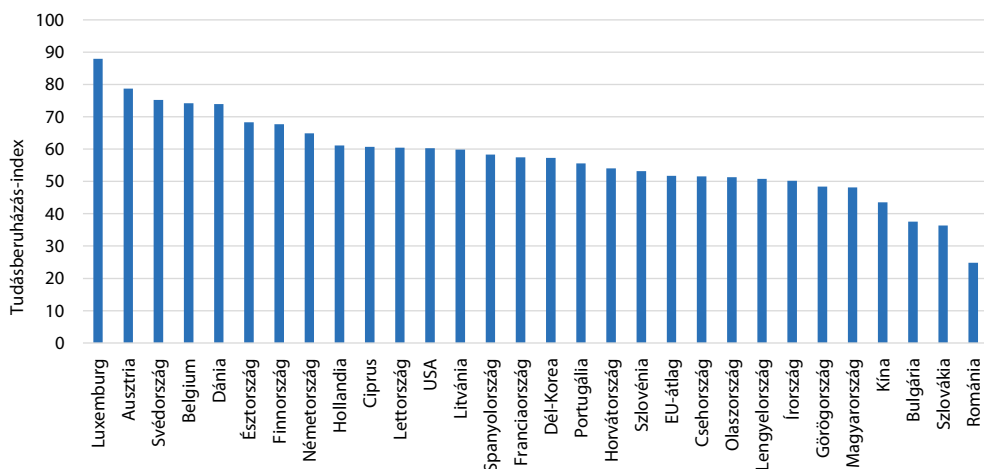
Három mutató, a tudásberuházások, a GDP-arányos kutatás-fejlesztési ráfordítások és egy digitalizációs, az online tanulásban részt vevők aránya szerinti rangsorokat vizsgáljuk. Az első azt hangsúlyozza, hogy egy ország mennyit fordít a hazai lakosság tudásának bővítésére. A második, a kutatás-fejlesztési ráfordítás különösen fontos mutató, hiszen ennek nagysága jelentősen – bár nem kizárólagosan – befolyásolja az innovációs eredményeket.

Végül a harmadik egy felnőtt továbbképzési és egyben digitalizációs mutató, mivel azt vizsgálja, hogy mennyien használják az online tanulási lehetőséget és az online tananyagokat az adott korcsoporton belül. Ez az arány nyilván nem egyezik meg az összes, továbbképzésben részt vevők arányával.

A 6. ábrán a tudásberuházás-index értéke szerinti rangsort látjuk. Az index EU-s átlagértéke 51,73, ami alapján az EU a teljes listán a 32., az EU-s listán a 18. helyen van. Az utóbbi gyengébb helyezésnek az az oka, hogy sok országban magas az index értéke, viszont az EU-s átlagot lerontja, hogy sok a nagyon alacsony indexértékű ország is. A versenyképesség javíthatósága szempontjából ez a gyenge jelenlegi érték mindenképpen figyelemre érdemes, már csak azért is, mert ezek az alacsony jelenlegi tudásberuházások előrevetítik a jövőbeli versenyképesség-javítás nehézségeit is. A teljes listán az USA az előkelő 19. helyen van. Dél-Korea a 26., Kína a 41.

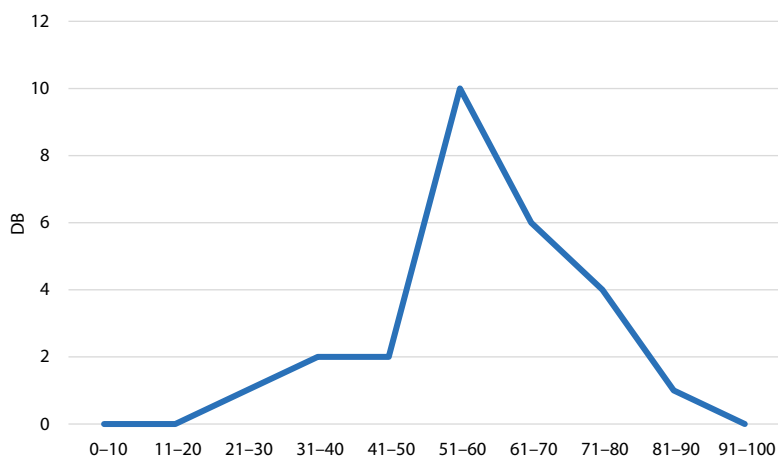
A legmagasabb luxemburgi érték (87,95) és a legalacsonyabb román (24,86) között a különbség most is jelentős: 63,09.

A 7. ábra azt érzékelteti, hogy az értékek az átlag körül sűrűsödnek, ami kevés ahhoz, hogy a jövőben is rendelkezésre álljon a szükséges tudás- és képességszint. A mai tudásbefektetések ugyanis csak a jövőben hozzák meg az eredményt, a tudásvagyon-növekedést. Különösen nagy gondot és a lemaradás veszélyét jelzik a nagyon alacsony értékek, de nemcsak az azokkal rendelkező országok, hanem az EU egésze számára is.

6. ábra: Tudásberuházás-index (max.=100, 2024)

Forrás: IMD Talent 2024

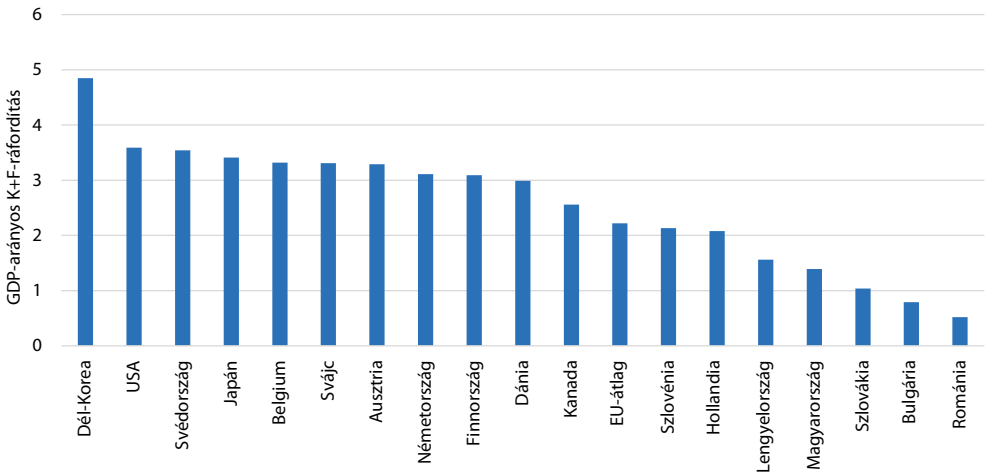

7. ábra: Az EU-n belüli tudásberuházás-index értékeinek eloszlása

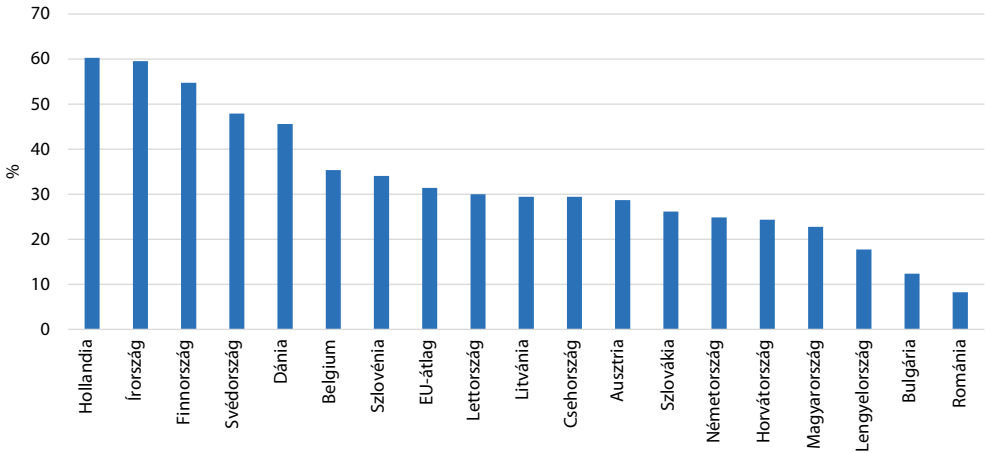
Forrás: Az IMD Talent 2024 alapján a szerző szerkesztése

Két további adat is figyelmeztet erre a veszélyre. Az egy főre jutó összes állami oktatási ráfordítás tekintetében például az USA a 6., Németország a 9., Csehország a 31., Magyarország a 40. helyen van. Az egy diákra jutó oktatási közkiadás tekintetében pedig az USA a 7., Németország a 15., Csehország a 31., Magyarország a 40. helyen van.

Fontos flowmutató a GDP-arányos kutatás-fejlesztési ráfordítás is. Ezzel kapcsolatban is figyelmeztetnünk kell arra, hogy a kiadás nagysága csak hosszabb időtávon hoz eredményt, amelynek nagyságát a ráfordítások hatékonysága is befolyásolja.

8. ábra: GDP-arányos K+F-ráfordítás néhány EU-s és EU-n kívüli országban (2023, %)
Forrás: Eurostat 2024. december

9. ábra: Online tanulásban részvétel (online programban tanulás, online tananyag használata)
2024, 25–64 éves korcsoport, %)
Forrás: Eurostat 2024. december 17.

A 8. ábrán a 2023. évi adatokat látjuk. Ezek szerint az EU már 2023-ban jelentős lemaradásban volt a vizsgált EU-n kívüli országokhoz képest. A legújabb tervek szerint pedig 2030-ra tervezi elérni az átlagos 3%-ot. Kérdés akkor, hogy hogyan és mikorra tudja nem elhagyni, de legalább behozni innovációs lemaradását, hangsúlyozva ismét, hogy nyilván nemcsak a GDP-arányos kutatás-fejlesztési ráfordítástól függ egy ország innovációs felkészültsége.

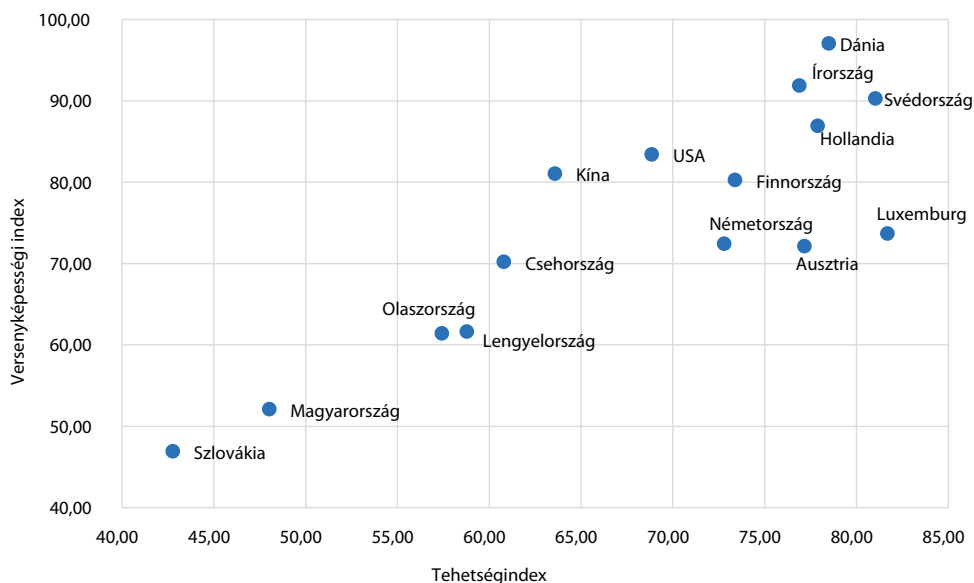
Fel kell figyelni arra, hogy a rangsor élén lévő országok közül többen a versenyképességi listán is élén vannak.

A 9. ábra csak EU-s adatokat tartalmaz, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudásbővítés digitális lehetőségeit nagyon eltérő mértékben hasznosítják az egyes tagországok. A legjobb eredményekkel Hollandia, Írország, Finnország, Svédország és Dánia büszkélkedhet. A rangsor legvégén pedig Bulgáriát és Romániát találjuk. Feltűnő az alacsony német érték is, alátámasztva azt a megállapítást, hogy tudásbővítésben Németország le van maradva. Nem véletlen ezért, hogy tudáshiány van a gazdaságában. A digitális lehetőségek hasznosítása is hozzájárul a tudásvagyon bővítéséhez, ezért nagyon kedvezőtlenek EU-s szinten a jelentős eltérések is.

Kapcsolatok az egyes indexértékek között

A vizsgált adatok között nyilvánvalóan összefüggések vannak. Ezek szorosságát vizsgáljuk meg a 10–12. ábrán. Először a tehetség és a versenyképesség közötti kapcsolatokat nézzük meg 13 EU-s ország, valamint az USA és Kína esetén.

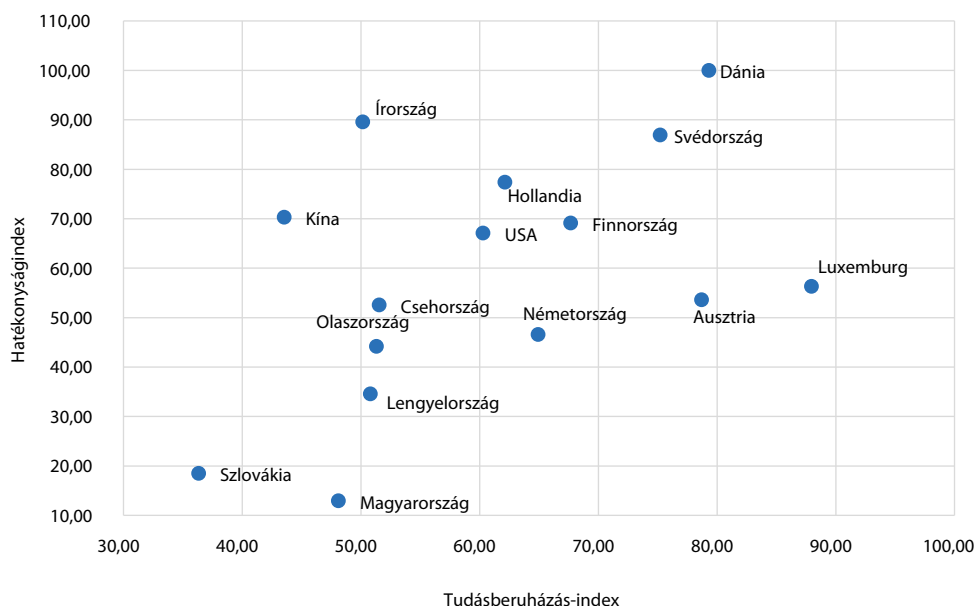
Az ábra azt érzékelteti, hogy a tehetség és a versenyképesség kapcsolatban van egymással, vagyis a magasabb tehetségindex-érték magasabb versenyképességi indexszel jár együtt. Különösen erős kapcsolatot látunk Dánia, Írország és Svédország esetén. Természetesen a kapcsolat erőssége igazolásához hosszabb időtávon lenne szükséges vizsgálni az adatokat. A versenyképesség és a tehetség állapot- (*stock*) mutatók, ezért indokolt lenne mélyebb elemzésekre támaszkodva és az időbeli késleltetéseket is figyelembe véve az ezeket befolyásoló ráfordítási (*flow*) mutatók hatásának erősségét is elemezni.

10. ábra: A tehetség és a versenyképesség összefüggése

Forrás: Az IMD 2024 és IMD Talent 2024 alapján a szerző szerkesztése

Az EU versenyképessége nemcsak technológiai, hanem emberi és társadalmi ügy is

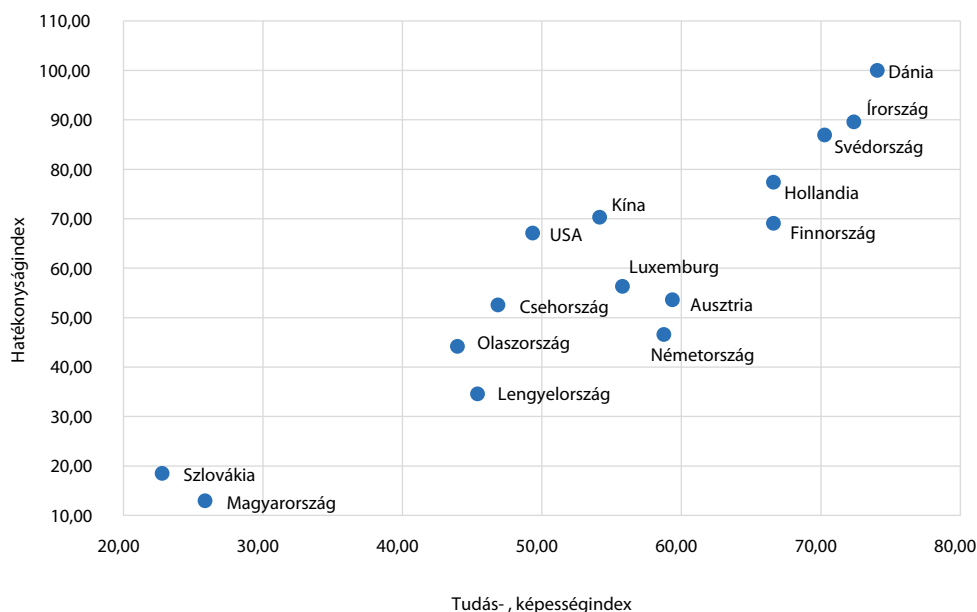
11. ábra: A tudásberuházások és a cégek hatékonysága közötti összefüggés

Forrás: Az IMD 2024 és IMD Talent 2024 alapján a szerző szerkesztése

A 11. ábra egy ráfordítás- (flow-) mutató és egy állapot- (stock-) mutató kapcsolatát vizsgálja. Az ábra szerint a tudásberuházások mint flowmutatók és az általuk befolyásolt eredmény(állapot)mutató, a céges hatékonyság között nem mutatható ki szoros kapcsolat. Ennek egyik oka az, hogy egyrészt a tudásberuházás eredményei nem csak a vállalati szférában jelentkeznek, másrészt a céges hatékonyságra további tényezők, mint például a technológiai színvonal, a menedzsmentszínvonal vagy a szervezeti rendszerek hatékonysága is hatással van. De legalább ilyen fontos az időtényező. Az adott év tudásberuházásainak hatékonyságnövelő hatásai – kivéve, ha azok rövidebb időtartamú továbbképzések – nem jelennek meg ugyanabban az évben. Ezért az összefüggés érzékeléséhez figyelembe kell venni a ráfordítás késleltetett hatását az eredményre. Ez azért nagyon fontos kérdés, mert gyakran azért takarékoskodnak a döntéshozók a tudásberuházásokkal, mert azok eredményeit nem tudják felmutatni túl hamar, például azok nem jelennek meg az adott év növekedési adataiban, amikre a politika szívesen hivatkozik. Ugyanakkor az elmaradt tudásberuházásoknak hosszabb távon biztosan jelentkeznek a hátrányai, ahogyan azt az EU versenyképességi lemaradása is igazolja.

A 12. ábra ismét két állapot- (eredmény) mutató kapcsolatát tükrözi.

A rendelkezésre álló tudás és képességek korábbi ráfordítások hatásait tükrözik. Az ábra azt érzékelteti, hogy a meglévő tudás- és képességszint értéke egyértelműen együtt mozog a termelékenységi értékkel. Meg kell jegyeznünk, hogy a 10. és a 12. ábra összefügg egymással, mivel a tehetségindex, amely kompozit mutató, egyik összetevője

12. ábra: A rendelkezésre álló tudás és képességek hatása a hatékonyságra

Forrás: Az IMD 2024 és IMD Talent 2024 alapján a szerző szerkesztése

éppen a rendelkezésre álló tudás- és képességvagyon. Mindhárom ábra esetén fel kell figyelniünk egy fontos dologra: az EU-s országok közötti jelentős különbségekre.

Az adatokból levonható következtetések

A Letta- és a Draghi-tanulmány annak ellenére, hogy a problémafeltáró részben rámutatnak az EU versenyképességének javítását hátráltató humán tényezőkre, a javaslataik között mégis a hangsúlyt a technológiai fejlesztésekre és ezek EU-s forrásokból való megvalósítására helyezik. A szükséges tudásmegszerzés egyik fő forrásának még mindig az EU-n kívüli szakemberek bevonzásának felgyorsítását és az EU-n belüli tudásmigrációt tartják. A saját tudásszint általános emelésére nincsenek javaslataik. Ez rövid távú szemléletre utal, hiszen valóban a mai tudásbefektetések sem jelennek meg azonnal versenyképességi hozadékként. Viszont ha elmaradnak, akkor a jövőbeli versenyképességi esélyek is csökkennek. Ezt bizonyítják a bemutatott adatok is. Mint ahogyan azt is megmutatják, hogy az EU a legfontosabb mutatók tekintetében tényleg le van maradva legtöbb versenytársától, az USA-tól, Dél-Koreától és több mutatóra Kínától is.

A tanulmányok hatalmas ráfordításokkal akarják a technológiai lemaradást orvoslani, miközben nemzetközi kutatások bizonyítják, hogy valódi eredményeket a cégek saját befektetéseitől lehet várni. Erre utalás sincs a tanulmányokban. Az általános centralizációs irány pedig nem csökkentené, hanem növelné a cégek, főleg a kisebbek

adminisztrációs terheit. Egy friss tanulmány¹³ éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a cégek több munkavállalót azért kénytelenek alkalmazni, hogy a különböző EU-s szabályoknak eleget telessenek. Ez pedig jelentős többletköltséget ró a kisvállalkozásokra.

A 2. táblázatban összefoglaljuk a vizsgált mutatók értékét az EU-ra és a három versenytársországra.

2. táblázat: Mutatók összehasonlítása, indexértékek és százalék (K+F/GDP)

Mutatók	EU-átlag	USA	Kína	Dél-Korea
<i>Állapot- (stock-) mutatók:</i>				
Versenyképességi index	67,70	83,43	81,04	75,92
Kormányzati hatékonyság	49,32	49,80	53,41	47,33
Céges hatékonyság	48,05	67,08	70,33	59,46
Tehetség-versenyképességi index	63,49	68,84	58,18	63,57
Meglévő tudás és képességek	47,97	49,35	54,15	50,64
<i>Ráfordítás- (flow-) mutatók:</i>				
Tudásberuházás	51,73	60,30	49,54	57,25
K+F/GDP (% , 2023)	2,21	3,59	2,65	4,85

Megjegyzés: Az onlinetanulás-adatokra nem állnak rendelkezésre a versenytársországok adatai, ezért ez a mutató nem szerepel a táblázatban.

Forrás: IMD-tanulmányok és Eurostat-adatok alapján a szerző számítása

A 2. táblázatban azt látjuk, hogy 3 mutatóra az USA, háromra Kína, egyre pedig Dél-Korea van az élen. Négy mutatóra az EU az utolsó helyen van. Az egyik a versenyképesség kompozit mutató, amelynek értékére hatnak a további mutatók értékei. Az egyik ilyen mutató a céges hatékonyság. Hatékonyan működő cégek nélkül nem lehet versenyképességet javítani. A hatékonyság javításához pedig nem elegendők a technológiai befektetések és a jelentős állami segítség. A cégek hatékonyságának emeléséhez a cégek saját forrásaira is szükség van, de fontos lehet a menedzsmentmódszerek, az irányítási rendszerek színvonalának javítása, és – mindenekelőtt – a képzésbe, beleértve a cégeken belüli továbbképzésbe való befektetések emelése. Ezek a tényezők, bár a hatásuk nehezen számszerűsíthető, de valószínű, hogy a hatékonyság javításához jelentős mértékben járulnak hozzá. Erre mutat rá az is, hogy a meglévő tudás- és képességszint tekintetében az EU el van maradva versenytársaitól. Fontos tudásberuházás a GDP-arányos kutatás-fejlesztés is, amelyben az EU az utolsó helyen van úgy, hogy a friss tervek szerint is csak 2030-ra kívánja elérni a 3%-ot, aminél két versenytársa már 2023-ban többet költött. A táblázat is arról tanúskodik, hogy nem várható jelentős EU-s versenyképesség-javulás a tudásberuházások emelése és ennek kapcsán az innovációs és a termelékenységi szint emelése nélkül.

¹³ European Investment Bank 2024.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy a tanulmányok az EU-gazdaság egészének gondjait elemzik, és nem vizsgálják az egyes tagországok helyzetét. Az adatok azonban figyelmeztetnek arra, hogy jelentősek a különbségek az egyes országok esetén nemcsak az országos, hanem a gazdaság szerkezeti adatokban is.

A 3. táblázat a teljes üzleti szektor és 5 ágazat mutatóit foglalja össze a V4-ek és a 4 fejlett gazdaságú ország esetén.

3. táblázat: Termelékenység néhány ágazatban és országban (2022, 1000 euró)

Ágazat	Magyar-ország	Cseh-ország	Lengyel-ország	Szlovákia	Ausztria	Német-ország	Dánia	Svéd-ország
Teljes üzleti szektor	28,71	36,04	33,15	31,96	76,41	74,27	102,26	95,48
Feldolgozóipar	39,77	39,67	38,60	38,33	99,58	96,17	125,34	125,78
Élelmiszeripar	29,71	30,15	32,52	29,44	61,34	53,55	79,53	68,45
Építőipar	21,29	25,29	22,78	16,20	67,50	61,03	68,30	72,98
Szolgáltatások	24,98	31,10	29,29	31,99	67,73	66,55	93,86	90,62
Infokommunikáció	37,31	67,23	43,16	48,01	91,71	93,38	97,80	116,70

Forrás: Eurostat 2024. december 18.

A táblázat adatai bizonyítják, hogy jelentős különbségek vannak az országok között a részletek tekintetében is. Például a magyar üzleti szektor termelékenysége az osztráknak csupán 37,6, a feldolgozóiparé pedig 39,9%-a.

A többi ágazatnál hasonló a helyzet. Ugyanezzel a problémával találkozunk más mutatók, például az innovatív cégek összes cégen belüli aránya tekintetében. Több mutatóval kapcsolatos részletes ágazati elemzésre ez a cikk nem vállalkozhat, mert az maga is egy újabb cikk témája lehetne. A 3. táblázattal arra szeretné ez az írás felhívni a figyelmet, hogy az egyes országok közötti jelentős eltérések, beleértve a gazdaságok ágazati jellemzőit is, csökkentése nélkül az EU egészének versenyképességi, termelékenységi és innovációs mutatói sem javíthatók.

Összefoglalás és javaslatok

A cikk célja az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet a két EU-s versenyképességi tanulmány és az abban szereplő javaslatok gyenge pontjaira, illetve olyan összefüggések elemzésének fontosságára, amelyek a tanulmányokból kimaradtak. A cikk adatelemzési lehetőségeit a terjedelem korlátozta. További, például idősoros elemzések tovább mélyíthetnék a cikk következtetéseit. Részletesebb elemzéseket igényelnének a *flow* és a *stock* típusú mutatók összefüggései és a közöttük lévő hatásmechanizmusok időbeli késleltettségének vizsgálata. Megjegyzendő, hogy a szövegben azért maradtak benne az angol kifejezések,

mert magyarul több megnevezés is illeszthető rájuk. (Például a *stock* jelentheti a létrejövő vagyont, az eredményt, állapotot és a hatást). Ennek megfelelően szerepelnek a szövegben a magyar kifejezések.

Az elemzések alapján a következő javaslatokat lehet megfogalmazni az EU-s versenyképesség javíthatóságával kapcsolatban:

- nagyobb hangsúlyt kell helyezni a tudásberuházásokra akkor is, ha azok eredményei később jelentkeznek, hiszen a versenyképesség maga is hosszabb távra vizsgálándó jellemző;
- szükség lenne olyan társadalmi jellemzők vizsgálatára, amelyek teljesen kimaradtak a tanulmányokból, pedig hatással vannak a versenyképességre, innovációs és termelékenységi szintre egyaránt. Ilyenek például az EU-intézményrendszer hatékonysága, általában a szervezeti és vezetési rendszerek színvonala EU-s, ország- és vállalati szinten egyaránt, a társadalom bevonása a célok elérésébe vagy az átlagos bizalmi szint;
- az állami finanszírozás mellett nagyobb szerepet kellene szánni a céges ráfordítások növelésére, különösképpen a tudás- és kutatás-fejlesztési beruházások területén;
- az etikai kérdésekre nagyobb figyelemmel kellene lenni, például a kevésbé fejlett országok szakembereinek „elszívása” a saját tudásszintemelés mellett/helyett etikai problémákat vet fel;
- végül a legfontosabb, hogy az EU-nak mint „rendszernek” a működését nem lehet megjavítani a „részek”, a tagállamok teljesítményének közelebb hozása nélkül. Ha erre nem fordít figyelmet az EU, akkor ezzel azt az „üzenetet” közvetíti a kevésbé fejlettek felé, hogy csak erőforrásaikra, például szakembereikre, összeszerelő telephelyeikre tart igényt továbbra is, a „nagy” országok eredményeinek gyors javítása érdekében. Ez a kérdés egyébként szintén etikai szempontnak is tekinthető.

Felhasznált irodalom

- DRAGHI, Mario (2024): *The Draghi Report: A Competitiveness Strategy for Europe (Part A), In-depth Analysis and Recommendations, EC (Part B)*. Online: https://commission.europa.eu/topics/eu-competitiveness/draghi-report_en
- European Commission (2010): *Communication from the Commission. A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*. Brussels. Online: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:en:PDF>
- European Commission (2023): *EU Competitiveness Beyond. 2030: Looking Ahead at the Occasion of the 30th Anniversary of the Single Market*. Online: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_1668
- European Investment Bank (2024): *EIB Investment Survey 2024. European Union Overview*. Luxembourg. Online: <https://doi.org/10.2867/53>
- IMD (2024): *IMD World Competitiveness Yearbook 2024*. Lausanne: IMD World Competitiveness Center.

- IMD Talent (2024): *IMD World Talent Ranking 2024*. Lausanne: Institute for Management Development.
- KOK, Wim (2004): *Facing the Challenge. The Lisbon Strategy for Growth and Development. Report from the High Level Group Chaired by Wim KOK*. EC. 2004. november. Online: https://ec.europa.eu/councils/bx20041105/kok_report_en.pdf
- LETTA, Enrico (2024): *Much More Than a Market: Speed, Security, Solidarity*. Online: https://single-market-economy.ec.europa.eu/new/enrico-lettas-report-future-single-market-2024-04-10_en
- MUNDSCHEK, Susanne szerk. (2006): *Competitiveness and Growth in Europe: Lessons and Policy Implications for the Lisbon Strategy (INFER Advances in Economic Research Series)*. [H. n.]: Edward Elgar Publishing. Online: <https://doi.org/10.4337/9781781007464.00008>

Az igazi Gossip Girl a bíróságon

A Wagatha Christie per tanulságai a közösségi médiában posztolás jogi következményeivel kapcsolatban

KOVÁCS HELGA¹

A Wagatha Christie per az angol rágalmazási jog legújabb emblemikus darabja. A bizonyítás nehézségei felvetették az elektronikus kommentek néhány jogi problémáját. A közösségi médiában a rendkívül heterogén felhasználói tömeget nem szerencsés a hagyományos sajtó átlagolvasójaként elképzelni. A bíróságok felismerik, hogy a platformok használata eltérő olvasói szokásokat teremtett, és ennek eltérő jogi következményei is lehetnek. A nyilvános tartalmak laikus előállítóinak jogi felelőssége azonban bizonytalan. Tipikusan ilyen probléma az online platformokat kereskedelmi marketing céllal használó influenszerek és a közszereplés közötti kapcsolat, valamint a közügyek vitáját érintő tartalmak jogi értékelése.

Kulcsszavak: rágalmazás, bizonyítékok értékelése, közérdekű ügyek, influenszer, bejegyzés

The Real Gossip Girl in Court

Lessons from the Wagatha Christie trial regarding the legal consequences of posting on social media

The Wagatha Christie case is the latest emblematic piece of English defamation law. The difficulties of proof have raised some of the legal problems of electronic comments. The extremely heterogeneous user base of social media is not to be confused with the average reader of the traditional press. The courts recognise that the use of platforms has created different reading habits and this may have different legal consequences. However, the legal liability of lay producers of public content is uncertain. Typically, such

¹ Tanácselnök, Fővárosi Ítéletábla; doktori hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Doktori Iskola, e-mail: helga.m.kovacs@gmail.com

problems are the relationship between influencers who use online platforms for commercial marketing purposes and public appearances, and the legal assessment of content that concerns the debate of public affairs.

Keywords: defamation, assessment of evidences, public affairs, influencer, comment

Bevezetés

2012. december 17-én véget ért a *Gossip Girl* című, 2007-ben indult amerikai televíziós drámasorozat. A maga idejében hatalmas népszerűségnek örvendő szériának csak az utolsó epizódjában derült ki, hogy kit rejt a történet mesélője, a *Gossip Girl* álnevű blogger, aki kifürkészte és felfedte a fényűző életet élő manhattani fiatalság magánéleti titkait, és akinek írásait minden helybéli izgatottan olvasta. Bár a „sokat tudó ismeretlen személy” jelenlétén alapuló feszültségre sok irodalmi alkotás épült *A jó katonától* (Ford Madox Ford) *Az Ackroyd-gyilkosságon keresztül* (Agatha Christie) *A Bridgerton család* Lady Whistledownjáig (Julia Quinn), néha a valóság is produkál hasonló esetet.

A médiában Wagatha Christie perként híressé vált ügy két valódi celebritás, Rebekah Vardy és Coleen Rooney között folyt 2020 júniusa és 2022 júliusa között. Mindketten az angol labdarúgó-válogatott egy-egy tagjának (Jamie Vardynak, illetve Wayne Rooneynek) feleségeként váltak híressé a médiában. Az „angol futballistafeleség” irigylet címhez számos, a „siker, pénz, csillogás” körül forgó sztereotípiát tapad. A sajtó WAGS (*wives and girlfriends*) elnevezéssel illeti őket, minden lépésüket követi, és míg a férfiak jellemzően az újságok végén található sportrovat főszereplői, addig a címlapok a feleségek és barátnők életének mindennapi eseményeit találják. Minden, amit tesznek, vagy velük történik, óriási médiaérdekklődésre tart számot, amit gyakran meg is lovagolnak, influenszerként viselkednek, reklámoznak, tv-show-kban szerepelnek vagy jótékonykodnak. A különböző közösségi felületeken több száz ezres, akár millión felüli követőjük van. Sajátos hierarchiájukban van néhány királynő és persze trónkövetelők is, akik közül néhányan sok mindenre hajlandók azért, hogy magukra vonják a média és az abból tájékozódó tömegek figyelmét.

A Wagatha Christie per nemcsak azért lett az angol rágalmazási jog legújabb emblemikus darabja, mert főszereplői közismert média- és televíziós személyiségek voltak, hanem azért is, mert a bizonyítás kérdései és egyes lépései felszínre hozták a közösségi médiában megjelenő elektronikus bejegyzések néhány jogi problémáját. Másfelől a pertörténetben annyi – néha a komikum határát súroló – csavar keletkezett, amennyi három másik perhez is elég lett volna, így a média is kaján örömmel vetette rá magát az ügyre. A részletek figyelmes tanulmányozása és az ítélet olvasása után nyilvánvalóvá válik, hogy a jó hírnév és becsület védelmét szolgáló jogi eljárásokban az igazságos döntés

nagyban annak függvénye, hogy sikerül-e az emberi tényezőt az eljárási formalizmus mögül előcsalogatni és annak elébe helyezni.

Az ügy tényállása

A *wag-queen*ként emlegetett Coleen Rooney 2016–2017 körül észlelte, hogy az általa használt két (nyilvános hozzáféréssű és privát) Instagram-fiók közül a privát fiókjáról rendszeresen hírek szivárognak ki és egy bulvárlapban jelennek meg. Egy ideig figyelte az eseményeket, majd úgy döntött, kinyomozza, ki szivárogtatja ki a történeteket a médiának. Ennek során 2019-ben privát fiókjának – egy személy kivételével – valamennyi követőjét letiltotta, majd öt hónapon keresztül különböző kitalált történeteket tett közzé a családi életéről. A bejegyzések hitelesnek tűntek, mert ügyelt arra, hogy azok valamilyen módon kapcsolódjanak magánéletének a nyilvánosság elé tárt eseményeihez.² A hamis tartalmú bejegyzések valamivel később, sajtócikk formában rendre megjelentek a *Sun* magazinban és annak online kiadásában.

Ezután Coleen Rooney 2019 októberében a Twitteren, a Facebookon és nyilvános Instagram-fiókjában bejegyzést tett közzé, amelyben beszámolt a történetekről.³ Mondandóját a következőkkel zárta: „Mentettem és képernyőképet készítettem az összes eredeti történetről, amely egyértelműen arra utal, hogy csak egyvalaki látta őket. Ez pedig ... Rebekah Vardy fiókja.”

A leleplező poszt felrobbantotta a közösségi médiát, és az érintettek közösségi oldalait elárasztották a különböző tartalmú bejegyzések.⁴ A közvélemény jelentős része Rebekah Vardy ellen fordult, gyűlölködő, gyalázkodó kommentek alanyává vált, személyét és

² Például korábban, négy fiúgyermek anyjaként, többször nyilatkozott, hogy szeretne egy kislányt is a családba, ezért azt posztolta, hogy Mexikóba utazott egy olyan orvosi eljárás tanulmányozására, amelyben a szülők megválaszthatják a születendő gyermekek nemét. Más alkalommal azt tette közzé, hogy egy trópusi vihar elárasztotta új családi házuk pincéjét; vagy hogy külföldön játszó férje hazatérését megünneplendő, féktelen bulit tartott a celebvilág egyik kedvelt szórakozóhelyén, amivel megbotránkoztatta a többi vendéget.

³ A 2019. október 9-i poszt szövege a következő volt: „Néhány éve valaki, akiben megbíztam, hogy kövessen személyes Instagram-fiókomon, folyamatosan tájékoztatja a *Sun* újságot privát bejegyzéseimről és történeteimről. Nagyon sok információt adtak át nekik rólam, a barátaimról és a családomról – mindezt az engedélyem és a tudtom nélkül. Miután hosszú ideig próbáltam kitalálni, ki lehet, különböző okok miatt felmerült bennem a gyanú. Hogy ezt bebizonyítsam, egy ötletem támadt. EGY fiók kivételével mindenkit letiltottam, hogy megtekinthesse Instagram-történeteimet. (A privát fiókomon lévők bizonyára azon töprengtek, hogy miért nincsenek ott történetek egy ideje.) Az elmúlt öt hónapban hamis történetek sorozatát tettem közzé, hogy megnézzem, bekerültek-e a *Sun* újságba. És tudjátok, mi történt? Megtették! A sztori a mexikói nemválasztásról, a tv-hez való visszatérésemről szóló történet, majd a legújabb sztori az új házam pincéjéről. Nehéz volt magamban tartani, és egyáltalán nem kommentálni, különösen, hogy a történetek kiszivárogtak. Most már biztosan tudom, hogy melyik fióktól/személytől származott. Mentettem és képernyőképet készítettem az összes eredeti történetről, amelyek egyértelműen azt mutatják, hogy csak egy személy látta őket. Ez pedig ... Rebekah Vardy fiókja.”

⁴ Coleen Rooneynek 2022-ben az Instagramon 900 000, a Twitteren 1 200 000, a Facebookon 950 000 követője volt (Vardy v. Rooney [2022] EWHC 2017 [QB] 2022. július 29-i döntés [második döntés]),

családját is kíméletlenül meghurcolták. A sajtó mindezt élénken követte, közvetítette, és onnan ered a Wagatha Christie elnevezés is.

Rebekah Vardy 2020-ban rágalmazási keresetet indított Coleen Rooney-val szemben, azt állítva, hogy a bejegyzés súlyosan sértette jó hírnevét, komoly károkat okozva neki.

Az első döntés a kereset alkalmasságáról

Az ügy a rágalmazási jogviták szokásos gyakorlata szerint azzal kezdődött, hogy a bíróság előzetes (közbenső) meghallgatást tartott, majd annak eredményeként állást foglalt az előzetes kérdés, a rágalmazás törvényi tényállási elemeinek fennállásáról.⁵ Az Angliában és Walesben 2013-ban kihirdetett Rágalmazási törvény (*Defamation Act*) a „rágalmazó” jelentését nem határozza meg,⁶ de az ítélkezési gyakorlat kialakított bizonyos szempontokat ennek megállapításához. Egy kijelentés akkor minősül rágalmazónak, ha lealacsonyítja a felperest a társadalom helyesen gondolkodó tagjai szemében, vagy hátrányosan befolyásolja más emberek hozzáállását a felpereshez.⁷ Ennek megítéléséhez a bíróságnak első lépésként meg kell határoznia a sérelmesnek tartott szöveg jelentéstartalmát. A bíróság előzetes kérdésként tehát a szavak természetes és hétköznapi jelentésével foglalkozott.

Az ügy bírója mindenekelőtt felidézte a Koutsogiannis v. Random House Group ügyben⁸ eljáró bírónak a releváns értékelési szempontokról adott összefoglalóját. Közülük kifejezett jelentőséget tulajdonított azoknak, amelyek arra intik a bírót, hogy kerülje el a szöveg elemzésének túlzott részletezését, az erőltetett vagy észszerűtlen (okszerűtlen) jelentéstartalom megállapítását. Hangsúlyozta, hogy a közösségi médiában elhelyezett bejegyzés sajátosságai – annak rövideége és a közzététel helye – befolyásolják a tartalommeghatározást.⁹

A bírói értékelés egyik legérdekesebb eleme az, ahogyan a közösségi oldalak olvasóinak olvasási szokásait leírja. A bíró abból indult ki, hogy a rágalmazási esetjog gyakorlatára építő bíróságok az online közösségi oldalakon elhelyezett szövegekkel kapcsolatban továbbbi sajátosságokat is figyelembe vesznek. Eljárásuk azon a meggyőződésen alapul, hogy

7. bekezdés. Vardy követőtábora az Instagramon ebben az időben valamivel meghaladta a 300 000 főt. A bejegyzést 2021-ig a Twitteren több mint 30 millióan látták, és több mint 11 millióan lájkolták.

⁵ Vardy v. Rooney [2020] EWHC 3156 (QB) 2020. november 20-i döntés (első döntés).

⁶ A törvény 1. szakaszának (1) bekezdése arra az esetre állapítja meg a közlés becsületsértő jellegét, ha annak közzététele a felperes hírnevében súlyos kárt okoz vagy okozhat.

⁷ A meghatározás Lord Atkinnek a Sim v. Stretch (1936) ügyben hozott döntéséből ered (2 All ER 1237, 1240). A joggyakorlat összefoglalása és továbbfejlesztése: Thornton v. Telegraph Media Group Ltd. (2011) 1 WLR 1985, Lachaux (Respondent) kontra Independent Print Ltd and another (Appellants) ügy, Trinity Term [2019] UKSC 27 Amersi kontra Leslie ügy [2023] EWHC 1368 (KB), [143]–[163], Miller and Power kontra Turner ügy [2023] EWHC 2799 (KB).

⁸ Panagiotis Koutsogiannis v. The Random House Group Ltd. [2019] EWHC 48 (QB) [12], Koutsogiannis-ügy.

⁹ Első döntés.

az ilyen olvasók szövegértésének és értelmezésének jellemzői eltérnek a hagyományos papíralapú, de még az online sajtó olvasóinak jellemző tulajdonságaitól is.

A bírónak olyan átlagolvasót kell vizionálnia, aki olvasás közben viszonylag gyorsan „görgeti” az üzeneteket. Mivel a reakciója egyértelműen elsőbenyomás-alapú és mulandó, gyorsan azonosítja az általa a szövegnek tulajdonított tartalmat, majd továbblép. Nincs a közelében senki, aki felhívná a figyelmét más összefüggésekre. A bejegyzések szövegkontextusa gyenge, az előtte-utána álló összefüggő tartalom nem jellemző rájuk.¹⁰ Ezeket a tulajdonságokat nemcsak a Facebook- vagy a Twitter- (ma már: X), hanem egy Instagram-bejegyzésre is vonatkoztatni lehet.

A felek közötti vita abban bontakozott ki, hogy azonosítható-e a felperes a híreket kiszivárogtató személyként. A felperes okfejtése szerint egy átlagos és észszerűen gondolkodó olvasó a kijelentés szövege („Ez pedig ... Rebekah Vardy fiókja”), szöveggörnyezete, belső összefüggései alapján egyértelműen igen. Ezt az értelmezést támasztja alá a bejegyzés után ellene indult, óriási méretű lejáratozó kampány is.

Az alperes azzal védekezett, hogy a bejegyzésben nem nevezte meg egyértelműen a felperest, hanem azt jelentette ki, hogy az ő fiókján keresztül jutottak el a sajtóhoz az információk. Köztudomású tényként kérte kezelni, hogy a médiaszemélyiségek gyakran hozzáférést engednek fiókjukhoz PR-szakembereknek, vagy marketing-okokból annak kezelését kifejezetten másokra bízzák, ezért az információátadásra ilyen módon is sor kerülhetett. Ezzel az olvasóközönség is tisztában van. Az utolsó mondat írásjelezése („...”) a felperes bizonytalanságára utal a kísérlet eredményével kapcsolatban, és a „fiók” szó használata is oldja, felhívja azt a jelentést, hogy a szivárogtató a felperessel azonos személy.

A bíró az alperes érveit elégtelennek tartotta annak megállapításához, hogy a bejegyzésben leírt szivárogtató személy alatt nem a felperest kell érteni. Figyelembe vette, hogy a bejegyzés annyiban eltér a hasonló tartalmaktól, hogy viszonylag hosszú és összefüggő szövege megfelel a történetmesélés szabályainak. A szokásosnál nagyobb terjedelemmel az alperes az üzenet fontosságát akarta hangsúlyozni az olvasók számára, vagyis azzal a céllal írta le részletesen az eseményeket, hogy az átlagolvasó különböztesse meg a posztot más hasonló tartalmaktól.¹¹ A figyelem felkeltése után az egyes lépések fokozatos adagolása felcsigázza az olvasót, aki a probléma megoldását rejtvényként kezeli. A bejegyzés utolsó mondatában alkalmazott írásjelek („...”) a csatoló előkészítését szolgálják. A „fiók” szóhasználatnak nincs döntő jelentősége, mert semmi sem utal arra, hogy az alperes által kifogásolt magatartást a fiók tulajdonosán, a felperesen kívül bárki más tanúsíthatta volna. Elméletileg lehetséges, hogy egy másik személy közösségimédia-fiókját más személy használja, de ezt senki sem tekinti a közösségi média összes felhasználója számára hétköznapi vagy normális jelenségnek.¹² Ebben az esetben sem valószínű, hogy az átlagolvasó tekintettel lenne arra, hogy egyes

¹⁰ Első döntés, 18. bekezdés.

¹¹ Első döntés, 25. bekezdés.

¹² Első döntés, 28. bekezdés.

hírességek a közösségimédia-tevékenységük felelősségét átadják másnak. Ez sem abból nem következik, hogy a Twittert és az Instagramot marketingcélra használják, és az Instagram különösen népszerű az influenszerek körében, sem abból, hogy néhányan széles körben felhasználói nyilvános közösségimédia-platformoknak, sem pedig abból, hogy egyes hírességek gondosan készített tartalmat jelentetnek meg.¹³ Nem mindenki ismeri a viszonylag új médiumok működésének valamennyi részletét. Azonban a bíró nem helyettesítheti saját tudásával a köztudottnak nem tekinthető tényt.¹⁴

Ezek után megállapította, hogy a kifogásolt közlés egyetlen, természetes, hétköznapi jelentése (amelyet az átlagos és észszerű olvasó tulajdonítana neki) az, hogy a bejegyzés egyértelműen a felperesről szól, olyan személyként bemutatva őt, mint aki rendszeresen és gyakran visszaélt „közeli barát” követői státuszával, és titokban tájékoztatta a *Sun* újságot az alperes bejegyzéseiről és történeteiről, és annak engedélye nélkül sok olyan információt tett közzé róla, amelyet az nem akart nyilvánosságra hozni.¹⁵

A rágalmazás további elemét az alperes elismerte. Ezért nem szorult bizonyításra, hogy a leleplező poszt alkalmas volt arra, hogy a felperes megítélését lényegesen hátrányosan befolyásolja, és az sem, hogy súlyos károkat okozott számára.

A második döntés a kereset érdeméről

Az alperes a per e szakában kétféle védekezést terjesztett elő. Elsődlegesen arra hivatkozott, hogy a posztban foglalt kijelentés „lényegében igaz” [*Defamation Act* 2. szakasz (1) bekezdés],¹⁶ így rágalmazásért nem vonható felelősségre. Arra az esetre, ha ennek bizonyítása nem sikerül, kérte annak figyelembevételét, hogy a poszt „közérdekű ügyről” szólt [*Defamation Act* 4. szakasz (1) bekezdés a)–b) pont],¹⁷ nevezetesen arról

¹³ Első döntés, 34. bekezdés.

¹⁴ Első döntés, 33. bekezdés.

¹⁵ Első döntés, 23. bekezdés.

¹⁶ 2. § (1) A rágalmazási keresettel szemben az alperes bizonyíthatja, hogy a kifogásolt közlésben megfogalmazott állítás lényegében igaz.

¹⁷ 4. § Közzététel közérdekű ügyben.

- (1) Rágalmazási perben az alperes mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy
 - a) a sérelmezett kijelentés közérdekű ügyre vonatkozott, vagy közérdekű ügyre vonatkozó kijelentés részét képezte; és
 - b) az alperes észszerű módon gondolhatta, hogy a sérelmezett kijelentés közzététele a közérdeket szolgálta.
- (2) A bíróságnak az eset összes körülményét figyelembe kell vennie – figyelemmel a (3) és (4) bekezdésre – annak vizsgálata során, hogy az alperes bizonyította-e az (1) bekezdés szerinti körülmények fennállását.
- (3) Amennyiben a sérelmezett állítás egy olyan vita pontos és pártatlan leírását képezte, vagy annak része volt, amelyben a felperes volt az egyik vitás fél, úgy annak eldöntése során, hogy az alperes észszerű módon gondolhatta-e, hogy a közzététel a közérdeket szolgálja, a bíróságnak figyelmen kívül kell hagynia az alperes minden mulasztását a sérelmezett kijelentés igazságtartalmának bizonyításával kapcsolatban.

a nemkívánatos gyakorlatról, hogy a hírességek magánéletével kapcsolatos információkat megbízhatónak tartott személyek elpletykálják a sajtónak.

A bíró végkövetkeztetése szerint a felperes felelős volt a kiszivárogtatásokban. A felperes és ügynöke összehangoltan dolgoztak azon, hogy bizalmas információkat juttassanak el a sajtónak (elsősorban a *Sun* magazinnak). A felperes magatartását úgy jellemezte, hogy legalábbis tudott a szivárogtatásról, és bátorította rá az ügynökét. Mivel a „Wagatha Christie” poszt tartalma – nevezetesen, hogy a felperes szivárogtatta ki a történeteket – lényegében igaznak bizonyult, a bíró elutasította a felperes rágalmazási keresetét.

Valószínűnek tartotta, hogy nem a felperes, hanem ügynöke továbbította közvetlenül az információkat a *Sun*nak, de a felperes „tudta és elnézte ezt a viselkedést, aktívan részt vett ebben azáltal, hogy publicistáját a privát Instagram-fiókra irányította”.¹⁸ Megjegyezte azonban, hogy a felperes rendszeres kiszivárogtatása a *Sun*nak, inkább meggondolatlan, semmint egy megfontolt és összehangolt üzleti gyakorlat része volt”.¹⁹

A közérdekkel kapcsolatos másodlagos védekezést a bíró az elsődleges védekezés sikerére figyelemmel már csak röviden értékelte. Elfogadhatónak tartotta, hogy a leleplező poszt témája közérdekű ügyhöz, a hírességek személyes adataival való visszaéléshez kapcsolódott,²⁰ de a felperes előzetes értesítése és a magyarázat lehetőségének felkínálása nélküli közzétételt – pusztán a közérdekre hivatkozva – nem tartotta indokoltnak. Ezt az a feltételezés sem tehetné indokolttá, hogy a felperes tagadná az alperes állítását.²¹

A két ítélet értékelése

A rágalmazási perek forgatókönyve kölcsönösen, de nem egyszerre telepíti a felekre a bíróság meggyőzésének felelősségét. Előbb a felperesnek kell megfelelő módon alátámasztania, hogy keresete alkalmas a rágalmazás érdemi tárgyalására (a sérelmezett közlés rágalmazónak minősül), majd az alperesen a sor, hogy kimentse magát a rágalmazásért fennálló felelősség alól. Coleen Rooney sikerrel bizonyította, hogy a leleplező poszt „lényegében igaz”. Ehhez Rooney-nak meg kellett győznie a bírót arról, hogy több mint 50% az esélye annak, hogy állítása lényegében (annak ténybeli alapjait illetően) igaz. A büntetőeljárásban megkövetelt bizonyossági szinthez képest, amely minden kétséget kizáró bizonyítottságot igényel, ez lényegesen kevésbé szigorú mérce.²²

(4) Annak eldöntése során, hogy az alperes észszerű módon gondolhatta-e, hogy a sérelmezett állítás közzététele a közérdeket szolgálja, a bíróság a belátása szerinti mértékű teret engedi a szerkesztői döntések számára.

¹⁸ Második döntés, 132., 226., 285. bekezdés.

¹⁹ Második döntés, 41. bekezdés.

²⁰ Második döntés, 288. bekezdés.

²¹ Második döntés, 289. bekezdés.

²² ANTONIOU 2022. Vö. A magyar jog a büntetőeljárásban a kétséget kizáró bizonyítás szintjét a terhelő bizonyításra követeli meg, a valóság bizonyítására nem.

Fordított felállásban – más hírességek ügyeivel szemben²³ – Coleen Rooney számára Rebekah Vardyval szemben a rágalalmazási per megnyerése elképzelhetetlen lett volna, hiszen a róla szóló újságcikkek ugyan valótlan és reá nézve nyilvánvalóan sérelmes tényeket közöltek, de a hírek forrását ő maga teremtette meg a hamis információk elhelyezésével. Kérdéses az is, hogy a magánéletének megsértésére hivatkozva kaphatott-e volna jogvédelmet, vagy sem. Magánéletének megsértését azonban végső soron nem jogi eszközökkel, hanem a sajtó felhasználásával torolta meg. A bulvármédia illetően módon való orránál fogva vezetése – legalábbis a brit bulvársajtót ismerők számára – meglehetősen szokatlan, és valószínűleg sokan érezték elégtételt a történet e részével kapcsolatban.

A rágalmazó közlés értékelése

A rágalmazóként állított jelentéstartalom elemzésénél a bíró igen körültekintően járt el. Az e törvényhely köré épült gyakorlat annak meghatározására szolgáló szempontokat dolgozott ki, hogy a szavak jelentése azonos-e a kereset benyújtója által nekik tulajdonított jelentéssel. A bíróságnak az a feladata, hogy meghatározza a kifogásolt szavak egyetlen természetes és hétköznapi jelentését, amelynek az felel meg, ahogyan az átlagos olvasó a leírtakat értené. E vizsgálódás alapeleme, hogy az átlagember a szavaknak, kifejezéseknek nem jogi vagy egyéb szakmai jelentést tulajdonít. Ez a fikciós személy egy tisztességes, átlagos intelligenciájú ember, aki nem perverz és nem is gyanakvó, nem lelkesedik a botrányokért, nem él elefántcsonttoronyban, tud olvasni és olvas is a sorok között, a világról szerzett általános ismeretei és tapasztalatai fényében. A hétköznapi olvasó nem jogász, hanem laikus, és egy jogi képviselőhöz képest sokkal szabadabb asszociációs képességgel rendelkezik.²⁴ Nagyon gyakran idézett szempontrendszer a Koutsogiannis-ügyben eljáró bírőé, aki 13 pontban foglalta össze, hogy milyen megközelítést alkalmaz a jelentés értékelésére.²⁵

A bíróságok azonban felismerték, hogy a médiában zajló kommunikáció, akár a klasszikus sajtó elektronikus sajtóként való megkettőződését, akár a közösségi felületek használóit tekintjük, más olvasói szokásokat teremtett. Ennek következtében az említett szempontrendszer kiegészítésre szorul, a médiában zajló kommunikáció

²³ Johnny Depp és Amber Heard amerikai színészek kapcsolata miatt két per volt folyamatban. Az elsőt Depp indította a *Sun* magazin ellen, mert az újság egy szakaszában „feleségverőnek” nevezte őt. A pert elveszítette [2020] EWHC 2911 (QB). A második rágalalmazási keresetet Heard ellen nyújtotta be, mert volt felesége egy újságcikkben azt állította róla, hogy bántalmazó kapcsolatban éltek. Ebben az eljárásban Heard viszontkeresetet indított Depp ellen, mivel állítása szerint a volt férj lejárató kampányt indított ellene. A per Depp győzelmével zárult (Circuit of Fairfax County, Virginia CL-2019-0002911).

²⁴ Farquhar v. Bottom [1980] 2 NSWLR 380 at 385-86. per Hunt J; Lewis v Daily Telegraph Ltd. [1964] AC 234 at 258 per Lord Reid; Amalgamated Television Services Pty Ltd v Marsden (1998) 43 NSWLR 158 at 165-6 per Hunt CJ at CL.

²⁵ Panagiotis Koutsogiannis v. The Random House Group Ltd. [2019] EWHC 48 (QB) (Koutsogiannis-ítélet) 12. bekezdés.

ismertetőjegyeihez mérten. A korábban jól bevált szabályokat könnyebb alkalmazni a régóta fennálló nyomtatott kiadványok, például könyvek, újságok vagy magazinok, vagy statikus online kiadványok esetében, mint például a Twitter (mai megfelelőjeként: X) dinamikusabb és interaktívabb világában, ahol a röviden kifejezett információk sorozata a megszokott, és egyetlen tweet ritkán létezik a többitől elszigetelten.²⁶

A bírói ítéletek erre az eset konkrét körülményeire hangsúlyt helyezve térnek ki. Megállapítják, hogy a 21. század az „olvasók új osztályát” hozta magával: a közösségi média használóit. A bírónak, akinek feladata annak eldöntése, hogy egy Facebook-bejegyzést vagy egy Twitter-tweetet hogyan értelmez a közösségi média felhasználója, szem előtt kell tartania az ilyen bejegyzések és tweetek elkészítésének és olvasásának módját.²⁷ Helytelen egy 140 karakteres tweet kidolgozott elemzésébe bocsátkozni, az általános benyomáson alapuló megközelítés sokkal jobban illik a médiumhoz. E megközelítésnek azonban figyelembe kell venni az egész tweetet és azt a kontextust, amelyben a hétköznapi, észszerű olvasó megtekinti. Ez az összefüggés magában foglalja egyrészt a közönséges általános ismereteket és az olyan ügyeket is, amelyeket az olvasó elé tártak a Twitteren.²⁸

Más ítéletek kitérnek arra, hogy az online oldalak felülete állandóan képlékenyen változik, megtekintésük pedig inkább felületes olvasással történik. A Twitterről korábban megállapították, hogy gyorsan változó médium, amelyen az emberek hajlamosak viszonylag sebesen görgetni az üzeneteket. A tweet jelentésének értékelésekor nagyon fontos, hogy a bíró ne legyen túl analitikus. A tweet olvasása gyorsabb, mint például egy újságcikké, amely pusztán az olvasási idő mennyiségét tekintve lehetővé teszi a gondolkodás és megfontolás legalább egy részét. A tweet által közvetített alapvető üzenetet valószínűleg gyorsan felfogja az olvasó.²⁹

A jelentéstartalom meghatározásának tükröznie kell a médium sajátosságait. A tweetek beszélgetésekre hasonlítanak, nem jellemző rájuk a gondosan megválasztott kifejezés-mód, leginkább olyan szövegek, amelyeket az olvasó olvas és továbbad. A Facebook ehhez hasonló. Az emberek gyorsan, megszakítás nélkül átfutják a bejegyzéseket. Nem töprengenek azon, hogy az állítás milyen jelentést hordozhat. A posztra adott reakciójuk benyomásalapú és mulandó.³⁰ Egy Facebook-bejegyzés hétköznapi olvasója nem különíti el a bejegyzés egyes részeit, még kevésbé a szavakat, és nem mérlegeli azok lehetséges jelentőségét.³¹

Figyelemmel kell lenni arra is, hogy a médiatartalom sajátosságából eredően ugyanannak a bejegyzésnek az olvasói – választásuk szerint – nem feltétlenül azonos tartalmat olvasnak. A rágalmazónak mondott tweet tartalmazhat hiperhivatkozást. Lehetséges, hogy egy olyan tweet-sorozat részeként kell elolvasni, amelyet a hétköznapi olvasó

²⁶ Monroe v. Hopkins [2017] EWHC 433 (QB), 34. bekezdés.

²⁷ Stocker v. Stocker [2020] UKSC 17 [2020] AC 593 [41].

²⁸ Monroe v. Hopkins [2017] EWHC 433 (QB); [2017] 4 WLR 68, 35. bekezdés.

²⁹ Monir v. Wood [2018] EWHC (QB) 3525, 90. bekezdés.

³⁰ Stocker v. Stocker [2020] UKSC 17 [2020] AC 593, 43. bekezdés.

³¹ Első döntés, 49. bekezdés.

a kifogásolt tweettel egy időben vagy korábban láthat, és amelyek részét képezik egy „többdimenziós beszélgetésnek”.³²

A közösségi platformok olvasóközönségénél a feltételezett olvasót az érintett követőjének kell tekinteni, legalábbis abban az értelemben, mint akik gyakran ellátogatnak az érintett oldalára vagy profiljára.³³ Ilyen lehet például egy párt honlapjának vagy személyes oldalának követőtábora. A médium működési elvei miatt azonban a bejegyzés olvasótábora túlléphet az érintett követőin, és kiterjedhet más felhasználók követőire is. A párt oldalát vagy bármilyen platformfelületét tehát alkalmanként, vagy akár bizonyos rendszerességgel a más politikai nézeteket valló felhasználók is látogathatják. Ennek lehet az a következménye, hogy ugyanazt a bejegyzést a különböző ideológiai nézeten lévőek teljesen másként értelmezik. E tényből azonban mégsem következik, hogy a szavak egyetlen természetes, hétköznapi jelentése megváltozna.³⁴

Az adott bejegyzés kontextusa általában a bejegyzés szöveggörnyezetét jelenti, de tartalmazhat korábbi anyagokat is, ha kellően szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Ez nem feltétlenül a napokkal korábbi bejegyzéseket jelenti, azt is figyelembe kell venni, hogy a médium természetéből következően a korábbi bejegyzések a rendszeres felhasználók látóköréből meglehetősen gyorsan eltűnnek.³⁵

Kivételesen azonban a bejegyzés kontextusa a konkrét szöveggörnyezetnél tágabban is értelmezhető. Erre példa, ha egy sértő bejegyzés időben, tartalmában vagy egyéb módon kellően szorosan kapcsolódik a feltételezett átlagolvasó általános ismereteihez.³⁶

A bírósági gyakorlat az előbbieket szerint figyelemmel van arra, hogy a közösségi platformok felhasználói által írt szövegeknél a közlő személy nem a professzionális sajtó szereplője. A Facebook, az X (korábban: Twitter), az Instagram és hasonló platformok nem professzionális felhasználóinak köre lényegében a teljes írni-olvasni tudó népességet lefedi. A hivatásos újságírókkal szemben a közösségimédia-felületek mindenki számára nyitva állnak, a tartalomkészítés nem olyan szabályozottan (és szűrőkkel) zajlik, mint a sajtó esetében. Ennek abból a szempontból is jelentősége van, hogy a szerző vagy forrás azonosítása akadályozottá válhat.

Megemlítik a döntések azt a vonást is, hogy a sajtószövegekhez képest a bejegyzések-nél és hasonló kommunikációs tartalmaknál eltér a nyelvezet és a szövegezés minősége. A nem profi felhasználók kifejezésmódja lehet sokkal kevésbé árnyalt, a szövegminőség rosszabb. Bizonyos platformok korlátai rákényszerítették a felhasználókat a rövidebb tartalmak megjelenítésére, számos rövidítés és saját terminológia³⁷ honosodott meg, amit gyakran képi elemekkel ötvözve alkalmaznak. A rövidség nem feltétlenül szoktatta rá a felhasználókat a koncentrált tartalomkövetítésre, a kevés tartalom nehezebben

³² Monroe v. Hopkins [2017] EWHC 433 (QB); [2017] 4 WLR 68 (Monroe-ítélet) 34. bekezdés.

³³ MacAlpine v. Bercow [2013] EWHC 1342 (QB), 58. bek.

³⁴ Monroe-ítélet, 36. bekezdés.

³⁵ Monroe-ítélet, 39. bekezdés.

³⁶ Monroe-ítélet, 38. bekezdés.

³⁷ Pl. 4You – For you; YOLO – You only live once; T2UL8R – Talk to you later; OMG – Oh, my God!; IMO – In my opinion; ASAP – As soon as possible.

kibontakozó gondolatátadást is eredményezhet. Az olvasási mód pedig gyorsabb és felületesebb is lett, a lényegét pásztázó, kereső tekintet kevés figyelmet fordít a részletekre, az összefüggésekre.³⁸

A Wagatha Christie per bírása mindezen szempontokat az eset körülményeihez mérten értékelte. A bejegyzések szokásos jellemzőit annyiban nem tekintette jellegadónak a perbeli leleplező posztnál, hogy annak terjedelme, felépítése és fogalmazásmódja, valamint az alkalmazott írói eszközök (hangulatjelek) a bejegyzést inkább rövid történethez, mint egy hevenyészett poszthoz hasonlóvá tették. Abból nem hiányzott az információk fokozatos adagolása, a végkifejlet előtti hangulatifokozás, majd a csattanó sem, éppen úgy, mint egy Agatha Christie-krimi utolsó fejezetében a nappaliban összegyűlő szereplőknek szóló beszámoló. A kérdéses közlésrész jelentését („Ez ... Rebekah Vardy fiókja”) a szövegen belüli összefüggő elemek mind egy irányba terelték, az alperes végeredményben a felperest személyesen tette felelőssé a kiszivárogtatásért. Ezt a jelentést a bíró annak ellenére is helyénvalónak tartotta, hogy nem vitatott köztudomású tényként kezelte, hogy egyes hírességek hozzáférést engednek Instagram-fiókjukhoz a közvetlen környezetük néhány tagja számára akár úgy is, hogy a fiókot a tervezett médiaszereplés céljából kizárólag ezek a személyek kezelik. A „fiók” értelmezésnél a középtartományt vette alapul, amely szerint elképzelhető, hogy egy több százezres vagy millión felüli követőtáborral rendelkező híresség saját maga kezeli a fiókját, és az is, hogy valaki egy másik személy közösségimédia-fiókját használja. Ez azonban nem általános jelenség – legalábbis az átlagolvasók számára.³⁹

A Koutsogiannis-ítéletből ismert szempontokat alkalmazva az átlagolvasót észszerű személyként írta le (i), a jelentéstartalom meghatározásánál nem tekintette relevánsnak az alperes szándékát (ii), feltételezett észszerű olvasója nem volt naiv, de nem is túlzottan gyanakvó, megértette a szerző sugalmazását (iii), a bíró került a túlságosan aprólékos (iv-v), vagy a szélsőséges szövegértelmezést (vi), a szöveget egészében olvasta (vii), a kifogásolt szövegrészek természetes és hétköznapi értelmének meghatározásához figyelembe vette a szöveggörnyezetet, valamint a közzététel módját (viii), nem kizárólag a bejegyzés olvasóközönségének benyomására, értékelésére hagyatkozott (ix), többször is kitért arra, hogy a felek érveitől függetlenül mi volt a saját benyomása a szövegről (x), és végül maga választotta meg a helyes jelentést, abban a felek nyilatkozatai nem kötöttek (xi). Az említett szempontokat – különösen a közzététel módját és a szöveggörnyezetet illetően – kiegészítette a közösségi platformokon megjelentetett szövegek szintaktikai sajátosságaival. Ez a bírói indokolás minden tekintetben illeszkedett a rágalalmazási jog ítélkezési gyakorlatába.

Annak meghatározása, hogy a kijelentések alkalmasak-e rágalmozó jelentésre, az egyes országok általános gyakorlata szerint objektív, nem szubjektív vizsgálat eredménye.⁴⁰ Ezzel összefüggésben van már azonban olyan felvetés, amely a teljes kép mérlegelése

³⁸ Kovács 2025.

³⁹ Első döntés, 29–30., 32., 39. bekezdés.

⁴⁰ Pl. *New Times, Inc. v. Isaacks*, 146 SW3d 144, 157 (Tex. 2004.); *Parker v. Spotify USA, Inc.*, 569 F. Supp. 3d 519, 528 (W.D. Tex. 2021).

érdekében megengedhetővé tenné, hogy a bíróságok objektív és szubjektív mércét is alkalmazzanak annak eldöntésekor, hogy egy kijelentés alkalmas-e rágalmazó jelentésre. A bíróságok hagyományosan csak egy objektív mércét alkalmaznak a rágalmazó jelentés értékelésére – egy észszerű hallgatóság vagy egy észszerű közösségimédia-felhasználó mércéjére hagyatkozva. Ez a fikció mára már nem feltétlenül állja meg a helyét. Míg az internet korai szakaszában elfogadható volt azt hinni, hogy az emberek szkeptikusan közelednek az online információkhoz, mára jellemzően „névértéken” fogadják el az online megszerzett információk hitelességét. Az emberek általánosságban egyre jobban bíznak a digitálisan fogyasztott tartalmakban. Szubjektív vizsgálattal a rágalmazó jelentéstartalomra való alkalmasságot jobban figyelembe lehetne venni annak meghatározására, hogy a felhasználók valóban hittek-e az interneten szereplő kijelentéseknek. Végső soron ugyanis nem az a fontos, hogy az „észszerű hallgatóság” mit fog fel, hanem az, hogy a közönség valójában mit ért egy kijelentés alatt.⁴¹ Ebben az esetben is fontos lenne a kijelentések eseti értékelése az online kontextus és jelentés alapján, mivel az internetes zsargonnak időnként speciális, árnyalt jelentése van a mindennapi, hagyományos beszédhez képest.⁴²

A bizonyítékok értékelése

Az ügyben feltűnően sok volt a közvetett bizonyíték. A rendelkezésre álló bizonyítékok pedig meglehetősen ingatagoknak tűntek, és számos esetben ellentmondtak egymásnak.

Az alperes *tanúvallomása* szerint hónapokig tartó nyomozás után bizonyosodott meg arról, hogy a felperes az egyetlen, aki kiszivárogtathatta a magánjellegű Instagram-posztjait a sajtónak. Tudatosan csak az ő számára láthatóvá tett hamis történeteket posztolt, hogy tesztelje, ki az, aki szivárogtat. Egyáltalán nem élvezte a leleplező akciót, de nem látott más módot az igazság kiderítésére. Az alperes további tanúi közvetlen környezetéből kerültek ki, és valamennyien úgy nyilatkoztak, hogy az alperes nem beszélt nekik az Instagram-szivárogtatás gyanújáról és a leleplezési tervről. A férje azt vallotta, hogy felesége egyedül végezte a „nyomozást”, és ő csak akkor tudta meg a részleteket, amikor a nyilvánosság is. Az egyetlen, az ügyhöz halványan kapcsolható szál az volt, hogy korábban, a 2016-os Európa-bajnokságon a sportági vezetők kérésére figyelmeztette Jamie Vardyt, hogy felesége (a felperes) túl sok információt oszt meg a sajtóval.

A felperes tagadta, hogy ő maga adta ki az információkat, és azt állította, hogy saját ügynöke, Caroline Watt lehetett a felelős, aki hozzáfért a felperes Instagram-fiókjához. Vallomása szerint nem emlékezett arra, hogy kifejezetten engedélyt adott volna Wattnak a szivárogtatásra. Mivel a felperes tanúvallomása is több napig tartott, később az ügyvédek többször rávilágítottak a Wattnak küldött üzenetei és korábbi nyilatkozatai közötti ellentmondásokra. Caroline Watt előbb beleegyezett a vallomástételbe, majd egészségi

⁴¹ BLAIR 2023.

⁴² BLAIR 2023: 21.

állapotára hivatkozva ki akart hátrálni a helyzetből. A felperes végül visszavonta a meghallgatására vonatkozó kérelmet.

Bár a felek kölcsönösen engedélyezték a tanúként megjelölt újságíróknak, hogy a személyükkel kapcsolatos eseményekről tanúskodjanak, de közülük többen hivatkoztak a forrásvédelem szabályaira, és ez megnehezítette a közvetlen bizonyítékok beszerzését. A sajtóforrások védelme miatt nem is derült ki teljes bizonyossággal, hogy pontosan milyen módon történt a szivárogtatás.

A tanúskodást vállaló újságírók azonban megerősítették, hogy a felperes ügynöke, Caroline Watt régóta rendszeres kapcsolatban állt velük (különösen a *Sun* újságíróival) és többször is exkluzív információkat adott át nekik. Egyetlen újságíró sem vallotta azt, hogy közvetlenül a felperestől kapta az információkat. Néhány esetben az újságírók konkrét kérdésekkel fordultak Watthoz, aki a felperessel konzultálva válaszolt.

A perben a bíróság hosszasan foglalkozott a rendelkezésre álló *okirati bizonyítékokkal*. Megállapította, hogy azok jelentős terjedelme (körülbelül 3000 oldal Instagram-történet, bejegyzés, különböző platformon megjelenő üzenet és újságcikk) ellenére lényeges dokumentumelemek hiányoztak. Megvolt ugyan a leleplező posztal kapcsolatos képernyőkép, az Instagram-fiók láthatóságával kapcsolatos mentett dokumentumok, de abból az időszakból, amikor a felperes hozzáfért az alperes privát Instagram-fiókjához, a felperes és ügynöke közötti WhatsApp-on küldött valamennyi médiafájl (ideértve a képernyőképeket, más képeket, videókat, hangpostaüzeneteket) hiányzott. Egyértelmű volt, hogy ilyenek legalábbis léteztek, amit az bizonyított, hogy a felperes előadása szerint a teljes WhatsApp-üzenetanyag exportálása során a képek, videók és hangfájlok elvesztek. A WhatsApp-üzenetváltásaik egyetlen elérhető verziója a szöveges fájl exportálása lett volna, az eredeti üzenetek nem voltak elérhetők. Ezért azt sem lehetett megállapítani, hogy a nyilvánosságra hozott változatból hiányzik-e valamilyen üzenet a médiafájlokon kívül.

Az ügyben felmerülő technikai kérdések miatt mindkét fél igazságügyi informatikai *szakértőt* alkalmazott. Feladatuk arra vonatkozott, hogy elmagyarázzák a bíróságnak az Instagram-perben releváns működési szabályait és értékeljék a felek üzeneteivel kapcsolatban rendelkezésre álló bizonyítékokat. Ennek során jelentősége volt annak, hogy a felperes szerint, amikor jogi képviselőjének továbbítani akarta a teljes adatállományt, gépe meghibásodott, és csak töredékesen tudta kinyerni a mobiltelefonján lévő adatokat. A laptop ezután tönkrement, és megvált tőle. Az üzenetek ilyen módú megsemmisülésével kapcsolatos állítások azonban szakértői szempontból nem voltak igazolhatók. Megállapították, hogy a felperes jelentős számú WhatsApp-üzenetet váltott Watt-tal, amelyek véletlen vagy szándékos törléssel végérvényesen elvesztek.

További furcsa körülménye az ügynek, hogy három nappal azután, hogy a bíróság felhívta Watt-ot a saját telefonján lévő adatok átadására, a kulcsfontosságú időszakban használt telefon egy családi hajókiránduláson – Watt előadása szerint véletlenül – a tengerbe esett és megsemmisült. A szakértők az esetet rendkívül valószínűtlennek tartották, és ez gyanút keltett a bizonyítékok szándékos eltüntetésével kapcsolatban. A hiányzó üzeneteket más digitális eszközökről is vissza lehetett volna állítani, azonban

az iCloud-mentések nem tartalmazták az eltűnt adatokat. A szakértők szerint ezt a szándékos törlés vagy az automatikus mentések kikapcsolása okozhatta. A körülményekből mindkét szakértő arra következtetett, hogy a bizonyítékok megsemmisülése nem pusztán véletlen események láncolata, hanem inkább szándékos adateltüntetésre utaló folyamat.

Nyilvánvaló, hogy a szivárogtatás elsődleges bizonyítéka az erre vonatkozó tanúvallomás lehetett volna. A *Sun* újságírói azonban a forrásvédelemre hivatkozással lényegében megtagadták a vallomástételt abban a tekintetben, hogy kitől kapták a privát Instagram-fiókról származó híreket. Erre a brit jogszabály, a *Contempt of Court Act* 10. szakasza alapján törvényes lehetőségük volt. A vonatkozó jogi rendelkezés szerint a bíróság nem követelheti meg személytől a felelősségi körébe tartozó közleményben szereplő információforrás felfedését, és a nyilvánosságra hozatal megtagadása miatti vétkességét sem lehet megállapítani, kivéve, ha a nyilvánosságra hozatal az igazságszolgáltatás rendje vagy a nemzetbiztonság, illetve a közrend védelme vagy bűncselekmények megelőzése érdekében szükséges.⁴³ A szabályozás hatálya a professzionális médiánál tágabb,⁴⁴ és az idézett szabályra nemcsak a *Sun* újságírói, hanem elméletileg az alperes is hivatkozhatott volna. Azonban ő és a felperes is hajlandó volt a más személyekkel folytatott elektronikus kommunikációjának feltárására. Az ügy körülményei miatt a 10. szakasz szerinti kényszerítő feltételek esetleges vizsgálata fel sem merült, így az arra vonatkozó közvetlen tudomásszerzést, hogy ki szolgáltatta az információkat a cikkek szerzőinek, a forrásvédelmi szabályok kizárták tették.

Közvetlen bizonyítéknak minősült volna a felperes telefonjának üzenetforgalma a vonatkozó időszakban, az azonban nem volt teljes. A per érdemi tárgyalásának kezdetén várható volt, hogy a különböző platformokon zajló magánbeszélgetések, a felperes és ügynökének üzenetváltásai, a képi és szöveges tartalmak megismerése egyértelmű bizonyítékul szolgálhat majd arra, hogy milyen módon kerültek ki és jutottak nyilvánosságra az alperes Instagram-fiókjának adatai. A bíró a bizonyítékok feltárása érdekében el is rendelte bizonyos időszak teljes elektronikus adatforgalmának bemutatását. A két legfontosabb bizonyíték – a felperes telefonján tárolt WhatsApp-üzenetek szöveges és képi tartalma, valamint az ügynökével folytatott üzenetek folyama azonban – a szakértők utóbbi megállapítása szerint – hiányos volt, és a látható része jellemzően manuális törlésre utalt. Az üzenetek elvesztésének okát a felperes indokaiból kiindulva kellett értékelni. Szakértői módszerekkel azonban ezt az előadást nem lehetett alátámasztani. A felperes kitartott üzeneteinek végérvényes elvesztésével kapcsolatos indoka mellett (amely szerint a kimásolás során váratlan technikai hiba lépett fel, amely nem volt elhárítható, laptopja pedig tönkrement), így az ő tanúvallomása szemben állt a szakértők véleményével.

Ehhez járult Caroline Watt telefonjának rejtélyes körülmények közötti elvesztése, az ürességtől kongó iCloud-tárhely és Watt kihátrálása a vallomástétel alól.

⁴³ Contempt of Court Act 10. szakasz.

⁴⁴ KOLTAY 2024: 115.

Mindezen körülmények miatt a bíró úgy döntött, hogy a felperes bizonyítékait „nagyon óvatosan” kell kezelni. Többször is bírálatot fogalmazott meg az ügy eldöntése szempontjából releváns (digitális) okirati bizonyítékok elvesztésével és megsemmisülésével kapcsolatban. A felperessel szemben az alperest „őszinte és megbízható” tanúnak találta, aki „nem akart kibújni” a kérdések alól.⁴⁵ A bíró végkövetkeztetése szerint a felperes bizonyítékainak zöme nem volt hiteles, és ezt a következő indokok miatt állapította meg.

A közvetett bizonyítékok relevanciája

Elsőként, a rendelkezésre álló üzenettartalmakból meg lehetett állapítani, hogy a felperes és ügynöke a perben releváns időszakon kívül rendszeresen megvitatták, milyen új tartalmak találhatók az alperes privát Instagram-oldalán. A töredékes beszélgetésekből az is nyilvánvalóan kikövetkeztethető volt, hogy a felperes tudott arról, hogy ügynöke rendszeresen felmegy az alperes oldalára és ellenőrzi azokat a tartalmakat, amelyekről a felperes képernyőfotó küldésével tájékoztatta. A kommunikációból kitűnt, hogy a felperes több alkalommal felhívta ügynöke figyelmét egy-egy bejegyzésre, és sugallta, hogy az a sajtó számára is érdekes lehet.⁴⁶ Hónapokkal korábban azt is egyeztették, hogy mit fog a felperes kommunikálni, ha kitudódna, hogy ők voltak egy cikk forrásai, sőt, a leleplező poszt esetén is lényegében az ügynök fogalmazta meg a felperes alperesnek küldött, sértett üzenetét.⁴⁷ Mindez azonban csak közvetett bizonyíték volt a történetekhez.

Minden hasonló perben vannak potenciálisan releváns bizonyítékok (a jelen ügryhöz hasonló perekben telefonüzenetek, e-mailek, papíralapú okiratok), és a feleknek mindent meg kell tenni a birtokukban lévő, bizonyítékként felhasználható információk védelme érdekében. Ezért – általában már a jogi képviselőjük tanácsára, de bírói felhívásra mindenképp – biztonsági mentéseket készítenek, a digitális adatállományait másolják, más állományba mentik stb. Ebben az ügyben a bizonyítékok sérülése és bizonyos körben elvesztése éppen akkor történt, amikor szükség lett volna rájuk, a telefon tengerbe esése ráadásul közvetlenül (három nappal) a bírói felhívás után.

Mivel a bizonyítékok hiányosságait számos tisztázatlan körülményre lehetett visszavezetni, a bíró nagy hangsúlyt helyezett a bizonyítékok egyenként, egymással összevetett és összességében való értékelésére. Hosszasan indokolta a felek szavahihetőségével kapcsolatos megállapításait. Ennek eredményeként nyilvánította ki, hogy míg az alperes nyilatkozataiban mindvégig magával következetes maradt, addig a felperes vallomását a bíró többször „nem megbízható”-nak, és időnként „ellentmondásosnak és valószínűtlennek” minősítette.⁴⁸ A felperes és Watt fellelhető üzenetváltásainak fennmaradt szövegét értékelve valószínűsítette a felperes részességét a szándékos szívrogtatásban. A kulcsfontosságú üzenetek és Caroline Watt telefonjának „elvesztését” pedig nem

⁴⁵ Második döntés, 50. bekezdés.

⁴⁶ Második döntés, 262., 285. bekezdés.

⁴⁷ Második döntés, 284. bekezdés.

⁴⁸ Második döntés, 39., 70., 139. bekezdés.

véletlen események sorozatának, hanem inkább a bizonyítékok szándékos eltüntetésére utalónak tartotta. Ez a körülmény rontotta a felperes hitelességét, mivel a bíróság úgy látta, hogy tudatosan próbálta elleplezni a szivárogtatásokat. Mivel a bíró szerint a felperes arra sem tudott kézenfekvő magyarázatot adni, hogy miért nem lehetett rekonstruálni a digitális anyagait, levonta a következtetést, hogy valószínűleg szándékosan vesztette el őket. Watt tanúvallomásának visszavonását pedig utóbb értékelte, hogy bár nem kizárt, hogy a felperes óvni akarta a peres helyzet okozta stressztől, másrészt az is valószínű, hogy a tanú által elmondottak cáfolták volna a felperes állítását, miszerint nem vett részt személyesen a hírek szivárogtatásában, és arra a tudta nélkül került sor.

A közvetett bizonyítékok tehát külön-külön nem, csak összességükben voltak alkalmasak arra, hogy kikezdzék a felperes szavahihetőségét. A különleges, furcsa körülmények száma elért egy kritikus tömeget, a rendelkezésre álló közvetett bizonyítékok pedig mind abba az irányba mutattak, hogy a felperes a vonatkozó időszakon kívül nagyon is hasonló módon kezelte mások személyes adatait, felfedett magánéleti eseményeket a sajtó számára. Ezt nemcsak a megmaradt üzenetek és az újságírók nyilatkozatai, hanem a felperes részbeni beismerése (egy évtizeddel korábban megtörtént szivárogtatás) is alátámasztotta. Az alperes védekezése tartalmazott egy 1722-ből származó, a jelenkori viszonyok között is megerősített precedens döntést⁴⁹ is, amelynek elvi tartalma szerint a bizonyítékok hiányát a bíró értékelheti a félre hátrányosan.

Az *Armory v. Delamarie* precedenshez hasonló jogi megoldások más országokban is ismertek. Az Amerikai Egyesült Államokban folyt kártérítési ügyben például a kereset elutasítását eredményezte, hogy a gépjármű-tulajdonos felperes nem őrizte meg az autót, ami megakadályozta a jármű gyártóját a védekezésben.⁵⁰ Munkajogi perben a bíróság az alperes pénzügyi iratokat szankcionálta, mert törölte azokat az e-maileket, amelyek a felperes bizonyítását könnyítették volna. Ez a döntés kitért arra is, hogy a felek kötelesek a releváns bizonyítékok megőrzésére.⁵¹ Arra is van precedens, hogy amennyiben az egyik fél szándékosan töröl bizonyítékokat, azokról automatikusan feltételezhető, hogy a másik félnek kedveztek volna, és ezt a döntés során lényeges körülményként kell figyelembe venni. A bizonyítékok elvesztését azonban mindig a konkrét ügy adatainak gondos mérlegelésével kell értékelni.⁵² Az egyes országokban különböző jogelvek szilárdultak meg a bizonyítékok eltüntetésének szankcionálására. Ilyen a kedvezőtlen következtetés elve (*Adverse Inference Doctrine*), amely szerint, ha a fél eltünteti egy bizonyítékot, a bíróság feltételezheti, hogy az a másik fél állítását bizonyította volna. Ennél súlyosabb jogkövetkezmény polgári perben a *Silvestri*-ügyben alkalmazott joghátrány a pervesztés (*Dismissal of Case*), illetve az a törvényes jogkövetkezmény,

⁴⁹ *Armory v. Delamirie* [1722] EWHC KB J94 (1722. július 31.).

⁵⁰ *Silvestri v. General Motors Corp.*, 271 F.3d 583 (4th Cir. 2001).

⁵¹ *Zubulake v. UBS Warburg LLC*, 2004 WL 1620866.

⁵² *Chin v. Port Authority of New York & New Jersey*, 2012 U.S. App. LEXIS 14088 (2d Cir. July 10, 2012).

hogy a bizonyítékeltüntetés büntetőjogi szankciót is eredményezhet.⁵³ Ez a széles körű gyakorlat nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy az angolszász típusú perben minden bizonyítás a felek szavahihetősége körül forog. A feleknek a pernyertesség érdekében nem az objektív igazságot kell feltárnia, hanem arról kell meggyőzniük a bíróságot, hogy az ő előadásuk a hiteles, a másik fél pedig nem szavahihető. Ezért az ügy eldöntéséhez döntően elegendő az erről való bizonyosság megszerzése.

Amint azt az előbb bemutattuk, a bizonyítékok szándékos eltüntetését az ellenfél az ítélezési gyakorlat szerint kérheti a perben az ő javára értékelni. A Wagatha Christie ügyben éppen ez történt. Ennek eredményeként kerülhetett sor arra is, hogy a bíró a hiányzó bizonyítékok tartalmát (azt, hogy konkrétan mi volt az üzenetekben) a közvetett bizonyítékok alapján állapítsa meg. A közvetett bizonyítékok a felperes korábbi és az üggyel kapcsolatos magatartására, életvitelére, személyes kapcsolatainak ápolására, érdeklődési körére és olyan eseményekre vonatkoztak, amiből szavahihetőségére lehetett következtetni. Ezek döntő hányadát adta a közösségi médiában nyújtott tevékenysége.

A médiából szerzett közvetett bizonyíték

Az ítélezési gyakorlatban nem ritkaság, hogy a közösségi médiából szerzett bizonyítékok aláássák a fél vagy tanú eskü alatt tett vallomását. Egy híres ügyben a munkáltatóját perlő felperes csak addig tudta érdemben vitatni az elbocsátását, amíg saját Facebook-oldaláról vett bejegyzéssel a volt munkáltató alá nem támasztotta, hogy a felperes fizetett betegszabadsága idején egy divatbemutatót koreografált a Londoni Divathéten.⁵⁴ Egy másik ügyben a felperest azért bocsátották el, mert a vállalat részletes, a média használatával kapcsolatos belső szabályaiba (*media policy*) ütköző módon „lájkkolt” egy olyan megjegyzést, amelyben a cég menedzseréről azt írták, hogy „annyira hasznos [a cégnek], mint egy csokoládé teáskanna”.⁵⁵ Mivel a nyilvános oldalak profilozása a munkaerőpiacon bevett gyakorlat, nem csoda, hogy a munkaviszony fennállása alatt is előfordul, hogy a közösségi platformokon végzett médiatevékenység nemkívánatos munkajogi következményekhez vezet. Akadt példa arra is, hogy valakit azért bocsátottak el, mert a munkahelyi szabályzat tiltó rendelkezése ellenére a nem nyilvános Facebook-oldalán tett közzé az azonos neműek házasságáról és vallásáról egy bejegyzést, amelyet a munkáltató vallási és politikai nézetei népszerűsítésének tekintett.⁵⁶ De bizonyítottak már elbocsátási okot a Twitteren megfélemlítő, rasszista és fogyatékosokat támadó tweetekkel is.⁵⁷

⁵³ A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény szerint a bizonyítékeltüntetés például lehet bűnpártolás, ha a terhelt javára történik, és lehet mentő körülmény elhallgatása, ha a terhelt terhére történik.

⁵⁴ Gill v SAS Ground Services Ltd. (ET/2705021/09).

⁵⁵ Young v Argos Ltd. (ET/1200382/11).

⁵⁶ Smith v Trafford Housing Trust [2012] EWHC 3221.

⁵⁷ 7 Game Retail Limited v Laws, UKEAT/0188/14/DA.

Egy tanulmány szerint egyre gyakrabban fordul elő, hogy a peres felek közvetett bizonyítékot keresve vizsgálják egymás közösségimédia-tartalmait.⁵⁸ Az így szerzett bizonyítékok – amennyiben azok felhasználása a törvény szerint lehetséges – bizonyos mennyiségben és kombinációban már alkalmasak lehetnek a szavahihetőség cáfolatára. A platformok használati szokásai, az érdeklődési terület feltérképezése (a követett oldalak, a követők, a keresések adatai, valamely vélemény kinyilvánítása) jelentősen befolyásolhatja a fél szavahihetőségét a tárgyalóteremben. Az előbbi, 2016-os tanulmány azonban arra a következtetésre jut, hogy a közösségi média bizonyítékai továbbra is inkább véletlenül, mintsem tervezésből válnak elérhetővé.⁵⁹ Bizonyítéki relevanciája nem az internetes származásából fakad, hanem abból a tényből, hogy az ember létezésének sokféle aspektusát tükrözi – családot, barátokat, érdeklődési köröket és véleményeket –, ezért teljesebb képet ad róla. Ezeknek az oldalaknak a használatával „a felhasználók különféle anyagokat oszthatnak meg barátaikkal vagy ismerőseikkel, beleértve az ízléstelen vicceket, szerelmi életükről szóló híreket, megrendítő visszaemlékezéseket, üzleti sikereket, apró panaszokat, bulifotókat, gyermekeikről szóló híreket vagy bármi mást, amelyet közzétesznek”.⁶⁰ Ennek eredményeként a közösségi oldalak információs „kincsbányát” szolgáltathatnak a peres eljárások során.⁶¹

A *Romano v. Steelcase Inc.* ügyben⁶² a felperes azért perelte munkahelyét, mert állítása szerint munkahelyén egy szék összetört alatta, és súlyos sérüléseket szenvedett, amelyek miatt otthon kellett maradnia. Az alperesek a Facebook- és MySpace-profiljáról olyan fényképeket és bejegyzéseket szereztek be, amelyek azt mutatták, hogy aktív társasági életet él és utazik. A közösségi médiából vett adatok átadását a bíróság elrendelte, és azokat felhasználták a perben a munkavállaló állításainak megcáfolására. Ennek indoka alapvetően az volt, hogy a felperes közösségi oldalainak nyilvános részei olyan anyagokat tartalmaztak, amelyek ellentétben álltak a perbeli előadásával, ez pedig valószínűvé tette, hogy webhelyeinek privát részei további bizonyítékokat tartalmazhatnak, amelyek a per eldöntése szempontjából relevánsak. Az ítéletben a bíróság kitért arra, hogy a felhasználói oldalakon történő tartalommegosztás – az adatvédelmi szabályzatokban foglalt figyelmeztetés elfogadásából következően – mindig saját felelősségre történik, és amikor a felhasználó saját fiókot hoz létre, beleegyezik abba, hogy a biztonsági beállítások ellenére bizonyos adatai nyilvánosságra kerülhetnek. Amennyiben meghiúsítja az ellenfél eljárási törvényben szereplő bizonyítási lehetőségeit (például tanúvallomás tétele, keresztkérdésnek alávetés, szemle) a kérdéses információk kiderítésére, nem hivatkozhat alappal arra, hogy magánéletének védelme az adott helyzetben előzi a másik fél információkhoz való hozzáféréseinek jogát.

⁵⁸ CLARKE 2016.

⁵⁹ CLARKE 2016: 11.

⁶⁰ BOYDEN 2012.

⁶¹ HOPKINS 2012.

⁶² *Romano v. Steelcase Inc.*, 2010 NY Slip Op 20388 [30 Misc 3d 426] 2010. szeptember 21.

A *Nucci v. Target Corp.* perben⁶³ (2015, USA) a felperes állítása szerint elcsúszott az alperes üzletében, és súlyos sérüléseket szenvedett. Az alperes olyan képeket mutatott be, amelyeken a felperes aktívan sportolt és kirándult a baleset után, illetve olyan – térfüggetlen kamerából származó – videófelvételeket, amelyek szerint képes megerőltető munka végzésére is. A bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy a közösségi médiában megosztott képekre nem vonatkoztatható a magánélet védelméhez fűződő jog, és azok felhasználhatók a keresetben foglaltak bizonyítására.

A közösségi médiában közzétett tartalmak tehát a bírósági eljárásokban számos helyzetben bizonyítékként felhasználhatók. A közösségi médiából származó adatok feltárása alkalmas lehet a fél vagy más tanúk szavahihetőségének megcáfolására. A bíróságok a bizonyításhoz, mint a tisztességes eljáráshoz való jog és a vele szemben álló magánélet-hez való jog ütközése esetén, gyakran kimondják, hogy a nyilvánosan elérhető posztok nem élveznek magánéleti védelmet, mivel „[a]z adatvédelmi aggályok sokkal kisebbek ott, ahol a kedvezményezett maga választotta az információ felfedését”⁶⁴ (tegyük hozzá: a bizonyítási érdek alapján néha még akkor is, ha a címzett kört korlátozni kívánta).

A *Wagatha Christie* per bírója a közvetett bizonyítékok együttes értékeléséből azt a következtetést vonta le, hogy elegendők annak bizonyítására, hogy a felperes által rágalmozónak tartott közlés lényegében igaz. A nyilvánosságra hozott információ nem volt túlságosan bizalmas, és meglehetősen triviálisnak minősült, de sem bizalmasnak, sem jelentőségteljesnek nem kellett lennie ahhoz, hogy megfeleljen a rágalmozás tényállási elemeinek. Magánbejegyzésekből származó információkról volt szó, amelyeket az alperes nem akart nyilvánosságra hozni. Nem változtatott az előbbiek megítélésén az sem, hogy bizonyos posztok kitalált történetek voltak, amelyeket azért tett közzé, mert meg akarta tudni az információi kiszivárogtatásáért felelős személy kilétét.⁶⁵

A közüggyel kapcsolatos érvek

A másodlagos védekezésben az alperes a *Defamation Act* 4. szakasza szerinti védelmet igényelt magának. Az erre vonatkozó rendelkezés⁶⁶ alapján nemcsak a valós, hanem a valótlan információ közlője is mentesülhet a felelősség alól. Az alperesnek ehhez azt kell bizonyítania, hogy a kijelentés valamilyen közügyhöz kapcsolódik, és észszerűen gondolhatta, hogy közzététele közérdeket szolgál.⁶⁷

Az alperes felvetését, amely szerint a leleplező poszt témája társadalmi diskurzus tárgya, és az adott esetben közérdekű üggyhöz, a hírességek személyes adataival való visszaéléshez kapcsolódik, a bíró nem tartotta kizártnak. Elfogadta, hogy a bejegyzés

⁶³ *Nucci v. Target Corp.*, 162 So. 3d 146 (Fla. Dist. Ct. App. 2015).

⁶⁴ *Beye v. Horizon Blue Cross Blue Shield of NJ* (Civ Case No. 06-5337, De2 N.14, De207).

⁶⁵ Második döntés, 287. bekezdés.

⁶⁶ A törvény szövegét lásd a 17. lábjegyzetben.

⁶⁷ Első alkalmazása: *Economou v. De Freitas* (a továbbiakban: *Economou-ügy*) [2018] EWCA Civ 2591, <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2012.html0>

rávilágított a magánjellegű információk nyilvánosságra hozásának visszaélészerű gyakorlatára, és ezzel hozzájárulhatott a közérdekű témához. A védekezés második részét azonban a bíró már hipotetikusán is sikertelennek értékelte, amihez meglehetősen meglepő indokot fűzött. Megítélése szerint az alperesnek a poszt nyilvánosságra hozatala előtt tájékoztatnia kellett volna a felperest arról, hogy őt tartja a híreket kiszivárogtató személynek, és lehetőséget kellett volna nyújtania arra, hogy érdemben reagálhasson a vádra.

Az alperes érveit elfogadó első megállapítás, amely szerint a bejegyzés közérdekű témát érintett és ezért a nyilvánosságra hozatalát a közügy megvitatásában való részvételként lehetett értékelni,⁶⁸ nem tűnik teljesen következetesnek. Nem volt vitás, hogy mindkét peres fél a médiában való ismertségére és jelentőségére tekintettel az influenszer kategóriába tartozik. Az influenszerek helye és ebből eredő tűrési kötelezettsége azonban a közéleti szereplők népes tárházán belül bizonytalan, mert a korábbi megkülönböztetés szerinti hivatásos, illetve kivételes közszereplők kategóriájába sorolás szempontjai nem alkalmazhatók rájuk egyértelműen. Ezzel kapcsolatban a következő kérdések merülhetnek fel.

- a) Influenzszernek lenni foglalkozás-e? Ha abból indulunk ki, hogy egy szakma gyakorlása általában valamilyen speciális alap-, közép- vagy felsőfokú képzettséget igényel, akkor a válasz nem. Arra figyelemmel, hogy számos ilyen szereplő kizárólag az influenszerkedésből él, elképzelhető, hogy mégis. Ez a szempont azonban nem veszi figyelembe, hogy az influenszerek egy része a jövedelemszerzés arányától függetlenül is vagyonos és híres (például családi kapcsolatai miatt), és esetében „foglalkozásról” értelmetlen beszélni. Az influenszer kétségtelenül önként lép a nyilvánosság elé, ezért a médiában való jelenléte a professzionális szereplőkhöz hasonló. Népszerűségét és befolyásoló szerepét azonban nem a klasszikus közéleti témákban szerzi, hanem jellemzően az élet könnyedebb, napos oldaláról, például egy hobbitevékenységről szóló bejegyzéseivel. Persze ez alól is vannak kivételek, hiszen sok influenszer saját, hányattatott élettörténetének megosztásával vált híressé, és feltárulkozását éppen azzal indokolja, hogy másokon akar segíteni, jó példával elől járni. A tevékenység annyira szerteágazó, mint az emberi figyelem, amely az online csoportszerveződés végső alapja a különböző platformokon.
- b) Mekkora ismertség kell ahhoz, hogy valaki influenzsernek minősüljön? A médiában mást jelent közismertnek lenni, mint az offline világban. A közönség zömmel azonos érdeklődésű, homogénebb, a „buborék” egyik tagja nem feltétlenül ismeri más online közösségek „hírességeit”. Az ismertség mérésének is vannak akadályai. Az online platformok használoinak követési adatai és az aktív követés közismerten nincs egyenes összefüggésben. Az online felhasználók hajlamosak egyszerre több médiacsatornát követni.⁶⁹ Lehetséges, hogy egy

⁶⁸ Második döntés, 288. bekezdés.

⁶⁹ ONG'ONG'A 2021: 98.

átlagembernél néhány száztól több ezerig terjed a követett oldalak száma, de senki sem olvassa ennek a több száz vagy annál is több másik személynek a tartalmait rendszeresen. Ehhez hasonlóan, az influenszerek több százazres vagy milliós követőtábora sem feltétlenül aktív követőkből áll, és az is köz-tudomású, hogy a marketingórán kereskedelmi fogásként tanítják a követők „vásárlásának” gyakorlatát. A számok tehát alapvetően nem sok hasznosat mondanak, illetve nem teljesen megbízhatóak egy influenszer megítélésénél.

- c) Az influenszer közszereplő-e vagy sem? Mivel a jogi értelemben vett közszereplés a közérdekű ügyekben való megnyilvánulással függ össze, és a véleménynyilvánítással szemben a közszereplőt terhelő tűréshatárt a közügy jellege és az abban való részvétel kényszere, önkéntessége vagy véletlenszerűsége is befolyásolja, az értékelésnél számtalan variációt kell számításba venni. A főzési vagy lakberendezési blogot vezető háziasszony, aki „polgári” foglalkozását illetően könyvtáros, és nyilvános oldalán egyéb témákban nem nyilvánul meg, valószínűleg nem tekinthető közszereplőnek, még akkor sem, ha néhány tízezer követővel rendelkezik. Ha azonban már százezren felüli követője van, és kilép az eredeti szerepköréből, például egy aktuális politikai eseménnyel kapcsolatban ugyanazon a fórumon véleményt nyilvánít (például szót emel a könyvpiacot befolyásoló jogalkotás miatt), az már közügyben való megszólalásnak, ő pedig kivételes (vagy eseti) közszereplőnek minősülhet. Ha a főzős blogján rendszeresen életvezetési tanácsokat ad, az egészséges életmódot propagálja, óva inti a szülőket a gyermekeknek káros élelmiszerek felhasználásától, akkor ezzel a tevékenységgel kapcsolódik a népegészség közérdekű témájához, és eljárását már nem feltétlenül kivételes közszereplésként kell értékelni. Közszereplőnek (bár nem feltétlenül influenszernek) tekintjük az életüket nagy nyilvánosság előtt élő – a platformokon jelen lévő – művészeket, akkor is, ha csak a saját területükön nyilvánulnak meg, és nem ártják magukat semmilyen közügynek tartott témába. Ha egy ismeretlen tinédzser a TikTok-on azzal szerez hírnevet, hogy a biciklijével hajmeresztő trükköket csinál, majd az online sajtó ezt elterjeszti az egész világon, a produkciót több millióan látják és kommentálják, közszereplőnek kell-e tartani a fiút, akinek egyetlen ismertté tett vonása, hogy remekül ért az extrém sport egy fajtájához? Az influenszerként minősülés tehát minden esetben a konkrét körülmények értékelését igényli, és az ilyenként meghatározott személy helye nem stabil, hanem alapvetően a politikusoktól a fókavadászokig⁷⁰ terjedő skálán mozog.
- d) Mennyire szoros kapcsolatnak kell lennie az influenszer véleménynyilvánítása és valamilyen közérdekű téma között, hogy az előbbi már közügyben megszólalásnak minősüljön? Ennek eldöntése ismét rávilágít arra a problémára, hogy a közügyek fogalma mennyire képlékeny, határai folyamatosan változnak. Ezért a közügy definíciója kizárt (tegyük hozzá: felesleges is lenne

⁷⁰ Bladet Tromsø and Stensaas v. Norway (Application no. 21980/93).

kitenni az állandó avulásnak), és abban, valamint a kapcsolódás tényét illetően alapvetően az értékelő ideológiája mutatkozik meg.

A Wagatha Christie ügyben mindkét fél influenszernek minősült. Coleen Rooney – kétségtelenül világhírű sportoló férje révén – már fiatal korától a média nyilvánossága előtt szerepelt, életútját közfigyelem övezte és követte a sajtó. Az általa évtizedek óta folytatott életmód lehetőséget teremtett számára ahhoz, hogy marketingajánlatokat fogadjon el és saját bevételre tegyen szert, vagy társadalmilag hasznosnak tartott ügyekben vegyen részt. Olyan személyé vált, akit a brit társadalom többsége ismer, a véleményére is kíváncsi és ez utóbbi nem korlátozódik csak a kereskedelmi reklám területére. Magánéletének tehát egy viszonylag nagyobb részébe beengedte a nyilvánosságot, és az így megismerhetővé tett részben híressé, sőt, kedvező megítélése miatt példaképpé is vált. Ha elfogadhatónak tartjuk azt a megközelítést, amely szerint a magánélet terjedelmét és annak indokait a közösség értékei határozzák meg, nem pedig az egyén funkcionális szükségleteinek vagy jogainak meghatározása,⁷¹ akkor Rooney magánéletének e vonása társadalmi értéket is képviselt.

Valamennyi jelentős online platformon aktív jelenléte és a rendkívüli számú követőinek aktivitása, továbbá az online és hagyományos sajtóban való gyakori szereplése révén, esetében a tényleges követőtábor milliós nagyságrendje sem kérdőjelezhető meg. Mivel jótékony célú ügyekben rendszeresen feltűnt, segítve a társadalom bizonyos csoportjainak helyzetét, tevékenységében összefonódott a kereskedelmi szál és a klasszikus közügy kategóriában való megnyilvánulás. Az első három kérdésben való állásfoglalás alapján tehát őt vitathatatlanul közszereplőnek kell tekinteni, aki időnként közügyben is hallatta hangját. Valamivel kisebb volumennel, de ezek a jellemzők elmondhatók perbeli ellenfeléről, Rebekah Vardyról is. A különbség messziről nézve csak annyi, hogy egyikük ugyanazon a pályán jóval előrébb tartott, amikor a leleplező poszt megjelent. Annak eldöntése, hogy a jogvita alapja csupán a két híres hölgy cicaharca, amely megmozgatta a bulvársajtót és a platformok közönségét, vagy ennél komolyabb vetülete is van-e, attól függ, hogy mennyire fogadható el a bejegyzés közérdekű üggyhöz kapcsolódásának jogi érve.

A korábban negyedikként feltett kérdésre [d)], amely a megnyilvánulásnak a közüggyhöz való kapcsolódására vonatkozik, és amelyre az alperes másodlagos védekezése épült, a válasz nem magától értetődő. A Wagatha Christie ügy bírāja három szempont szerint vizsgálta az alperes bejegyzését. Elsőként, hogy a közlés közügyben való megszólalás, vagy annak részét képezte-e [Defamation Act 4. szakasz (1) bekezdés a) pont], másodsor: ha az előbbi kérdésre adandó válasz igen, akkor az alperes megalapozottan gondolta-e, hogy a nyilatkozat közzététele közérdeket szolgál [Defamation Act 4. szakasz (1) bekezdés b) pont], harmadszor pedig, hogy az alperes előbbi meggyőződésén alapuló lépése észszerűnek tekinthető-e [Defamation Act 4. szakasz (4) bekezdés]. A bíró szerint a hírességek magánéletére vonatkozó bizalmas információk nyilvánosságra

⁷¹ RAAB 2012: 7.

hozatalával kapcsolatos társadalmi diskurzus közügynek minősül, amelyet a bejegyzés érintett. Mivel az alperes a leleplező poszt előtt már máskor is közzétett olyan bejegyzést (az Instagramon), amelyben hírül adta, hogy valakik visszaélnék a bizalmával, és ez rosszul érinti őt, ám ennek nem volt eredménye, a leleplező posztra gondolhatott úgy, hogy a közzététel közérdeket szolgált. A bíró azonban nem tartotta észszerű eljárásnak a közzétételt, ugyanis azt nem előzte meg semmilyen intézkedés annak érdekében, hogy a felperes reagálhasson az alperes vádjára. A közérdekű ügyben való megszólalás teóriájára épített védekezés tehát a harmadik feltételen megbukott.⁷²

A professzionális és a kivételes közszereplő fogalma egyaránt feltételezi egy olyan nyilvános vita fennállását, amelyet az ebben a halmazban lévő személyek befolyásolni kívántak vagy pusztán a vitában való megjelenésükkel (érintettségükkel) befolyásolhattak. Az online platformon létrehozott fiókból bizalmas információk eladása a sajtónak sem politikai, sem hagyományos társadalmi kérdésnek nem tekinthető. Az ügyben döntő bíró az általa adott közügy-meghatározást nem is magyarázta meg, és arra sem utalt, hogy arról valamely jól ismert társadalmi diskurzus folya. Természetesen maga a per tényállása is elindíthat egy ilyen társadalmi vitát, de ezt az érvet az adott perben nem használták, és a körülményekből sem következik, hogy az a poszt megjelenésekor vagy később kialakult volna. Az óriási nyilvánosság és a bulvárhírek közönségének élénk figyelme ellenére ez a per sokkal inkább maradt két híres ember egymás közti csatározása, lokális, egyszeri vitája, mintsem vált egy társadalmi kérdéseket feszegető párbeszéd részévé. A kifejezett vádolás valamely, bizonyos körülmények esetében büntetendő cselekmény elkövetésével ahhoz a helyzethez hasonlít, mint amikor valaki bűncselekmény miatt tesz feljelentést, csak ebben az esetben nem a rendőrségen, hanem az online platformon adott ennek hangot. Az ilyen bejelentés természetéből eredően általában nem is a nyilvánosságnak szól, és nem tartozik az „erőteljes és változatos közéleti viták”⁷³ körébe sem.

Nem változtat az előbbi értékelésen az sem, hogy amíg az *influenster* kifejezés alanyát főként a kereskedelmi marketinghez kötik (maga a szó is ebből származik),⁷⁴ az influenszerek általában úgy ápolják közönségükkel a kapcsolatot, hogy a megcélzott demográfiai csoportot érdeklő nagyobb társadalmi kérdésekről posztolnak, mert a figyelemfelhívás legegyszerűbb módja a közösségi médiában az, ha valaki olyan trendről beszél, amelyről mindenki más beszél, vagy azt, amiről beszél, beilleszti az egyik ilyen trendbe.⁷⁵ Ez a marketingfogás – például a társadalmi igazságosságról, az egyenlőségről, a magánélet tiszteletben tartásának szükségességéről, a sajtó szerepéről vagy hasonló témákról folyó párbeszédbe csomagolva – felvethette volna, hogy a leleplező poszt összességében közérdekű ügyben való megszólalásnak minősüljön.

⁷² Második döntés, 288–289. bekezdés.

⁷³ KENYON 2024: 322.

⁷⁴ Az influenszermarketing-stratégiában vállalkozások vagy márkák közvetlenül együttműködnek olyan befolyásos személyekkel, akik jelentős követőbázissal rendelkeznek a közösségi média-platformokon. Az influenszerek jellemzően blogokat írnak, YouTube-videókat készítenek, Instagram-képeket posztolnak, vagy más közösségi média-platformokon tartalmakat osztanak meg. POPOVICS 2023: 78.

⁷⁵ CONNOLLY 2022.

Coleen Rooney azonban ezt nem tette meg. A posztban egyetlen olyan elem sincs, amely magasabb szintre emelné a személyes információinak kiadása miatti felháborodását. Tartalmát tekintve egy érdekes, izgalmas, krimiszerűen felépített leírás a vele történetekről és az igazság kiderítésében játszott szerepéről, okosságáról és talpraesettségéről. Ugyanakkor mindaz, amit Rebekah Vardy átadott a sajtónak, hamis információ volt, és azzal, hogy a kitalált történetek elterjedtek a világban, Rooney végső soron magának is ártott, hiszen rengeteg ember megvezetésének árán leplezte le perbeli ellenfelét. Ez a vonás különösen kétségessé teszi, hogy a poszt kapcsolódott a közügyek vitájához, mivel a nyilvánosságnak legfeljebb ahhoz fűződött érdeke, hogy a korábbi történetek valótlanságát maga a szerző feltárta.

Az előbbiekre tekintettel talán helyesebb lett volna jobban elmélyedni az ügy konkrét körülményeiben, hiszen minden ilyen ügy arra is tanulság, hogy a bírónak a nyilvános vitáról alkotott elképzelése nagyban befolyásolhatja egy ügy kimenetelét. Az egyik megközelítés szerint a vita hatókörét arra a konkrét helyzetre kell korlátozni, amelyre az adott beszéd vonatkozik, a másik szerint pedig a vitát úgy célszerű értelmezni, hogy a témát inkább társadalmi szintre húzzuk fel.⁷⁶ Ha az első nézet érvényesül, a rágalmazás vádja alól ritkábban mentesülhet az érv használója, a második nézet dominanciája viszont inkább annak kedvez, aki saját ügyét gondosan általánosítva igyekszik elhelyezni a közügyek alapjogi térképén.

A joggyakorlat általában ebben az irányban halad, minden ügyre úgy tekintve, mint amelyiknek a tényállása potenciálisan a „közügyek” fogalmának egy újabb elemét rejtí magában. Nyilvánvaló azonban, hogy mindkét megközelítés önmérsékletet kíván a bíróságoktól, különösen abban a vonatkozásban, hogy ne vegyék magukra a közügyekben megszólalásra hivatkozó fél indokainak kiöltését. Ennek kivédését szolgálja a *Defamation Act* 4. szakasz (1) bekezdés *b*) pontjában foglalt feltétel fennállásának vizsgálata is: a bíróságot meg kell győzni arról, hogy az alperes észszerű módon gondolhatta, hogy a sérelmezett kijelentés közzététele a közérdeket szolgálta. Ehhez a félnek elő kell adnia a közérdekű vita mibenlétét. Szinte bármilyen jogvita alkalmas arra, hogy a konkrét tényekből kiindulva általánosabb szintű közéleti kérdések is megfogalmazhatók legyenek. Az alapjogi érvelésnek a magánjogi – gyakran a személyiségi jogi – dogmatikába való beavatkozása olyan disszonanciát idéz elő, amelyet rendszerint a magánérdekek rovására kell feloldani. Ezért a beszédnek a közügyek körébe sorolása miatti védettsége akkor hasznos a közösség számára (és akkor nem ütközik társadalmi ellenállásba), ha a közügy nem körmönfont indokokkal magyarázható, hanem egyértelműen meghatározható, és ha a téma közügyjellege önmagában kellően világos ahhoz, hogy további (csak a bírótól vagy a felektől származó), adott esetben bizonyítást igénylő kérdések nélkül is azonosítható legyen.⁷⁷

A Wagatha Christie per bírója a közügyben való megszólalásra hivatkozást végső soron azért nem tartotta elfogadhatónak, mert az alperes elmulasztotta a felperes előzetes

⁷⁶ LOMONTE–LEIBERT 2023: 737.

⁷⁷ BEZEMEK–DUMBROVSKY 2020: 17.

tájékoztatását a poszt nyilvánosságra hozatala előtt, ezzel elzárta őt az érdemi válaszadástól.⁷⁸ A döntés e része azért különös, a bíró az alperestől azt a gyakorlatot várta el, amely a sajtót terhelő tényellenőrzési kötelezettségre vonatkozik, és az előbbi, általánosan elismert kötelezettséget telepíti a sajtószabadság alanyára.⁷⁹ Az ellenérdekű fél nyilatkozattételre való felhívása, mint a sajtó mentesülésének egyik lehetséges oka, szerepelt a *Reynolds* ügyben⁸⁰ kidolgozott szempontok (Reynolds-teszt) között, és azt a bíróságok azután általánosan alkalmazták.⁸¹ Amikor a 2013-as *Defamation Act* eltörölte a Reynolds-privilégiumot, helyébe a törvény 4. szakasza szerinti „közérdekű védekezés” lépett.

A *Defamation Act* 4. szakasz (4) bekezdése kifejezetten előírja a bíróság számára, hogy az általa megfelelőnek tartott szerkesztői értékítélet alapján döntsön arról, hogy az alperes közérdekkel kapcsolatos vélekedése észszerű volt-e. Kérdés, hogy hogyan veszi figyelembe a bíróság „az eset összes körülményét”⁸² amikor a bejegyzést és annak közzétételét értékeli. Nem kizárt, hogy a Reynolds-ítélet kritériumait is felhasználja, így a válaszlehetőség felkínálása a jövőben is figyelembe vehető szempont marad.⁸³ De vajon azt is számításba veszi-e a bíróság, hogy a platformok számos funkciója ellentétes a professzionális, „felelősségteljes” újságírás hagyományos elképzeléseivel? A Twitter (X) esetében például egyes szerzők kiemelték a használat közvetlenségét mind a spontaneitást, mind az aktuális, valós idejű eseményekhez való hozzájárulást tekintve, és ebből azt a következtetést vonták le, hogy a felhasználótól a hagyományos értelemben vett tényellenőrzést vagy az alternatív források összegyűjtését nem lehet elvárni. Mivel nem csak újságírók használhatják és használják, a jog és a sajtóetika ismerete sem várható el a felhasználók tömegeitől.⁸⁴ Ezért annak megítélésénél, hogy egy Instagram-bejegyzést milyen intézkedések (tényellenőrzés, a megszerzett adatok összevetése, a másik fél nyilatkozattételre felhívása) előznek meg, a gondossági mérce változását nem lehet kizárni.

A Wagatha Christie ügy bírója szerint az észszerűség megítélése tárgyilagos értékelést kíván, és a hangsúly azokon a dolgokon van, amelyeket az alperes mondott, tudott, tett vagy elmulasztott a közzététel időpontjáig.⁸⁵ Az alperessel kapcsolatos „szerkesztői szabadság” mibenléte és számonkérhetősége azonban már eleve abból a szempontból is problémás, hogy a bíróság a sajtó esetében is csak fokozott körültekintés mellett avatkozhat be a szerkesztői értékítélet meghozásával összefüggő kérdésekbe.⁸⁶ A konkrét ügygel összefüggésben pedig merőben kérdéses, hogy hogyan kell az értékelést elvégezni, ha nem egy médiavállalkozás, hanem egy internetes blogger vagy más, egyértelműen nem a sajtó részéről eljáró személy tesz közzé rágalmazónak tartott tartalmat.

⁷⁸ Második döntés, 289. bekezdés.

⁷⁹ Ezt a vonást Antoniou is megjegyzi, ANTONIOU 2022: 2.

⁸⁰ Reynolds v. Times Newspapers Ltd. [2001] 2 AC 127 (HL).

⁸¹ Nagy jelentőségű ügyekben is megjelent az indokolásban, pl. Jameel v. Wall Street Journal (2006), 362 NR 314 (HL), Loutschansky v. Times Newspapers (2.) [2002] QB 783.

⁸² Defamation Act 4. § (2) bekezdés.

⁸³ KOLTAY 2014: 327.

⁸⁴ BERNAL 2014: 8.

⁸⁵ Második döntés, 35. bekezdés.

⁸⁶ CAMPBELL 2014: 22.

Az alperes ugyanis nem sajtószerként gyakorolta szólásszabadságát. Nem is azt a fajta semleges, oknyomozó újságírást művelte, amelyre tekintettel a védett beszéd kategóriájában a sajtót kiváltságokkal ruházták fel.⁸⁷ Továbbá önmagában az a körülmény, hogy a közvélemény egy része a leleplező posztra reagálva „aljas bántalmazásnak” vetette alá a felperest „a legszörnyűbb kifejezéseket használva”, a rágalmazás tényállásszerűségéhez, nem pedig a védekezés eredményességéhez tartozó kérdés. Ezért annak az értékelési szempontok közé vonása, hogy sem a közfelháborodás, sem az ebben az ítéletben foglalt megállapítások nem igazolják, hogy „a felperes családját vagy bármely más, az ügyben érintett személyt ilyen vitriolnak vessenek alá”,⁸⁸ teljesen szokatlan volt a sajtón kívüli szereplőre alkalmazva. A közszereplők onlineplatform-használatában ugyanis korábban nem jelent meg a sajtóetikára vonatkozó követelmény, még akkor sem, ha a gondatlanságból eredő észszerűségi mérce alkalmas lehet a felhasználók viselkedésének értékelésére.⁸⁹ A korábbi döntések között is előfordult olyan, amikor az alperes nem hivatásos újságíró volt.

Az Economou-ügyben egy gyermeke halálának feltételezett okairól interjúban beszélő és közleményeket kiadó szülőt pereltek rágalmazás miatt. A bíróság az észszerűségi feltételt hangsúlyozottan rugalmasan értékelte, és arra következtetett, hogy a laikus alperes és a hivatásos újságírói képzésben nem részesült személyek (mint például a bloggerek, kommentelők) magatartását alacsonyabb követelményekhez kell mérni.⁹⁰ A konkrét ügyben az alperes megbízható információkkal rendelkezett, és a tőle észszerűen elvárható módon megkísérelte azok ellenőrzését, ezért a közérdekű védelem feltételei akkor is teljesültek, ha nem ajánlotta fel a felperesnek a válaszadást (mivel ezt a feladatot meghagyhatta az ügygel egyébként is foglalkozó média hivatásos szereplőinek).⁹¹ Szerepe a bíróság szerint a tények feltárásával kapcsolatos közreműködésre szorítkozott. Amikor azonban egy későbbi ügyben a nem profi újságíró személy már nemcsak közreműködött egy ügy részleteinek feltárásában, hanem a tények összegyűjtésével és feldolgozásával publikált (az adott ügyben egyedül üzemeltette a helyi közösségi újságként kezelt blogot), a bíróság arra következtetett, hogy ugyanazok a követelmények vonatkoznak rá, mint egy oknyomozó újságíróra.⁹²

Vitathatatlan, hogy a Wagatha Christie ügyben a felek ismertsége, követői tábora⁹³ hatalmas nyilvánosságot jelentett, amelyben a rágalmazó kijelentés elképzelhetetlen mértékű pusztítást vihet végbe. A bíró az adott ügyben ezt ki is emelte a közérdekű védekezéssel kapcsolatos döntésrészben. Az interneten szinte lehetetlen eltávolítani egy rágalmazó bejegyzés nyomait, a megmaradt nyomok általában könnyen elérhetők és összekapcsolhatók az érintettel.⁹⁴ Ennek azonban a következmények elháríthatósága és

⁸⁷ YOUNG 2019: 14.

⁸⁸ Második döntés, 8. bekezdés.

⁸⁹ LIU 2019: 12.

⁹⁰ Economou-ítélet, 111. bekezdés.

⁹¹ Economou-ítélet, 112. bekezdés.

⁹² Doyle v. Smith 2018 EWHC 2935 (QB) ítélet, 95., 101. bekezdés.

⁹³ Lásd a 4. lábjegyzet adatait.

⁹⁴ ACHESON 2019: 1.

az okozott kár megállapítása tekintetében lehet jelentőséget tulajdonítani, különös tekintettel arra, hogy a személyiséget ért sérelem felmérése nem egzakt módszerrel történik.

A Doyle-ügyben levont bírói következtetés szerint a saját blogot író személyre gyakran ugyanazok a követelmények vonatkoznak, mint egy bulvárlapnak író hivatásos újságíróra.⁹⁵ Coleen Rooney azonban rendszeres posztolásai révén sem vált bloggerré, amatőr újságíróvá. Ezért annak elvárása, hogy a felperest előzetesen tájékoztassa arról, hogy őt tartja a hamis tartalmú bejegyzések kiszivárogtatójának és ezzel kapcsolatban felkínálja neki a válaszadást, az ügy természetéből eredően felesleges lett volna. Egyebekben ez a követelmény a sajtót azért terheli, mert a rágalmazó és a megrágalmazott személy vitájában külső szereplőként vesz részt, szerepe a nyilvánosság tájékoztatása. Az adott ügyben ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a felperes is megfelelő médiaháttérrel rendelkezett ahhoz, hogy akár azonnal cáfolja a posztot.

Következtetések

Az eset sok szempontból tanulságos azok számára, akik a közösségi platformokon elkövetett rágalmazás esetjogát figyelemmel kísérik. Az ilyen ügyekben hozott ítéleteket olvasva azonnal feltűnik, hogy a rágalmazás tényállásának alkalmazását az online környezet nehezítheti, és a jogalkalmazónak tisztában kell lennie az online tér néhány különleges tulajdonságával. Már maga a rágalmazó jelentés megállapítása is ilyen: támaszkodik a bírói gyakorlat hagyományos szempontjaira, de kiegészül egy sor olyan nézőponttal, amelyek akár el is téríthetik a más (offline) környezetben és kontextusban rágalmazónak minősülő közlés tartalmát.

A közösségi médiában való posztolás közönsége, a rendkívül heterogén felhasználói tömeg alapvetően a hagyományos sajtó átlagolvasójára szabott mércéknek van alávetve, bár a bíróságok felismerik, hogy a platformok használata eltérő olvasói szokásokat teremtett és ennek eltérő jogi következményei is lehetnek. A rágalmazó személy magatartásának értékelésében jelentős szerepet játszik az észszerűségi kritérium, a felelősség pedig inkább az enyhébb gondossági követelmények szerint alakul, mint a hagyományos sajtó esetében.

A rágalmazási perekben kiemelkedő jelentősége van az elektronikus okiratoknak (a felek által szolgáltatott levelezések, posztok és egyéb üzenetek tartalmának), de az érdemi tárgyalási szakban az alperes bizonyítási kötelezettségéből következően a felperes van könnyebb helyzetben, és esélyét a pernyertességre a bizonyítékok manipulációjával könnyen fel is erősítheti, mindezt úgy, hogy eljárásának rosszhiszeműsége rejtve marad. A Wagatha Christie ügy pertörténete rávilágított arra, hogy a bizonyítékok hanyag kezelésével, eltüntetésével vagy megsemmisítésével kapcsolatos erőfeszítések sikere nagyban függ a felhasználói ismeretektől, és azt a védekezésre kényszerülő fél nem tudja befolyásolni, mivel az elektronikus adatok rekonstruálhatósága alapvetően attól függ, hogy a felhasználó mennyire képes saját adatainak utólagos megismerhetetlenné tételére.

⁹⁵ LOVELL 2019.

A közvetlen bizonyítékok közvetett bizonyítékokkal való helyettesítése – garanciális okokból – csak korlátozottan, bizonyos körülmények fennállásakor lehetséges, és egyértelműen bizonytalanabb alapokra helyezi a döntést. A kizárólag közvetett bizonyítékokon alapuló döntés felvetheti a vesztes fél tisztességes eljáráshoz való jogából eredő részjogok sérelmét. Másrészt a digitális felhasználói szokások megfigyelésével előállítható közvetett bizonyíték óhatatlanul együtt jár az érintettek magánéletébe való beavatkozással, ami komoly adatvédelmi aggályokhoz vezethet.

Számos kérdés vetődik fel az ítélkezési gyakorlatban a magánszemélyek bejegyzéseivel kapcsolatos – a felelősség elhárítását célzó – közérdekű védekezéssel összefüggésben. Az online kommunikáció állandó és erőteljes, de az anyagi jog nem tartalmaz eltérő szabályokat a professzionális sajtóra és az azon kívüli szereplőkre. Az online platformokon laikusok által előállított tartalom mennyisége azonban mára már nagyságrendekkel előzi a sajtó tartalmait, és az információs forgalomban megjelenő tartalmak minősége egyértelműen alacsonyabb a sajtóanyagokénál. Az észszerűsége és a gondosságra vonatkozó szempontok – a közérdekű információk megosztásának története miatt – értelemszerűen jobban illeszkednek a sajtó szerepéhez. A nyilvános tartalmak laikus előállítóinak jogi felelőssége pedig egyelőre bizonytalan, és abból leginkább azok a mércék hiányoznak, amelyek mentén az egyes felhasználói csoportokat meg lehetne különböztetni egymástól. Tipikusan ilyen probléma az online platformokat kereskedelmimarketing-céllal használó influenszerek és a közszereplés közötti kapcsolat, valamint a közügyek vitáját érintő tartalmak jogi értékelése.

Az igazság akkor is igazság, ha senki nem hiszi el. A hazugság pedig akkor is hazugság, ha mindenki elhiszi. Mélyen elgondolkodtató, hogy érvényes-e ez a közmondás az online tér útvesztőiben.

Felhasznált irodalom

- ACHESON, David (2019): *The Digital Defamation Damages Dilemma*. Society of Legal Scholars Annual Conference 2019. Online: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3481760>
- ANTONIOU, Alexandros (2022): Wagatha Christie: What the Judgement Said, and What It Means for Future Libel Litigants. *The Conversation (UK)*, 2022. augusztus 1. Online: <https://theconversation.com/wagatha-christie-what-the-judgment-said-and-what-it-means-for-future-libel-litigants-187955>
- BERNAL, Paul (2014): A Defence of Responsible Tweeting. *Communications Law*, 19(1), 12–19.
- BEZEMEK, Christoph – DUMBROVSKY, Tomas (2020): The Concept of Public Interest. *Graz Law Working Paper*, No1-2020, a Prágai Károly Egyetem Jogi Karának kutatási dokumentuma. Online: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3701204>
- BLAIR, Alexandra (2023): *Amateur Sleuths and Online Truths: Defamation Lawsuits in the Internet Age of True Crime*. SSRN. Online: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4666365>
- BOYDEN, Bruce E. (2012): Oversharing: Facebook Discovery and the Unbearable Sameness of Internet Law. *Arkansas Law Review*, 65(1). Online: <https://ssrn.com/abstract=2012121>

- CAMPBELL, John (2014): A rágalmazás jogának folyamatos változásai. A mulasztás kérdése, valamint a jó hírnévhez és a véleménynyilvánításhoz való jog összeegyeztetése az angolszász jogrendekben napjainkban. *In Medias Res*, 3(1), 1–40. Online: <https://szakcikkadatbazis.hu/doc/4820262>
- CLARKE, Barry (2016): Revealed: The Stuff of Life on Screen Now. *Tribunals*, 1, 8–11. Online: https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2016/01/clarke_perils-of-the-online-world-pt2-summer2013.pdf
- CONNOLLY, Rachel (2022): For Influencers, Social Justice Is No More Than a Branding Device. *Irish Examiner*, 2022. február 10. Online: <https://www.irishexaminer.com/opinion/commentanalysis/arid-40804623.html>
- HOPKINS, Christopher B. (2012): Discovery of Facebook Contents in Florida Cases. *American Journal of Trial Advocacy*, 31(2).
- KENYON, Andrew T. (2024): A rágalmazás szabályozása, a Sullivan-ügy és a szólásszabadság megjelenési formája. STONE, Adrienne – SCHAUER, Frederick (szerk.): *A szólásszabadság oxfordi kézikönyve*. Budapest: Orac, 299–322.
- KOLTAY András (2014): A sajtó-helyreigazítási jog. In CSEHI Zoltán – KOLTAY András – NAVRATYIL Zoltán (szerk.): *A személyiség és a média a polgári és a büntetőjogban Az új Polgári Törvénykönyvre és az új Büntető Törvénykönyvre tekintettel*. Budapest: Wolters Kluwer, 289–356.
- KOLTAY András (2024): *Sajtószabadság. Egy közös európai eszme szabályozása*. Budapest: Orac.
- KOVÁCS Helga (2025): Miért szubjektív az objektív? Az „átlagolvasó” fogalmának felhasználása a személyiségi jogi perekben. *In Medias Res*, 1. Megjelenés alatt. Online: <https://doi.org/10.59851/imr.14.1.3>
- LIU, Ruiteng (2020): Innovation and Reform: Applying New Zealand’s Public Interest Defence in Defamation to Social Media and Blogs. *Victoria University of Wellington Legal Research Paper*, 21, 1–46. Online: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3599683>
- LOMONTE, Frank D. – LEIBERT, Stephanie (2023): Internet Famous: Are Online Influencers and Micro-Celebrities Public Figures Under Defamation Law? *Missouri Law Review*, 88(3), 715–749. Online: <https://ssrn.com/abstract=4678037>
- LOVELL, Jessica (2019): A Closer Look at Public Interest Defence. *Inform’s Blog – The International Forum for Responsible Media Blog*, 2019. április 3. Online: <https://inform.org/2019/04/03/a-closer-look-at-the-public-interest-defence-jessica-lovell/>
- ONG’ONG’A, Daniel Oloo (2021): Exploring the Social Social Media Culture of Commenting: YouTube Users Sentiment’s of „Misinformation” on International News Media Sphere. *Social Communication*, 22(1), 90–100. Online: <https://doi.org/10.2478/sc-2021-0009>
- POPOVICS Anett (2023): Az influencers marketing hatása a fogyasztói döntésekre. *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században*, 1, 78–87. Online: https://kgk.uni-obuda.hu/wp-content/uploads/2023/11/VF_2023_I_09.pdf
- RAAB, Charles D. (2012): Privacy, Social Values and the Public Interest. In BUSCH, Andreas – HOFMANN, Jeanette (szerk.): *Politik und die Regulierung von Information (Politische Vierteljahresschrift, Sonderheft 46.)*, 129–151. Online: <https://doi.org/10.5771/9783845238340-133>
- YOUNG, Hilary (2019): Reynolds v Times Newspapers Ltd. In ROLPH, David (szerk.): *Landmark Cases in Defamation Law*. Sydney: Hart Publishing, 195–216. Online: <https://doi.org/10.5040/9781509916757.ch-009>

Max Weber kritikusai Gödel propozíciós tételében

Egy lehetséges játékelméleti alkalmazás az államtudományok területén

M. TAKÁCS PÉTER¹

A tanulmány Max Weber társadalomtudományi metodológiájának kritikai reflexióit – különösen Leo Strauss értéksemlegesség-értelmezését és Polányi Mihály személyestudás-elméletét – elemzi Gödel első nemteljességi tételének fogalmi analógiáján keresztül. A dolgozat központi tézise szerint e kritikák olyan episztemológiailag megalapozott állításokat képviselnek, amelyek a társadalomtudomány formális keretein belül nem bizonyíthatók, mégis érvényes igazságként értelmezhetők. Játékelméleti modell segítségével a tanulmány olyan döntési és reflexiós struktúrákat vázol fel, amelyek a weberi racionalitás, valamint annak kritikusai közötti viszonyrendszert Gödel-típusú eldönthetetlenségi viszonyokként ragadják meg. Ez a megközelítés rámutat a formális logikai rendszerek és a normatív politikai gondolkodás közötti transzdiszciplináris kapcsolat lehetőségére, és új episztemológiai horizontokat nyit a politikatudomány számára.

Kulcsszavak: értéksemlegesség, Gödel-propozíció, játékelmélet, Leo Strauss, Max Weber, Polányi Mihály, személyes tudás

Max Weber's Critics Through the Lens of Gödel's Incompleteness Theorems

Toward a Game-Theoretic Application in Political Science

This paper examines the intersection of political epistemology and formal logic through a comparative analysis of Max Weber's critics – primarily Leo Strauss and Michael Polanyi – via Gödel's incompleteness theorem. It is argued that both Strauss's critique of value-neutrality and Polanyi's conception of personal knowledge exemplify propositions that, while epistemically valid, resist formal proof within the prevailing methodological

¹ Doktori hallgató, Nemzeti Közzszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola; Nemzeti Közzszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola; hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, e-mail: eltetaki@vipmail.hu

frameworks of the social sciences. Drawing on game-theoretic logic, the study constructs a metaphorical yet structurally coherent model in which Weber's rational-legal authority paradigm, and its critiques, are mapped onto Gödelian structures of undecidability and incompleteness. The proposed framework reveals how epistemological pluralism and moral subjectivity in political analysis can be represented through recursive decision structures and unprovable axioms. Ultimately, this synthesis challenges the rigid separation between formalist logic and normative political thought, advocating for a transdisciplinary approach that integrates logical indeterminacy into the methodology of political science.

Keywords: game theory, Gödel's proposition, Leo Strauss, Max Weber, Michael Polanyi, personal knowledge, value-neutrality

A weberi eszmerendszer és kritikusainak játékelméleti metodológiája

Szürreális kép vagy meddő elméleti szócséplés csupán a politológia terepasztalán a cím által felvetett kérdéskör alaposabb megvizsgálása? Úgy vélem, nemleges választ kell adnom erre az egyszerű kérdésfelvetésre, mivel véleményem szerint mind Max Weber gondolat- és eszmerendszere a politikatudomány feladatfelfogásáról, mind az erre irányuló kritikai reflexiók (lásd Leo Strauss,² Polányi Mihály,³ vagy éppen Eric Voegelin Weber-kritikáját⁴) levezethetők nemcsak a politológia általánosan elfogadott technikája (a straussi szoros olvasat) által, hanem eme feladatfelfogások – reflexiók ütköztetései felírhatók játékelméleti alapvetések által is.

Miért a „játékelmélet”? Felvetődhet az a kérdés, hogy miért „pont” és „kizárólagosan” játékelméleti meghatározások mentén kívánom elemzésem görcsövébe állítani a fentiekben felsorolt szerzők politikatudományi⁵ feladatfelfogását és ennek kapcsán az általuk megkonstruált és kialakított Weber-kritikájukat, amely kritikai reflexiók – Polányi Mihály szófordulatával élve – „a szemüveg összetörése” érzését váltják ki az emberből.

Azért esett a választásom a játékelméletre, mivel az a kiinduló hipotézisem, hogy a weberi tanokra kritikai reflexióval élő szerzők értelmezhetőkké válnak a játékelmélet gondolatritmikája által, illetve nem csupán értelmezhető aktorokká válnak (amely aktorok kritika tárgyává teszik a weberi alapvetéseket), hanem egyúttal megfeleltethetők a szóban forgó kritikai reflexiók – játékelméleti vetületben – Gödel tételére vonatkoztatva.

Gödel tételének lényegi aspektusait az alábbiakban kívánom egyszerűen, ám mindemellett lényegre törően bemutatni, ismertetni. E bemutatást követően, valamint a bizonyítás végkövetkeztetésének értékelése útján nyilvánvalóvá fog válni azon kapcsolati

² STRAUSS 1996: 60–71.

³ POLÁNYI 1992a: 65; 1992b: 78; 1994a: 1–95; 1994b: 100–135; 1997: 57–99.

⁴ Eric Voegelin Weberről szóló kritikájával jelen tanulmány keretei között nem foglalkozom.

⁵ WEBER 1998.

háló, amely átszövi a játékelmélet és a politológiai elemzés közt tátongó mély (egykes kutatók szerint áthidalhatatlan) szakadékot.

Arra keresem az adekvát választ, hogyan is gyakorol és lépnek vagy léphetnek egymással elméleti kölcsönhatásba Gödel tételének játékelméleti alapgondolatai (valamint eme tételbizonyításból levezethető játékelméleti aspektusok), és ezek a levezetések hogyan lesznek alkalmazhatók a politikai filozófia „modern” értelmezési keretein belül.⁶

Hogyan tudjuk Gödelt elemezve feltárni a politikatudomány-feladatfelfogások kritikai reflexióit? Erről a kérdésről és ennek megválaszolásáról szól eme tanulmány, amely arra hivatott, hogy ledöntse azt az „elméleti berlini falat”, amely elválasztja egymástól a játékelméletet és a politológiát, mint kétfajta, egymástól markánsan elkülönült tudományterületet.

Tudomásul kell vennünk – még ha ez a felismerés csupán a konceptuális önreflexió kezdeti mozzanata is –, hogy a játékelmélet és a politológia, noha eltérő tudományos paradigmák mentén szerveződnek, egyaránt a valóság értelmezésére irányulnak, saját kérdésfeltevéseik és episztemológiai kiindulópontjaik szerint. E diszciplináris különállás azonban nem csupán módszertani diverzitást jelent, hanem mélyebb elméleti különbségeket is tükröz a társadalmi valóság konstruálásában és megragadásában. Ezért szükségeszerű annak belátása, hogy a társadalomtudományos megismerés alapvetően pluralisztikus természetű.

Ám e két egymástól elkülönülő szféra összeillesztése által, olyan elemzési és elméleti hátteret kaphat a kutatott, elemzett terület vagy kérdéskör, problematika, amelyre önmagában egyik rész tudomány sem lenne képes.

Alapvető előzetes megállapításom fő gondolata tehát abban áll, s azáltal ölt magára egyedi elméleti konstrukciót, miszerint azt feltételezem, hogy eme két tudományterület, amely ugyan bizonyos mértékig és fokig szignifikáns eltérést mutatnak egymástól, ám őket egy elemzési keretbe ágyazva olyan különleges, eddig a politológiai elemzések vetületében még nem tapasztalt elemzési metódusokat sajátíthatunk el az általuk gerjesztett „politikaelméleti ősrobbanás” révén, amely újszerű kritikai reflexiók által tűzdelt térbe ágyazza a politológiát, amely telis-tele van játékelméleti elburjánzásokkal, amelyek a politológiai elemzések új korszakának kezdetét is jelenthetik.

S lássuk most az alábbiakban részletesebben kifejtve, miben is rejlik Gödel tételének játékelméleti (lényegi) mozgatórugója!

Gödel tétele, avagy egy lehetséges játékelméleti kiindulópont

Az alábbiakban megpróbálom lényegi aspektusai tekintetében felvázolni Gödel tételét: legyen w -re alkalmazott (a szimbólumfüzerek választott rendezése tekintetében) n -edik ilyen típusú függvény, amelyet jelöljünk: $P_n(w)$ -nek.

⁶ STRAUSS 1994: 20–50; 1999.

Eme propozíciófüzérék, amelyek a rendszerben a tételek bizonyításait képezik, szintén megjelölhetőkké válnak természetes számok által az előbbieken vázolt rendezési sémát követve. Jelöljük őket: Π_n –nel.

Az alábbi sorban tekintsük most át a w szám következő „propozíciós függvényét”:

$$\sim E x [\Pi_x \text{ bizonyítja } P_w(w)-t].$$

Az állítás lényegét tekintve csupán annyit mond ki (részünkre), hogy az x -edik bizonyítás annak a propozíciónak a bebizonyítása, amelyik $P_w()$ alkalmazva magára a w értékére. A szögletes zárójelen kívüli tagadott „egzisztenciális kvantor” az egyik változó eltávolítására hivatott „nincs olyan x , amelyre... ergo ez egy kvázi fosztóképző, ennek a hatására az aritmetikai propozíciós függvény végezetül csupán az egyetlen „talpon maradt” w változó értékétől függ. Az egész kifejezés azt volt hivatott állítani, miszerint $P_w(w)$ -nek nincs bizonyítása. Ebben rejlik Gödel tételének igazi magja: „vannak, illetve létezhetnek (és léteznek is) olyan igaz állítások, amelyek nem bizonyíthatóak be”.⁷

Lássuk a további bizonyítási részleteket: megszámoztunk minden egyes egyváltozós propozíciós függvényt, aminek hatására a most leírtnak is kell adni (hozzá kell rendelni) egy számot: legyen ez a szám k . Propozíciós függvényünk tehát a listán a k -dik. Így a függvény felépítésének menete az alábbiak szerint fog strukturalódni:

$$\sim E x [\Pi_x \text{ bizonyítja } P_w(w)-t] = P_k(w).$$

Eme függvényt meg kell vizsgálnunk a benne fellelhető specializált $k = w$ érték mellett. A vizsgálati eredményként azt kapjuk, hogy:

$$\sim E x [\Pi_x \text{ bizonyítja } P_k(k)-t] = P_k(k).$$

Miről árulkodik számunkra ezen, specializált $P_k(k)$ propozíció? Arról, hogy ezen propozíciós függvény egyfelől teljesen és tökéletesen kitűnően definiált, másrészt pedig bizonyítása lehetetlen, hiszen erre nincs adekvát módszerünk.

Roger Penrose szavaival: eme speciális propozíció lényege abban tükröződik vissza Gödel tételének tükröképéről, miszerint: „Noha $P_k(k)$ aritmetikai propozíció, konstrukciója szerint azt állítja, ami a bal oldalon áll: a rendszeren belül $P_k(k)$ propozíciónak nincsen bizonyítása. Ha axiómáinkat és eljárási szabályainkat gondosan fektettük le, és ha a számozást helyesen végeztük, akkor a rendszeren belül ennek a $P_k(k)$ -nak nem lehetséges a bizonyítása. Mert ha lenne, akkor $P_k(k)$ állítás »jelentése« nevezetesen, hogy nincs bizonyítás, hamis lenne, így $P_k(k)$, mint aritmetikai propozíció hamis kellene, hogy legyen. Formális rendszerünk nem lehet olyan rosszul felépített, hogy megengedje

⁷ PENROSE 1993: 128–140. (különös tekintettel Gödel bizonyításaira).

hamis propozíciók bizonyítását! Ezért a helyzet az kell, hogy legyen, hogy $P_k(k)$ -nak ténylegesen nincs bizonyítása.”⁸

S való igaz. Pontosan ez az, amit $P_k(k)$ önmagáról mondani kíván számunkra. Ennek okán, amit $P_k(k)$ mond, annak egyrészt igaz állításnak kell lennie, másrészt pedig, mint feltételezett aritmetikai propozíciónak is, igaznak kell lennie, annak ellenére, hogy „találunk egy igaz propozíciót, amelynek a rendszeren belül nincs bizonyítása!” Ergo az, hogy a propozíciónk nem bizonyítható be, még nem zárja ki annak igaz voltát. Ám akárhogyan is gondolkodhatunk eme kérdéskör tekintetében mindig is lesznek olyan propozíciók, amelyek – Penrose kifejezésével „kiszöknek a hálózathól”.

A fentiekben részletezett gondolati szál végigkövetése által tehát eljutottunk arra a gödeli végkövetkeztetés levonására, amely szerint megállapítottuk, hogy eme speciális $P_k(k)$ propozíció igaz állítás, azonban azt is rögzítenünk kell ezen a helyen, hogy bár igaz állítás, ennek ellenére a $P_k(k)$ propozíció formális keretek között nem bizonyítható be. Eme gondolatritmika lényegi aspektusához tartozik további meglátásként, hogy a formalista (matematikai) „igazság” fogalom szükségszerűen nem lehet teljes. Vagyis akármilyen összefüggéseket is találhatunk ki az aritmetikára, bizton állíthatjuk, hogy lesznek a rendszeren belül olyan igazságok (speciális propozíciók), amelyek a formális rendszergondolkodás keretein belül nem lesznek bizonyíthatók (azaz a formalista eljárás útján nem rendelhetünk hozzájuk igaz igazságértékeket).

Látni véljük ennek hatására a $P_k(k)$ Gödel-propozíció érvényességét, ámbar ezt az adott fennálló axiómák sorozatából nem tudjuk levezetni.

Gödel bizonyítása arra vonatkoztatott matematikai kísérlet, amelynek lényege, hogy felszámolja a szigorú értelemben vett formalista nézőpont hegemon jellegét, és eme felszámolás által megmutassa számunkra a formalista nézőpont gyenge tartópillérét, amely azon igaz állításokban rejlik, amelyeket a formalizált rendszeren belül nem tudunk a rendszer logikájával és matematikai törvényszerűségei által bebizonyítani.

Ily módon el kell fogadnom a penrose-i végkövetkeztetést (Gödel tételének lényegi mozgatórugóiról), amely szerint: „Akármilyen is a helyzet, én úgy látom, hogy a Gödel-féle bizonyításnak világos következménye az, hogy a matematikai igazság fogalma nem zárható be formális sémába [...] Mert hogyan döntjük el, mely axiómákat és eljárási szabályokat fogadjuk el, amikor egy formális rendszert próbálunk felállítani? Döntésünkben mindig intuitív megértésünk kell vezessen, mi az, ami »magától értetődően igaz«, ha ismerjük a rendszer szimbólumainak »értelmét«.”⁹

Célom – hasonlóan Penrose törekvéseihez – az volt, hogy rávilágítsak: létezik egy olyan speciális Gödel-propozíció, amely a vizsgált formális rendszer axiómái és szabályai alapján sem bizonyítható, sem cáfolható, mégis – ha értelmezését a rendszer keretein túli megfontolások alapján vizsgáljuk – egyértelműen igaznak tekinthető. Politikai-filozófiai értelemben ez arra mutat rá, hogy az igazság bizonyos formái nem zárhatók be teljes

⁸ PENROSE 1993: 129–130.

⁹ PENROSE 1993: 134.

mértékben ember alkotta, formális rendszerekbe, és azok értelmezése szükségszerűen igényel valamilyen külső, normatív vagy metafizikai tájékozódási pontot.

Hogyan rokonítható egymáshoz Leo Strauss és Polányi Mihály Max Weber eszmrendszerének¹⁰ kritikai reflexiója a Gödel-propozíció bizonyításával? Ha elfogadjuk a Gödel-propozíciót, amelynek lényege abban áll, hogy léteznek olyan gondolkodási aspektusok, igazságfogalmak, és ennek hatására igaz állítások, amelyek nem bizonyíthatók be (vagyis a szubjektívra támaszkodnak). Ilyen szubjektív tényezőként szerepel Leo Strauss esetében a modernség válsága, illetve Polányi interpretációs eljárásában a személyes tudás kettős értelme, vagy gondoljunk csak Polányi „igazság, szabadság” fogalmi konstrukciójára.

Mindezek tudatában tehát úgy vélem, hogy mind Leo Strauss, mind pedig Polányi Mihály Weber-kritikájuk által értelmezhetővé válnak nemcsak úgy, mint Max Weber kritikái a politikatudományban, hanem ez által úgy is, mint a Gödel-propozíció egy-egy specializált megnyilvánulási formái. Vagyis a játékelmélet és a politológiai elemzés (politikai filozófia) egymásra hatása révén – egyfajta Strauss- és Polányi-féle kitüntetett $P_k(k)$ proposíció által – szembe mennek a formális „igazság” fogalommal, és mint látni fogjuk, meghaladják azt.

A következőkben arra teszek elméleti kísérletet, hogy bemutassam, miként kapcsolódhat a Gödel-tétel logikai irányvonala a Weber tanításaival szemben megfogalmazott kritikai reflexiókhoz – különösen Strauss és Polányi értelmezési keretein belül vizsgálva ezt az összefüggést. Másként fogalmazva: azt kívánom feltárni, hogyan világíthat rá a formális határoeltság gondolata (ahogyan azt Gödel megmutatta) a társadalomtudományos megértés korlátaira, amelyekre Strauss és Polányi is felhívták a figyelmet Weber elméletének kritikájában.

A két Weber-kritika összevetése a játékelmélettel: avagy weberi kritikák Gödel tételében – játékelméleti alapokon való megfeleltetés

Leo Strauss a „modernség válsága” toposza lényegi meghatározója filozófiai elgondolásának. E válság lényege abban érhető tetten Strauss számára, hogy a modern(ség) (amely egyszerre vár el objektivitást, a historizmusba vetett önzetlen hitet, a modern tudomány progresszivitásának tényként való elfogadását, illetve az értékrelativizmus gondolatkörének elburjánzását a tudományos megismerésben) szemben áll a pre-modern, mondhatni a mára már tudománytalannak bélyegzett felfogással, amelyben mind a politikai gondolkodás, illetve a klasszikus politikai filozófia, mind paradigma és kérdésfelvetés egyaránt nyugszik.

Eme straussi értelemben vett konfliktus feloldhatatlan, ám csupán egyetlen út vezet el minket a konfliktus eszkalálódásának megakadályozásához, és ez Strauss számára nem egyéb, mint a klasszikus értelemben vett (szókratészi fordulattól elkezdődő) klasszikus

¹⁰ WEBER 1967; 1970; 1995.

politikai filozófia rehabilitációja, vissza kell emelni a klasszikus politikai filozófiát az öt megillető rangra a tudományterületek vonatkozásában.

Strauss Webert bíráló elemzése arra a következtetésre jut, hogy Weber elméletének egyik alapvető előfeltevése – miszerint az egyedi jelenségek az általánosból érthetők meg – a straussi értelmezés szerint valójában azt jelenti, hogy az egyes jelenségeket mindig csak más részleges tényezők hatásaként értelmezhetjük. Ez azonban azt is jelenti, hogy az egészre, azaz a társadalmi vagy történeti valóság teljességére irányuló tudásunk sosem lehet maradéktalan. Másként fogalmazva: Strauss szerint Weber módszertani megközelítése kizárja a teljes, normatív értelemben vett megértést, mivel az mindig az egyes részek közti oksági viszonyokra szorítkozik.

Strauss úgy érvel Weber ellen, hogy az értéksemlegesség dimenziójának elfogadása csupán csalfa vak remény, mi több, magának a társadalomtudósnak az önbecsapását eredményezi, hiszen mind értékfogalmaink, mind pedig egyéni (csak reánk jellemző) érdeklődési körünk egyaránt meghatározza azt a tudományos irányultságot, amelyet leendő „kutatóként, társadalom elemzőként” el kívánunk fogadni majd.

Strauss értelmezésében Weber értéksemlegességre vonatkozó követelménye a társadalomtudományban nem más, mint egy elméleti utópia vagy illúzió. Ennek oka, hogy már a kutatási téma kiválasztása, a kérdésfeltevések iránya, valamint az alkalmazott módszertan is eleve értéktartalmú – azaz magában hordoz bizonyos előfeltevéseket és normatív szempontokat. Strauss elméleti keretében ezek az értékek nem abszolútak, hanem történetileg meghatározottak és viszonylagosak, így a „tisztta” értéksemlegesség mint elv sosem valósítható meg teljes mértékben a társadalomtudományos vizsgálódás során.

Továbbá Strauss úgy véli, hogy a tudományos igazságok is – mondhatni szubjektív értékítéletek és ennek kapcsán tetszőleges értékválasztások eredményeiként realizálódnak.

Az értéksemlegesség weberi elutasítása következtében nem tudjuk „nevén nevezni a dolgokat”.

Esetünkben a Gödel-féle propozíciós függvény itt éri el a straussi hajóutat: vagyis Strauss által kiemelt „értéksemlegességi kritérium” megszüntethetlensége a társadalomtudományi diskurzusok területén szemlélve magával hozza a straussi értelmezés (a weberi kritika által) játékelméleti megfeleltethetőségét, amelyre az alapot Gödel propozíciós tétele nyújtja a számunkra. A Gödel-propozíció (straussi változata) az, amelyben $P_k(k)$ megegyezik az értéksemlegességgel szembeni straussi értékmérő funkcióval.

Vagyis elképzelhetők olyan értékítéletek és értékválasztások is egy adott tudományterületen belül szemlélve, amelyek tekintetében nem rendelkezünk adekvát, relevanciával bíró bizonyítások sorozatával az értékek vagy értékítéletek mibenlétéről. Ennek hiányában csupán annyit mondhatunk, hogy az értékek és értékítéletek straussi alapokra épülő megválasztása az (a Gödel-propozícióhoz hasonlítható) „igaz állítás”, amely ugyanakkor (mivel a szubjektív szándékolt értelmében beszélhetünk értékválasztásról) a formális rendszer axiómáinak és szabályainak használatával nem bizonyítható vagy cáfolható, ám ennek ellenére igaz állítások sorozatához juthatunk el, amelyek túlmutatnak a formális rendszer gondolati perspektíváján.

Ilyen jelentésadást tulajdoníthatunk egyfelől Leo Strauss „érték fogalmának”, igaz állításának, másfelől pedig Polányi Mihály személyestudás-konceptiójának is, mindkettőre alkalmazva Gödel propozíciós tételét.

Polányi Mihály személyestudás-konceptiója Gödel propozíciós tételében

Polányi Mihály úgy vélekedik a személyes tudás¹¹ koncepciójáról, hogy mind a tudományos kutatások, mind pedig a tudományos mércét megkívánó tanítások előfeltételeit a tudós-nak mintegy a dolgok átfogó rendszeréhez kapcsolódó hitrendszere adja, teremti meg.

Polányi úgy érvel a bizonyításról, hogy a személyes, csak a tudóst meghatározó ítélet minduntalan szerephez fog jutni annak eldöntése érdekében, hogy: „...a bizonyítékok valamely csoportja milyen mértékben befolyásolja egy konkrét állítás érvényességét”. Tehát a tudós mint szubjektív elem maga döntheti el, mit fogad el számára „igazsággként” és mit utasít el, amelyet ennek hatására hamisnak kezel, vagy tekint.¹²

Láthatóvá válik a számunkra, hogy Polányit elemezve és értelmezve a szubjektív „ítéletek közötti választásban” létezik egy – a formális rendszergondolkodás szintjét túllépő – morális aspektus is, amely morális erőtenyező úgy kezd munkálkodni a Polányi által kialakított eszmiségben, hogy a tudós ítéleteit lelkiismereti kérdéssé avassa.

Hiszen (ahogyan Strauss is erre a következtetésre jut) minden tudós, aki megoldandó problémák után kutat, és ezáltal a társadalmi dolgok mélyebb megértésére törekszik, a reá jellemző („tudósi”) személyes ítéleteire hagyatkozva alakítja ki egyéni véleményét, amelyet sajátos módon lát és tesz közzé a tudomány tágas terepasztalán, ahol az általa kialakított nézetek egyszerre válhatnak kritika, elfogadás, illetve elutasítás tárgyává.

A tudomány Polányi felfogásában szemlélve csupán úgy maradhat életképes a modernségben, ha a tudósok képesek hangot adni egyéni nézeteiknek, aminek hatására a tudomány világában a tudósok döntései szuverénnek minősülnek.

A Gödel-propozíció alkalmazása révén Polányi elmélete is új nézetrendszerbe kerül át, s fogalmazódik meg újfent a játékelméleti alapokra épített politikai filozófia elemzése és hatása a modern politikatudomány területére fókuszálva.

Polányi fentiekben felvázolt nézetrendszerére (Gödel tételét alkalmazva) a következő meglátásokat tehetjük: $P_k(k)$ megegyezik a tudós szubjektív értékválasztásával, amelyet Polányi morális elvekre építkezve alapoz meg. Ily módon eme moralitásra alapozott értékválasztás¹³ válik azon elemmé, amely túlmegy a formalizált rendszeralkotás bűvkörén, aminek hatására egy újabb „igaz állításra” tehetünk szert, hiszen a tudósok tényleg maguk alakíthatják ki egyéni értékítéleteiket – amennyiben a társadalmi berendezkedés

¹¹ MÁLIK 2006: 183.

¹² Lásd a Polányinál megjelenő „tudósi igazságelfogadás”, valamint további két tényező: egyrészt Strauss elméleti konstrukciójában benne rejlő „értéksemllegesség-kritikára”, és egyúttal a weberi szociológiatanban megjelenő: az állampolgár „szubjektív szándékolt értelmében” kifejezések közötti összefüggést.

¹³ SZOBOSZLAI-KISS 2017: 169–172.

Polányi és Strauss esetében is egyaránt demokratikus mércéken áll –, az általuk elfogadott „igaz állítások” és az esetünkben elutasított tények mentén haladva.

Konklúzió

Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy bár eljutottunk mindkét esetben (Strauss és Polányi) eszmeiségén át a formalizált rendszereket meghaladó tézisek „igaz állítások” megállapításához, azonban ezen igaz állításokat nem tudjuk bebizonyítani, s itt érhető tetten Gödel propozíciós tételének ráhatása Polányi és Strauss elméleti konstrukciójára.

Vagyis a játékelmélet (azon belül is a Gödel propozíciós tétel) felhasználása révén egy új szemléleti keretbe ágyazhattuk be a weberi tanokra, különös tekintettel az értéksemlegesség koncepciójára reflexióval élő társadalomtudós filozófus szerzőket. Ennek hatására a politikatudomány olyan új ismeretelméleti és szemléleti megközelítésmódjára tehetünk szert, amelynek önmagában a politikatudomány s benne a politológia (külön figyelmet szentelve a modern politikai filozófiára) nem tudna eleget tenni.

A játékelmélet alkalmazása által tudatára ébredtünk annak, hogy léteznek olyan „igaz állítások” – nem csupán a formális matematika területén belüli bizonyítás (Gödel propozíciós tétele által) –, amelyek bár igaznak minősülnek, korántsem tudjuk őket az adott formális térben rendelkezésünkre álló axiómarendszerrel és fogalmi ismérvek segítségével bebizonyítani.

Felhasznált irodalom

- MÁLIK József Zoltán (2006): *Analitikus társadalomelmélet. A racionális választások döntéseméleti és játékelméleti alapelvei*. Budapest: Magánkiadás.
- PENROSE, Roger (1993): A császár új elméje: Számítógépek, gondolkodás és a fizika törvényei. Budapest Akadémiai 128-140.
- POLÁNYI Mihály (1992a): *Polányi Mihály filozófiai írásai I.* Budapest: Atlantisz.
- POLÁNYI Mihály (1992b): *Polányi Mihály filozófiai írásai II.* Budapest: Atlantisz.
- POLÁNYI Mihály (1994a): *Személyes tudás 1. Út egy posztkritikai filozófiához*. Budapest: Atlantisz.
- POLÁNYI Mihály (1994b): *Személyes tudás 2.: Út egy posztkritikai filozófiához*. Budapest: Atlantisz.
- POLÁNYI Mihály (1997): *Tudomány és ember. Három tanulmány*. Budapest: Argumentum.
- STRAUSS, Leo (1994): Mi a politikai filozófia? *Világosság*, 35(7), 20–50.
- STRAUSS, Leo (1996): A modernitás három hulláma. *Világosság*, 37(6), 60–71.
- STRAUSS, Leo (1999): *Természetjog és történelem*. [Ford. LÁNCZI András]. Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor.
- SZOBOSZLAI-KISS, Katalin (2017): Law and Morality. *Jog-Állam-Politika*, 3, 169–172. Online: <https://szakikkadatbazis.hu/doc/1430336>
- WEBER, Max (1967): *Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- WEBER, Max (1970): *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

WEBER, Max (1995): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

WEBER, Max (1998): A politika, mint hivatás. In WEBER, Max: *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 156–209.

“Díszmagyar” (Hungarian Ceremonial) Attire as a Constitutional Symbol¹

TOMÁŠ GÁBRIŠ²

The paper works with a hypothesis that the Hungarian ceremonial (decorative or “gala”) attire of the 19th and early 20th century was a special expression of the national, political, legal and constitutional ideology of the Hungarian noble elite of these centuries. It served as a symbol of the legitimacy of Hungary’s quest for independence within the Habsburg Empire, as well as of the nationalist idea of the dominance of Magyars in the Kingdom of Hungary itself. In order to emphasise the specificity of Magyars and of the Hungarian Kingdom, the designers of both the clothing as well as of its jewellery accessories drew on historical sources, but also on oriental sources. In the 19th century, this symbolic meaning, together with economic goals – especially the achievement of self-sufficiency in textile production and the clothing industry – cumulatively contributed to the heyday of the “díszmagyar” fashion.

Keywords: díszmagyar, Hungarian magnate dress, Magnatentracht, hussar dress, gala dress, nobility, constitutional symbol

Extra Hungariam non est vita; si est vita, non est ita.
There is no life outside of Hungary, and if there is, it is not like this.

Introduction

In this paper, we will address the specific expression of material culture of the 19th century and of the first half of the 20th century when the efforts to express the national distinctiveness of Magyars, but also the independence of Hungary in relation to the other nations and countries of the Habsburg Empire (from 1867 onwards known as Austria-Hungary) culminated.

¹ The paper is a partial outcome of the grant project APVV–20–0371 The rise and fall of nobility. Strategies of noble representation in the history of Slovakia.

² Slovak Academy of Sciences, Institute of State and Law, Slovak Republic.

Already in the 18th century, Herder's romantic ideas about the historical role of the Slavic peoples,³ but also the germanisation efforts of Emperor Joseph II, became a significant impulse for revived strive at political and constitutional independence of Hungary, as well as an impulse for codification of the Hungarian (magyar) language and searching for "typical" Hungarian features – costumes, songs, dances, traditions and values.⁴ This all was to strengthen the distinctiveness of Hungary and to establish the modern nation of Hungarians (magyars). At the same time, however, the newly emerging modern concept of the Hungarian nation was supposed to become exclusively ethnically Magyar. Until then, in contrast, only noble elites were perceived as the main representatives of the *natio Hungarica* – a state-forming nobility nation without clear ethnical borders, as a specific concept of nation which was only extended in the 19th century to include also other social strata and to be based on ethnical principles.⁵

The way to demonstrate this evolution in the 19th century was (among other features) also the wearing of specific Hungarian festive, decorative or "gala" fashion, emerging especially in the 1820s, which later experienced several waves of consolidation (in 1848, in 1860, in 1867, and possibly also in 1896 and 1916). In fact, its popularity persisted in the territory of Hungary even after the demise of the historical Hungarian Kingdom in 1918, being in official use until the end of the Second World War.

The so-called *díszmagyar* Hungarian clothing was hence supposed to be a recognisable sign of the independence and national self awareness of the Hungarians, and specifically of the Hungarian noble elites as traditional pillars of the Hungarian statehood and nation, whereby this clothing, together with its jewellery accessories, actually became a kind of "uniform" of the Hungarian nobility.⁶ The *díszmagyar* clothing in connection with the *díszmagyar* jewellery thus clearly represented a certain sign, symbol,⁷ or a whole special symbolic system, which we decode in this paper as an expression of not only the national specificity and constitutional independence of Hungary, but also as a sign of the surviving idea of Hungarian nobility as the traditional *natio Hungarica*, denoting also its special social status as well as its internal stratification.⁸ This special semiotics namely reliably identified its wearer as a representative of Hungary's social elite,⁹ a true

³ The idea of the historical role of nations as collective organisms was voiced by Herder in his work *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1774), which was published in Hungarian translation in 1811 (*Eszmék az emberiség történetének filozófiájához*). In contrast to the great and glorious future of the Slavs, Herder predicted the demise of the Hungarians (Magyars). This immediately contributed to efforts to consolidate the Magyar nation and to strengthen any and all Hungarian elements and Hungarian culture, even at the cost of emphasising the "oriental heritage" of Hungary. The personalities who started this revival were in particular Ferenc Kazinczy (1759–1831), the codifier of the Hungarian language, and Alexander Csoma de Kőrös (1784–1842), who sought for the origin and kinship of Hungarians in Central Asia. See KÖVES 2013: 166–168.

⁴ KONTLER 2001.

⁵ See HROCH 1993; TRENCSENYI–KOPEČEK 2006; TRENCSENYI–KOPEČEK 2007.

⁶ Cf. MAXWELL 2014: 199–200.

⁷ TURNAU 1991. For the history of the Hungarian dress, see also HÖLLRIGL 1938.

⁸ MAXWELL 2014: 215. Also SÍDÓ 2014: 212.

⁹ TOMAŠOVIČOVÁ–ULIČNÝ 2020: 89. Also cf. LENGYELOVÁ 2007: 441–447.

representative of the Hungarian state and nation, but at the same time, due to the diverse quality and variable financial demands of the jewellery and clothing, it also enabled their positioning in various stratigraphic contexts of the Hungarian elite.

This semiotic system thereby shows some common features in comparison with the material culture and lifestyle of similarly elitist Polish nobility, which we will pay attention to in this paper as well. Albeit certain similarities can be observed between Hungary and Poland with respect to nobility fashion, one can still identify significant specificities and differences of the Hungarian tradition. In order to analyse these differences and the specificities of the díszmagyar fashion, we will first present the origins of the Hungarian díszmagyar fashion related to both clothing as well as to special jewellery. Then, we will explain the specific feature and roots of orientalism of the díszmagyar fashion. Finally, we shall attempt a summary explanation of the semiotic meaning of díszmagyar fashion as a constitutional symbol.

Hungarian noblemen's clothing – the birth of the díszmagyar fashion

The period from the first quarter of the 19th century until 1945 was a period of approximately 120 years, when a special Hungarian fashion, pointing to the national identity and independence of Hungary, as well as to surviving special status of Hungarian nobility was born.

What happens to be called today as díszmagyar clothes and díszmagyar jewellery sets was thereby initially in the first half of the 19th century referred to only as "gala" clothing and "gala" jewellery sets. Alternatively, especially among the foreigners – with certain simplification and distortion – one also spoke of "hussar" clothing.¹⁰ Even later, besides the label of díszmagyar, there was also the label of "Hungarian magnate clothing" in use – for example, when Otto von Habsburg was photographed in such a clothing in 1937, journalists described it as "the uniform of a Hungarian hereditary magnate, equivalent to court dress".¹¹

In its essence, this specific type of fashion represented in fact an out-of-date, or even anachronistic return to medieval and early modern style of clothing and to the idea of specific textile based stratification of the population. The effort for a special material expression of the specificity of the Hungarian nation, respectively of its aristocratic elites, was thereby closely connected to the constitutional goals of the same elite – it was namely primarily intended to contribute to the struggle for constitutional self-determination of the Hungarian Kingdom and of Hungarians, but also the struggle for national homogenisation of Hungary. Hungarian elites namely at first started to use the fashion to express their opposition to the Habsburgs' attempts at unification of the monarchy.

¹⁰ MAXWELL 2014: 189–190. Refers to the work FLÓRIÁN 1993: 79, 81–82.

¹¹ MAXWELL 2014: 189–190.

After the failure of the revolution of 1848–49, the desired transformation of the empire into the dual state of Austria-Hungary finally took place only in 1867, which at least partially fulfilled the centuries long historical efforts of the Hungarian elites for independence. This victory, reflected in the constitutional dualism of the empire since 1867, was the culmination of the political and constitutional efforts of Hungary. Hungarian fashion and jewellery in the form of *díszmagyar* clothing and jewellery thus began to live their heyday and gained general acceptance in this period. It became a symbol and a confirmation of the political and constitutional victory, but also of the ever-increasing national chauvinism and elitism of the Hungarian nobility, especially of its aristocratic layer. Namely, after 1867 this clothing and jewellery also became a symbol of the Magyarisation efforts of the Hungarian noble elites¹² in the eyes of the other (non-Magyar) nations of Hungary.

The roots of the *díszmagyar* fashion

Until the 18th century, the political and constitutional efforts for independence of Hungary were mostly manifested in an armed form, namely in the Hungarian nobility uprisings, the last of which was the uprising of Ferenc Rákóczi II. These uprisings had their source mostly in Transylvania, and were usually led by Transylvanian princes, supported by the Ottoman Empire.

The inspiration from the Ottoman Empire can thereby be seen also in the actual fashion and look of the rebels. Probably due to the immediate neighbourhood of the Ottoman Empire, already since the 16th century Hungarian hussars namely dressed in leopard furs as a part of their uniforms. This trend of exotic fashion then gradually even strengthened, which can be particularly seen in the example of the flamboyant rebel troops of Ferenc Rákóczi II.¹³ They widely used orientalising and historicising elements of clothing and exotic jewellery components, such as more decorative clasps for outer coats (*mente*), or buttons on the undercoats (*dolmán*), in addition to the already previously used jewellery clips on hats and caps. They also began to use various pendants, as well as brooches and medallions, distinctive belts and decorated sabres.¹⁴ Apart from the distinctive jewellery accessories, even the clothes of the rebellious Protestant nobility were quite extravagant, albeit traditionally it was rather the Catholic nobility who tended towards bright colours.¹⁵

¹² See also KOVÁCS et al. 2010. For the clothing itself, see especially TOMPOS 2005; TOMPOS 2004; TOMPOS 2022.

¹³ His stepfather was the leader of the previous uprising and the Prince of Transylvania, Emeric Thököly. See SZTANCSNÉ KARDOS 2016: 8–10.

¹⁴ Decorated mace (*buzogány*) was also used by the Transylvanian insurgent troops as a sign of power in Transylvania from the 16th century. TOMPOS 2022: 100.

¹⁵ TOMPOS 2022: 85.

This "cultural" tradition thereby apparently remained alive even after the demise of the uprisings era and influenced also later searching for the national fashion trends, symbolising the specificity of the nation and of its constitutional goals. Since the end of the 18th century, a return to traditional clothing was namely popular in Central Europe as a part of the incipient national revival, the protagonists of which were Poles, Czechs and Hungarians alike.¹⁶ In the nationalist era within the Habsburg Empire, especially since the 1830s, the extravagant¹⁷ jewellery sets and colourful clothing based on historical models could thereby become in addition to a national symbol, also a symbol of the "glorious defiance" of Hungarians against the Habsburgs again – being in direct contrast to the ideals of the fashion accepted at the Viennese court.¹⁸

The roots of the fashion were thus both rebellious as well as nationalistic. Besides drawing from the tradition of extravagant uprising troops, another source of inspiration for the new fashion was also at hand – the revolutionary dresses showed continuity with the way of dressing of the so-called Old Hungarians, or possibly other nomadic ethnic groups of Hungary, such as the Szeklers of Transylvania. Considering the "exotic" origin of the Old Hungarians and related ethnic groups, it was understandable that the respective material culture of newly shaped Hungarian fashion therefore acquired more "exotic feel" compared to the fashion of Western Europe and Austria.

Certainly, in addition to the Old Magyar and other nomadic traditions, the Ottomans must have also been of great influence who also brought many oriental elements to Hungary. These could have been another historical source of inspiration for the "new" Hungarian fashion of the revived nationalist movement around 1800.

Interestingly, similar roots served also as a source of inspiration for Poland too.¹⁹ Both the Hungarian, as well as the Polish nobility namely wanted to distinguish themselves from the Western European nobility, whereby some similar features of their fashion can be identified, possibly drawing from the Ottoman models.²⁰ For example, a long dressing gown, which was worn as an outer garment in the 16th century, was always traditional for Polish nobles, but from the middle of the 17th century, another layer of clothing was added to it – a long overcoat, the *kontusz*, which usually had a length of up to knees and was decorated with buttons. This is sometimes considered to be of an Ottoman influence. The mantle was usually girded with a distinctive massive belt, which was richly decorated and was supposed to indicate the wealth of the nobleman. *Shavars* were worn on the legs, which were a type of trousers with a wide cut, being especially comfortable when riding a horse. The clothes of a Polish nobleman were traditionally complemented by a weapon – a caravel – a type of a sabre with a decorated handle and

¹⁶ Compare the poetic work of GVADÁNYI 1790 with reproaches addressed to Hungarians who dress according to Western, German fashion. Similarly, Maxwell points to the work of ÁNYOS 1798: 1:49–51: "large silver buttons and leopard furs, are more pleasing to the eyes of Hungarians."

¹⁷ Similarly, LUKÁCS 2017: 12.

¹⁸ TOMAŠOVIČOVÁ–ULIČNÝ 2020: 83–84.

¹⁹ GRUSIECKI 2018; GUILÉ 2018.

²⁰ PALÁTOVÁ 2020: 14–16.

scabbard. Finally, Polish nobles also wore a fur cap decorated with feathers on their heads, which was called the same as in Hungary – *kalpak*.²¹

In case of Hungarian nobles, a fur made headpiece known as *kalpak* was also traditionally worn on the head, or a textile cap (*süveg*) lined with fur was used instead. The headpiece was usually adorned with a metal clip (*süvegdísz, tollforgó*) – a gold or silver pin for holding bird feathers. The cap was basically of the same colour as the topcoat, *mente*. Under the *mente*, the nobleman wore a *dolmán* (a term attested since 1486; in Slovak language, the term *kabatec* was used²²) on an embroidered shirt, either short or long cut. Dolmáns usually had 12 decorated buttons. The dolmán could reach below the knees, or the back could be longer than the front. The sleeves of the dolmán were usually long, but exceptionally, sleeveless dolmáns were also used. The dolmán itself was decorated mainly with embroidery and stitching with golden threads.²³ It used to be girded with a belt, which in earlier times was made of cord (often reaching up to 4 meters in length) or cloth; only in more recent times a metal belt was used, matching the buttons and *tollforgó* (pin on the hat) in style and material.

Mente (a term attested since 1476, possibly derived from the French *manteau* – coat²⁴), which was worn on the dolmán, and was rather a sign of status than having a specific clothing function. The *mente* used to have 20-25 buttons sewn on, and on the chest, it used to be connected with a cord or chain, replaced later by chains²⁵ and even later a with a decorated chain-clasp (*mentekötő*).²⁶

In comparison with the Polish style of dressing, in addition to the use of a *mente* of a shorter cut than the Polish kontusz, the clothing of the Hungarian noblemen also differed in a different cut of trousers – Hungarians used narrow, tight trousers, often decorated with embroidery.

Hungarian noble clothing was finally complemented by yellow or red boots²⁷ with spurs (*sarkantyúk*). Lower shoes were also popular, the inner part of which was laced at the ankle, and the shoes were additionally slipped into “slippers”.²⁸

A common Ottoman influence on Polish and Hungarian aristocratic fashion is thereby assumed particularly in that dolmán and *mente*, just like Polish kontusz, may have been inspired by Turkish caftans, which were also sewn in a T shape, with straight shoulders. *Mente* could have been either sleeveless, or with sleeves only up to the elbow, which were often called as “Turkish sleeves”.²⁹ However, whether dolmáns and mentes are really an Ottoman influence, is still not clear. Already in the inventory of Hippolit d’Este’s wardrobe (1479–1520) from the period when he served as the archbishop of

²¹ TAZBIR 1978: 41.

²² TURNAU 1991: 57.

²³ TURNAU 1991: 7.

²⁴ TURNAU 1991: 17–19.

²⁵ KISS 2003: 8–9. For the older period of the turn of the 18th and 19th centuries, see also NAGY 1912.

²⁶ KÓVÁRI 1860: 26–28.

²⁷ TURNAU 1991: 23. Refers to the memories of Baron Apor – *Metamorphosis Transylvaniae*.

²⁸ TOMAŠOVIČOVÁ–ULIČNÝ 2020: 83–84.

²⁹ TOMPOS 2004: 15.

Esztergom in Hungary, "Hungarian *dolmány*s" and "Hungarian vests" were mentioned already at the end of the 15th century, i.e. before the Ottoman influence could have become more pronounced. A guild of "Hungarian tailors" was active in Buda as early as 1492, which could once again indicate a special Hungarian fashion and clothing culture, following from older traditions.³⁰ Unfortunately this cannot be verified, since we only have portraits and preserved pieces of clothing from the 16th and 17th centuries (especially in the Eszterházy collection at Forchtenstein Castle in Austria) – and for this reason it is not possible to assess the continuity of clothing from before the 15th century with the situation in the 16th and 17th centuries.

However, it seems that a certain continuity could have been present, since the subsequent development also shows elements of continuity in patterns and cuts, which are only gradually enriched with new elements. For example wide and long forked sleeves, which were preserved as part of Hungarian noblemen's outfit until the 20th century, were said to be a manifestation of older traditions from before the time of Ottoman influence. In contrast to Western Europe, tradition was namely playing a major role in Hungarian aristocratic fashion, where clothing represented not only material, but also a symbolic value. Parts of clothing or entire sets were the subject of testamentary inheritance over the centuries in individual families. It was not uncommon for a young aristocrat to have his portrait made in the clothes of his distinguished ancestor, thereby declaring respect for the family, as well as its ancient lineage.³¹

To sum up, if we accept the idea of tradition and conservatism in Hungarian fashion, we can state that several sources were evident in the Hungarian noble fashion³² – original old Magyar patterns combined with subsequent Ottoman influences, mediated on one hand directly by the Ottomans, and on the other hand imported via the rebellious traditions of the Transylvanian troops. These features were then only strengthened in the period of national revival at the turn of the 18th and 19th centuries, when these older elements were replicated and hyperbolised.

At the end of the 18th century, this style of dressing became popular also due to the good reputation of Hungarian hussars, famous mainly thanks to the heroism demonstrated in the war for Silesia in the years 1740–1748. Subsequently, a special Hungarian court guard was created at the imperial court in Vienna under Maria Theresa, which was characterised by a similar style of dress. It was then further copied by the Hungarian nobility living at the imperial court, who adopted this style of dress as a "national" noble costume. From there it was only a step to reinventing the dress in 1820s to serve as a national symbol.³³

³⁰ TOMPOS 2004: 15.

³¹ TOMAŠOVIČOVÁ–ULIČNÝ 2020: 88.

³² TURNAU 1991: 7–8.

³³ This style was thereby adopted even by the Habsburg monarchs themselves at the time of their coronation as Hungarian kings, in order to symbolically identify themselves with Hungarian values and ideals. The older model for the ceremonial dress of the monarchs at the coronation can be seen in the dress of Mathias II Habsburg in the portrait by Hans von Aachen from 1612, and the portrait of Ferdinand III from 1625 from the brush of Justus Sustermans. See BUZÁSI 2018.

The jewellery accessories of the díszmagyar clothing

The detailed presentation of the díszmagyar fashion cannot omit the jewellery sets, which complemented the clothing. These were produced as sets especially from the mid-19th century, predominantly from 1860, to be used as accessories to the díszmagyar clothing. The design of these sets was thereby again based on older jewellery traditions. Men's aristocratic clothing in Hungary was namely characterised by jewellery long before the díszmagyar fashion trend emerged.³⁴

Our source of information on the older phases of jewellery making in Hungary are again mainly portraits, but also some older museum objects. The Hungarian National Museum administers a rich collection of costume jewellery, from the period when the use of older types of jewellery ended and the use of newer díszmagyar jewellery began. This ensemble has its basis in Jankovich's collection³⁵ of over 1000 pieces, which was bought by the Hungarian state from the collector Jankovich (1773–1846) in 1836, exactly at the time when the new díszmagyar sets of jewellery accessories began to gain popularity.³⁶

Drawing from the older pieces of jewellery, but also from the portraits, it follows that until the 18th century, decorative hat clips prevailed in men's jewellery. The pin on the cap, or kalpak, thus appears to be the oldest element of jewellery in male clothing, appearing in portraits as early as at the end of the 15th century. This type of jewellery became particularly popular in Transylvania from the third of the 17th century onwards, which, according to some opinions, may again be related to Ottoman influences – since the Ottomans widely used jewellery decorations on their turbans, especially in the shape of flowers.³⁷ In Hungary, however, the fact that the clip has the shape of a bird's feather is a specific feature.

From among the other traditional jewellery, one can mention buttons, used for both practical and decorative purposes,³⁸ having their origin linked to the Middle Ages.

Another traditional piece of jewellery were the mantle clasps. However, at first, instead of metal or chain mantle clasps, in the older period we rather come across using simple cords,³⁹ as we can see it in the portrait of Ferdinand III from Justus Sustermans. It wasn't until the 18th century that a metal chain began to be used instead of a cord. We can find this type on the well-known depiction of Ferenc Rákóczi II by Ádám Mányoki.

The mentioned basic three types of jewellery – hat pin, buttons and mantle clasps – thus represented, in addition to the decorative sabre, the original, traditional jewellery elements of the Hungarian noble clothing.

³⁴ The history of jewellery in Hungary is generally represented by HÉJNYÉ DÉTÁRI 1965 and ALCSUTI 1940.

³⁵ MIKÓ 2002.

³⁶ The jewellery often combined older and newer elements. For example in the set that belonged to Gábor Prónay, the middle rosette of the belt is made of Byzantine goldsmith work from the 7th century AD. See KISS–TOMPOS 2003: 65.

³⁷ TOMPOS 2004: 41–43.

³⁸ HALÁSZOVÁ 2017: 58.

³⁹ The so-called *mente* belts. TOMPOS 2005: 79–81.

In the 19th century, as a part of the díszmagyar fashion, the mente clasp began to take on an even more ornate form, when it basically consisted of three or five rosettes connected by chains.⁴⁰ The central rosette usually contained the buckle.⁴¹ Such clasps were mostly produced in a set with similarly designed metal belts with the same type of rosettes (replacing the 1830s belts previously made of cords or fabric). The same decoration could have been used even on the scabbard and hilts of the sabre, on buttons, on hat-pin, and even on the spurs.⁴² Spurs thereby often took zoomorphic and floral shapes – e.g. eagle, dragon, flower, etc.⁴³

The metal elements of díszmagyar jewellery were thereby often decorated with enamel, which was especially characteristic of Transylvanian jewellery. Since the 16th century, Transylvanian jewellery and enamelling namely represented the pinnacle of Hungarian jewellery making, thereby using mainly eastern patterns, especially floral ones (flowers and leaves), possibly under the Ottoman influence again. Turquoise was the predominant colour used at first, but subsequently other types of colours were also used, especially for floral motifs.⁴⁴ Thus, turquoise is most often combined with almadine or garnet also on later díszmagyar jewellery, often in combination with floral motifs.

Another affinity with Transylvanian jewellery can also be seen in connection between rosettes on díszmagyar belts and mantle clasps, and the Transylvanian *heftels*, large brooches that were worn by Transylvanian townspeople and wealthy peasant women on their chests. These, in their shape and decoration, really resemble later prototypical rosettes on díszmagyar jewellery.⁴⁵ Hence, this again points to the fact that Transylvania could have been the ideological and visual image model for the díszmagyar jewellery fashion, possibly under the Ottoman and other oriental influences.

Díszmagyar as a specific manifestation of orientalism?

The fact that díszmagyar fashion contains eastern, be it Transylvanian or even more exotic and orientalist symbolism, should not surprise us at all. Hungary, as a centuries-long "buffer" zone of Ottoman attacks on Europe, perceived itself as a defender of the Christian faith, but at the same time partly as an "oriental" entity itself, being established originally by nomadic warriors – the Old Magyars. For this reason alone, certain "exoticism" was naturally encoded and embraced in Hungarian national tradition. It only became more and more pronounced with the time – especially, since the marginal position on the periphery of Western Latin civilisation, on the border with Islam, but also with Orthodox

⁴⁰ KISS 2003: 7–8.

⁴¹ TOMPOS 2005: 95.

⁴² F. DÓZSA et al. 2012: 113.

⁴³ TOMPOS 2005: 94.

⁴⁴ TEMESVÁRY 1989: 113.

⁴⁵ See the catalogue of KISS–TOMPOS 2003: 50 – it contains samples from the collection of Miklós Jankovich.

Christianity, gave rise to a combination of Hungary's inferiority complex due to its backward economy and culture on the one hand,⁴⁶ with a compensatory psychological mechanism of searching for specificity of its elites on the other. Thus, already in the high Middle Ages and the early modern age, the idea of the specificity of Hungary was born, which subsequently began to be transformed into national and political idea during the period of Baroque culture.

It is thereby no coincidence that in the same period, in Poland, the idea of the so-called Sarmatism was born, as an expression of Baroque Slavism, looking for the roots of Poles in ancient Sarmatia and in the Sarmatians.⁴⁷ Similarly, Hungary looked for its national origin not only in the exotic Old Magyars, but also in the oriental Huns and Avars, whose activity in the Carpathian basin was supposed to legitimise the rule of Hungary and its dominance over this territory.

A mutual competition for historical primacy between the Poles and the Hungarians could naturally arise from this, but this imaginary competition did not actually divide the two historical formations and their elites; on the contrary, it united them – in the search for exotic and oriental ancestors of their elites, which fully embraced historicising (and at the same time orientalising and exoticising) material culture, including clothing and jewellery.

However, still, Poland showed some specificities compared to Hungary in this respect – a strong Catholic and western tradition became a solid part of the “Sarmatian identity” of the Polish nobility. In Hungary, which, on the other hand, had a strong Protestant tradition of fighting against the Catholic Habsburgs, the Catholic element was not emphasised so much. Instead, Hungary proudly claimed its status of a bridge between East and West,⁴⁸ which was supposed to be a specific feature of Hungary. Hungary namely did not quite belong, nor did it explicitly wish to belong, to the exclusively Occidental tradition.⁴⁹ Ármin Vámbéry (1832–1913), a Hungarian orientalist, thus openly considered the research into the origin and earliest history of Hungarians as a part of Oriental Studies.⁵⁰ This is also why the attitude of Hungary and

⁴⁶ Thus, the first codifier of Hungarian law, Stephen Werbőczy, states in the work *Opus tripartitum* from 1514 that Hungary could not develop evenly with the rest of Europe, as it was occupied with constant struggles for the defence of Europe. ŠTENPIEN 2008.

⁴⁷ At the same time, it was a completely normal search for the biblical or ancient origin of an ethnic group, albeit with slightly more “scientific” methods than the medieval chronicler’s work. The idea of the origin of the Slavs from the ancient Sarmatians became the source of the idea of Polish Sarmatism. This idea appeared in Poland already in the 15th century. Jan Długosz (1415–1480), a Polish chronicler, speaks of the so-called Sarmatian Mountains, Sarmatian Sea, etc. This consciously follows on from ancient references to the battles between the Romans and the Sarmatians, which served to build the national consciousness of the Poles, as a source of their historicity and ancient glory. In the 16th century, a synthesis of views on the Sarmatian origin of the Poles was drafted by Maciej from Miechow in his work *Traktat o dwóch Sarmacjach, azjatyckiej i europejskiej* (Kraków 1517). See MAZURKIEWICZ [s. a.].

⁴⁸ KÁLLAY 1883.

⁴⁹ SAID 1977.

⁵⁰ The culmination of this type of thinking could have been the millennial celebrations of the thousandth anniversary of the arrival of the Old Hungarians into the Carpathian Basin, which took

Hungarians towards the Orient was more positive than negative. After all, even after the defeat of the revolution of 1848–49, the representatives of the liberal revolutionaries fled primarily to the Ottoman Empire, just as the noble rebels against the Habsburgs traditionally did previously.

Still, the Hungarian nobleman was in spite of some differences very close to the Polish one in his customs, temperament and clothing.⁵¹ The values of the Polish and Hungarian nobility remained very similar as well⁵² – grandeur, contempt for work and for the “working classes”, as well as the belief in the special status of heroic nobility. However, such character traits were subsequently an object of criticism from the representatives of the modern bourgeois and liberal classes.⁵³ Still, precisely against such criticism, Sarmatism, as well as Hungarian díszmagyar historicism, did serve well as a specific legitimising tool of the special social status of the noble elites of Poles and Hungarians.⁵⁴ Nevertheless, with the time, Polish Sarmatism became more salon-like, merging with the style and taste of the middle classes, which merged with the lower Polish nobility, probably also thanks to the national homogeneity of Poland.⁵⁵ On the contrary, in Hungary, where the nobility was ethnically almost exclusively Magyarised, the style and taste of the nobility remained different from the fashion of the bourgeois and popular classes of various ethnic and national backgrounds, making the díszmagyar fashion to be used almost exclusively by Magyarised noble classes. This, in fact, made the díszmagyar fashion a stronger political, social and constitutional symbol than the Sarmatism was in Poland.

The díszmagyar as a constitutional symbol

In contrast to Polish Sarmatism, the díszmagyar clothing served besides the role of the symbol of oriental roots of historical nobility also another special role in Hungary – as a symbol of independence and of resistance traditions.

place in 1896. Subsequently, however, the idea of the oriental roots of the Hungarians was gradually abandoned, especially when the kinship of the Hungarians with the Finns was scientifically proven and accepted, within the Finno-Ugric language group.

⁵¹ GRZYBOWSKI 1996: 52.

⁵² However, Poland and Hungary differed in the artistic expression and depiction of their elites, as well as their self-presentation, including fashion and jewellery. The Polish elite, just like the Hungarian one, was proud of their heroism, bravery, and the inevitably associated barbarism (let's just mention the popular severed “Turkish” heads on the Hungarian noble coats of arms), but the Hungarian nobility insisted on the pomp of their portrayals, even at the cost of idealising portraits. See HALÁSZOVÁ 2020. The Polish pictorial tradition was noticeably more realistic and naturalistic, leading to the depiction of Polish nobility in significantly more unflattering guises, including physical imperfections. On the contrary, the Polish nobles were proud of their origin, official functions and titles, which they enumerated on their portraits, which, on the other hand, is not so characteristic of Hungary. KŁODA–SZELĄG 2016: 10.

⁵³ For example in the novel of CHALUPKA 1959.

⁵⁴ ZARYCKI 2014: 141.

⁵⁵ WĘGRZYN 2021.

The Hungarian elites proudly presented these rebellious traditions even directly in front of the Habsburg rulers, especially at the moments when the monarch was striving for police absolutism in the first half of the 19th century. It was namely the coronation of Queen Carolina Augusta in Pressburg in 1825 and then the coronation of Ferdinand V in Pressburg in 1830 that gave the opportunity to widely use and present the new type of “gala” clothing, which was later to become known as *díszmagyar*.

The fashion was thus also a medium of political message of specificity of Hungary. And this message was supposed to be transmitted not only to the Habsburgs, but also to the wider European politics. An international recognition of this newly redesigned national fashion and its legacy was thus ensured already in 1829 at a ball in Paris, where Count Rudolph Apponyi was dressed in clothes made by the tailor Adam Kostyál (Košťál). Subsequently, in 1830, Apponyi again repeatedly presented the “new” Hungarian fashion at Paris balls, being extensively covered by Paris fashion magazines. Seven years later, these cuts became so popular even among the domestic audience – the Hungarian nobility – that in 1837 Kostyál’s creations were referred to as “national gala clothing”.⁵⁶

Every success naturally encourages competition. Kostyál thus had to face competition first represented by the tailor Venczel Klasszy,⁵⁷ who migrated to Pest in 1828 and who gained popularity in 1836 by donating 10 costumes to the National Theatre.⁵⁸ The third comparable tailor, familiar with the new *díszmagyar* fashion and its cuts, was Gáspár Tóth, who also sewed for Sándor Petőfi.⁵⁹ However, even regional tailors began to adapt quickly to this fashion – e.g. Anton Zók, working in the city of Szigetvár, published a bilingual book of cuts of Hungarian men’s gala clothes – in Hungarian and German language.⁶⁰

It is thereby no coincidence that the pursuit of this renewed Hungarian fashion is connected precisely with the reform period of 1825–1848, when the liberal middle nobility was striving for reforms, but with an emphasis on the preservation of national elements. These efforts combined with an independence fight for Hungary culminated in the revolution of 1848–49, when the Hungarian elites rose up against the emperor once again. However, after the defeat of the revolution, it was precisely for this reason that “Hungarian clothing” was banned during the coming period of so-called Bach’s neo-absolutism, although local politicians still wore it in protest, for example upon

⁵⁶ Kostyál himself came from a minor nobility family from Dolné Mošovce, where he was born on 2 February 1792. In Pest he opened a tailor shop on Kígyó Street in 1827, while at the height of his fame he employed up to 50 tailors. After the revolution of 1848–49 he closed his workshop and after a long break only in the 1860s did he start teaching a new generation of young tailors again. He died in 1863. See F. DÓZSA et al. 2012: 82–83.

⁵⁷ He had a workshop on Ferenciek Square in the building of the Eggenbergers. For his dispute with Kostyál, see LUKÁCS 2017: 99–101.

⁵⁸ MAXWELL 2014: 202.

⁵⁹ He had a workshop near Kostyál in the Jankovich building on the corner of Kígyó and Uri Streets (today’s Petőfi Street).

⁶⁰ ZÓK 1835.

visit by the imperial couple. In 1857, even the imperial couple themselves dressed up in díszmagyar – as a kind of (unsuccessful) attempt to reconcile with the Hungarians.⁶¹

Still, after the fall of Bach's absolutism and the Austro-Hungarian compromise in 1867, the use of this clothing fashion together with respective jewellery accessories became yet more widespread – apparently also as a symbol of victory. At the coronation of Francis Joseph I as the Hungarian King in 1867, members of the Hungarian parliament wore exactly this style of clothing. The growing nationalism thereby only further contributed to the development of the díszmagyar clothing fashion, where individual cuts were given "national" names after eminent historical figures of Hungarian politics and culture – the laced dolmán became known as "attila", and the shorter version was called "árpádka". "Kazinczy" was the name for a dolmán with the fronts of the sleeves only reaching to the elbow and the backs of the sleeves being longer. "Zrínyi" was a cut with a stand-up collar. A fur-lined dolmán was called "csokonai". The long and wide topcoat, in turn, bore the name "deák" since the second half of the 19th century.⁶² Other cuts were called "kölcsey" or "hunyadi".⁶³

The millennial celebrations of 1896 (thousandth anniversary of the arrival of Old Magyars into the Carpathian basin) also contributed to further development of this style of clothing and jewellery accessories.⁶⁴ It is this period that represents the peak of díszmagyar fashion and jewellery.

However, around the same time, at least since 1867, German fashion began to penetrate Hungary as well. The new Austrian (western) fashion has gradually led to the abandonment of the díszmagyar style of dress⁶⁵ among the lower nobility and middle class, preferring cheaper, factory-made clothing. Still, in contrast, the elites preserved the older tradition of hand-sewn díszmagyar clothing with jewellery sets further, distinguishing themselves thus even more from the other classes, the díszmagyar fashion symbolising their role in the society, within the Hungarian nation, and in the fight for independence of Hungary.

Especially after 1918, however, this clothing acquired also another, additional political meaning – it served namely to symbolise Hungary's continuity with the great Hungary, which disintegrated in 1918.⁶⁶ The díszmagyar fashion thus also served as an important reactionary symbol in Hungary way until 1945, changing thus partially the contents of its constitutional symbolic meaning, while not detracting anything from its clearly symbolic nature.

⁶¹ MAXWELL 2014: 201.

⁶² TOMPOS 2004: 17.

⁶³ MAXWELL 2014.

⁶⁴ KISS 2003: 9.

⁶⁵ MAXWELL 2014: 204.

⁶⁶ MAXWELL 2014: 212.

Conclusions

The “díszmagyar” fashion was a symbol and expression of the Magyarised Hungarian aristocracy. On the one hand, the díszmagyar clothing and jewellery could highlight the specific personality of its wearer, as for example in case of Count Andrassy, who wore díszmagyar clothing on special occasions with a belt made of gold, pearls, emeralds and other precious stones, while his cap was decorated with a pin that matched the belt.⁶⁷ On the other hand, in a group or crowd of magnates dressed and decorated in this way, for example at the coronation of a monarch, this group also presented the collective power of the traditional Hungarian political nation (nobility), while being clearly based on traditions distinct from western traditions, as perceptively described by foreign witnesses at the coronation of Francis Joseph I.⁶⁸ Ludwig Ritter von Przibram, for example, spoke of “Eastern pomp” in this context,⁶⁹ although it is also true that the Swiss ambassador spoke less elegantly about the “carnival-like” form of the procession, which seemed anachronistic to him.⁷⁰ However, this was the actual intention of the Hungarian aristocracy for whom the exoticism and orientalism combined with a luxurious effect were a conscious choice by which they expressed the independence of Hungary and specificity of its traditional noble elites.

Ceremonial clothing and its jewellery components thus represented an important political and constitutional symbol – not only a symbol of individual status, but also of the collective status of the Hungarian aristocracy in the Hungarian society, as well as of the status of Hungary within the Empire. *Díszmagyar* thus eventually became so symbolically laden that even after 1918 it remained in use as a material relic of Hungary’s glorious past – in the era where only the díszmagyar clothing and díszmagyar jewellery reminded the society of the peak of the national emancipation efforts, hoping to preserve the idea of Hungary’s continuous existence and potential re-emergence in full glory again.

References

ALCSUTI, Katalin P. (1940): *Régi Magyar ékszerek*. Budapest: Officina.

ÁNYOS, Pál (1798): A régi magyar viseletről. In *Magyar Minerva*. Wien: Özvegy Alberti Ignátné.

⁶⁷ SIDÓ 2014: 213.

⁶⁸ SIDÓ 2014: 214–215: “The magnates, with more sense than I should have given them credit for, ranged and marshalled themselves just under our balcony, [...] There was scarcely one who had not something distinguished in the shape of jewels, furs, etc. The Baron Wenckheim has a magnificent ornament shaped like a plume from which hung several immense emeralds; the trappings and saddle-cloth of the Prince Esterhazy were one mass of precious stones; and then their costumes! There was cloth of gold and of silver, velvet of every shade and colour.”

⁶⁹ SIDÓ 2014: 215.

⁷⁰ SIDÓ 2014: 216.

- BUZÁSI, Enikő (2018): Krönungsporträt Ferdinand III. von Justus Sustermans aus dem Jahre 1626. Die Ungarische Tracht als Mittel der Machtrepräsentation bei den Königskrönungen Anfang des 17. Jahrhunderts. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 59(1), 189–218. Online: <https://doi.org/10.1556/170.2018.59.1.6>
- CHALUPKA, Ján (1959): *Bendeguz*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- F. DÓZSA, Katalin – SIMONOVICS, Ildikó – SZATMÁRI, Judit – SZÜCS, Péter (2012): *A Magyar Divat 1116 éve*. Budapest: Absolut Media Zrt.
- FLÓRIÁN, Mária (1993): The Image of 'Hungarian dress' in Europe. *Acta Ethnographica Hungarica*, 38(1–3), 69–92. Online: https://real-j.mtak.hu/2955/1/ActaEthnographica_38.pdf
- GRUSIECKI, Tomasz (2018): Uprooting Origins: Polish–Lithuanian Art and the Challenge of Pluralism. In HOCK, Beáta – ALLAS, Anu (eds.): *Globalizing East European Art Histories. Past and Present*. New York: Routledge, 25–38. Online: <https://doi.org/10.4324/9781351187190-2>
- GRZYBOWSKI, Stanisław (1996): *Sarmatyzm*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- GUILE, Carolyn C. (2018): Reflections on the Politics of Portraiture in Early Modern Poland. In HOCK, Beáta – ALLAS, Anu (eds.): *Globalizing East European Art Histories. Past and Present*. New York: Routledge, 83–97. Online: <https://doi.org/10.4324/9781351187190-6>
- GVADÁNYI, József (1790): *Egy falusi nótáriusnak budai utazása*. Pozsony: J. Horvát.
- HALÁSZOVÁ, Ingrid (2017): *Objekty pôvabu a užitku (Objects of charm and utility)*. Trnava: Trnava University in Trnava.
- HALÁSZOVÁ, Ingrid (2020): *Pred portrétom [Before the portrait]*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis.
- HÉJYNÉ DÉTÁRI, Angéla (1965): *Régi Magyar ékszerek*. Budapest: Corvina.
- HÖLLRIGL, József (1938): *Régi Magyar ruhák*. Budapest: Officina.
- HROCH, Miroslav (1993): *Die Entstehung der Nationalbewegungen in Europa (1750–1849)*. Berlin: Duncker & Humblot.
- KÁLLAY, Benjamin von (1883): *Ungarn an den Grenzen des Orients und des Occidents*. Budapest: Khór & Wein.
- KISS, Erika (2003): Das Tragen von Schmuck in Ungarn vom 17. bis zum 19. Jahrhundert. In KISS, Erika – TOMPOS, Lilla (eds.): *Geschichten in Gold. Ékes krónika*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 5–14.
- KISS, Erika – TOMPOS, Lilla (2003): *Geschichten in Gold. Ékes krónika*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- KŁODA, Emilia – SZELĄG, Adam (2016): 'Ribald Man with a Cranky Look'. The Sarmatian Portrait as the Pop-Cultural Symbol of Baroque Art in Poland. *The Journal of Art Historiography*, (15). Online: <https://arthistoriography.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/11/kloda-and-szelag.pdf>
- KONTLER, László (2001): *Dějiny Maďarska (History of Hungary)*. Praha: Nakladatelství lidové noviny.
- KOVÁCS, Ferenc – RÉDEY, Judit – TOMPOS, Lilla – TÖRÖK, Róbert (2010): *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században*. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum.
- KÖVÁRI, László (1860): *A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából*. Pest: Ráth Mór.

- KÖVES, Margit (2013): Modes of Orientalism in Hungarian Letters and Learning of the Nineteenth and Twentieth Centuries. In HODKINS, James – WALKER, John – MAZUMDAR, Shaswati – FEICHTINGER, Johannes (eds.): *Deploying Orientalism in Culture and History. From Germany to Central and Eastern Europe*. New York: Camden House, 166–189. Online: <https://doi.org/10.1515/9781571138828-011>
- LENGYELOVÁ, Tünde (2007): Móda a tradícia: Uhorský šľachtický mužský odev v 16.-17. storočí [Fashion and tradition: Hungarian noble men's clothing in the 16th-17th Century]. In MIKULEC, Jiří – POLÍVKA, Miloslav (eds.): *Per Saecula ad Tempora Nostra*. Vol. 1. Praha: Historický ústav Akademie věd České republiky, 441–447.
- LUKÁCS, Anikó (2017): *Nemzeti divat Pesten a 19. században*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára.
- MAXWELL, Alexander (2014): *Patriots Against Fashion. Clothing and Nationalism in Europe's Age of Revolutions*. New York: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/9781137277145_1
- MAZURKIEWICZ, Roman [s. a.]: *Główne idee polskiego sarmatyzmu*. Online: <http://www.staropolska.pl/barok/opracowania/sarmatyzm.html>
- MIKÓ, Árpád ed. (2002): *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei*. Budapest: A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 1.
- NAGY, Róza (1912): *Magyar viselet a XVIII. század végén és a XIX. század elején*. Budapest: Neuwald Illés utódai könyvnyomda.
- PALÁTOVÁ, Tereza (2020): *Sarmatismus v polské literatuře a kultuře* [Sarmatism in Polish literature and culture]. Final thesis. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav slavistiky.
- SAID, Edward (1977): *Orientalism*. London: Penguin.
- SIDÓ, Zsuzsa (2014): The Díszmagyar as Representation in the Andrassy Family in the Late Nineteenth-Century Budapest. In SIMONTON, Deborah – KAARTINEN, Marjo – MONTENACH, Anne (eds.): *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. London: Routledge, 206–223. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315750170>
- ŠTENPIEN, Erik (2008): *Tripartitum*. Bratislava: Eurokódex.
- SZTANCSE KARDOS, Tímea (2016): „...spoločná vec, spoločné úsilie“. Imrich Thököly a František II. Rákóczi na čele protihabsburského odboja [“... common cause, common effort”. Imre Thököly and Ferenc Rákóczi II at the head of the anti-Habsburg resistance]. In PALENČÁROVÁ, Ildikó (ed.): *Rákóczi 110 rokov v Košiciach*. Košice: Kassai Polgári Klub, 8–14.
- TAZBIR, Janusz (1978): *Kultura szlachecka w Polsce: rozkwit, upadek, relikt*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- TEMESVÁRY, Ferenc (1989): *Vas, ezüst és arany. Nemzeti történelmünk fegyverei. A kiállítás katalógusa*. Keszthely: Helikon – Festetics Kastély.
- TOMAŠOVIČOVÁ, Terézia – ULÍČNÝ, Pavol (2020): Aristokratický odev v novovekom Uhorsku – vybrané aspekty problematiky [Aristocratic clothing in modern Hungary – selected aspects of the issue]. *Monument Revue*, 9(1), 82–89.
- TOMPOS, Lilla (2003): Der Wandel der ungarischen Tracht vom 16. zum 19. Jahrhundert. In Kiss, Erika – TOMPOS, Lilla (eds.): *Geschichten in Gold. Ékes krónika*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 15–22.
- TOMPOS, Lilla (2005): *A díszmagyar*. Budapest: Magyar Mercurius.
- TOMPOS, Lilla (2022): *Hatások, Jelek, Irányok*. Budapest: Martin Opitz.

- TRENCSENYI, Balázs – KOPEČEK, Michal eds. (2006): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1775–1945): Texts and Commentaries, Volume I: Late Enlightenment. Emergence of the Modern 'National Idea'*. Budapest: CEU Press.
- TRENCSENYI, Balázs – KOPEČEK, Michal eds. (2007): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1775–1945): Texts and Commentaries, Volume II: National Romanticism. The Formation of National Movements*. Budapest: CEU Press.
- TURNAU, Irena (1991): *History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. Warsaw: Institute of the History of Material Culture, Polish Academy of Sciences.
- WĘGRZYN, Iwona (2021): Sarmatyzm i biedermeier. Granice, cezury, przepływy. W kręgu galicyjskich spadkobierców Soplicy. *Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo*, 11(14), 161–182. Online: <https://doi.org/10.32798/pflit.602>
- ZARYCKI, Tomasz (2014): *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315819006>
- ZÓK, Anton (1835): *Szabómesterség, vagy alapos útmutatás: Mint kell rendesen mértéket venni és szabni, 's jegujabb izlés és divat szerint magyar és német férfi-ruhákat készíteni*. Pest: Beimel.

The Ideological Past and Present of Bratislava's Slavín

ALEXANDRA LETKOVÁ¹

The article presents an object of public area and also a national cultural monument and a cemetery – the Slavín monument. The author primarily analyses period documents and thus presents the historical-artistic and ideological (propagandist) side of the monument. Subsequently, the author works with the monument from the point of view of historical memory, forgetting and bending of history, while identifies the most significant shortcomings of the monument. In the last part of the article, the author analyses the legal regulation of the monument and offers options that would anchor Slavín as an urban dominant in the 21st century, both ideologically and artistically.

Keywords: memorial, monument, Slavín, Bratislava, propaganda, ideology

Introduction

Bratislava's Slavín is in the register of immovable national cultural monuments maintained by the Monuments Office of the Slovak Republic, catalogued under the unified name as the Monument with a cemetery, or under the established name as the monument Slavín, under the number ÚZPF: 204/1-11, in the cadastral territory of the Old Town. Eleven monuments are registered within the memorial. Bratislava's official internet booklet is more charitable to Slavín, describing it as "the largest war memorial in Central Europe, which, thanks to its location and height of 52 metres, is one of the landmarks of the city. 6845 soldiers of the Soviet army who died during the liberation of Bratislava in the Second World War are buried here."² In the short text, the author bends terms such as gigantic, imposing and impressive in relation to the memorial, but at the same time he mentions its contradictory nature in passing. Paradoxically, the author of the text probably did not realise that he believed the historically inaccurate yet ideologically desirable impression of the memorial. After all, it is not only the fallen soldiers who liberated Bratislava who lie on Slavín, there were officially 742 of them. The other remains

¹ PhD, Faculty of Law, Palacký University in Olomouc.

² See: <https://www.visitbratislava.com/sk/miesta/slavin>

were literally collected within a radius of about a hundred kilometres from Bratislava (Považie, Ponitrie, Kopanice – the regions in the west of Slovakia), even fallen soldiers from the Tatra Mountains were brought in. Although Bratislava was not the capital, it was definitely the metropolis of Slovakia and it was obvious that the largest memorial or monument had to be its dominant feature, even in the context of building a socialist society. The aforementioned gigantism is typical of all memorial sites bearing the weight of ideology, and this had to be ensured firstly by number of those buried (in mass and marked graves) on the highest hill in the centre of the city and, of course, in the second phase by the memorial itself, which, thanks to its location, is not to be overlooked.

The memorial itself also brings several stories engraved in the historical memory of Slovaks. In addition to the ideologically constructed (better to say fabricated) story of the liberation of Bratislava by the Red army, the size of which rivals that of the uprising itself and the fighting at Dukla, it also tells the story of its role in consolidating the communist regime, as it served as the place where all political foreign visitors headed and where allegiance to totalitarian values was sworn (oaths of allegiance by socialist youth or members of the State Security Service). To this day, it has been honoured with an annual visit by the head of state on the anniversary of the liberation of Bratislava (2023 was the first time an exception was made), it had been the site of various protests, commemorative meetings and marches by extremist groups, and it has also been the target of civil disobedience, especially in relation to the current war conflict in Ukraine.

All of the above is just a taste of the contradictory nature of Slavín. The hypothesis we will work with throughout the text is based on the so-called banality of evil, which was defined by Hannah Arendt at the trial of Adolf Eichmann. Arendt did not trivialise evil, as many accuse her of doing, quite the contrary. Her theory points to the primordial ordinariness, or mundanity, of the average official: “How was it possible that utterly mediocre people could commit or participate in acts beyond all human imagination and out of sheer thoughtlessness...”³ Eichmann himself defended himself at the trial by saying that he was merely a clerk, an order bureaucrat. In short, we could say that the mundane bureaucracy mentioned above was the origin and proof of the banality of evil. We will look at Slavín through the same lens – at its core, Slavín is merely an artistic expression made of concrete and stone, while this coldness and taciturnity hides the story of the totalitarian regime’s ideology, still functioning today.

The article is divided into three parts and in each of them we will examine a different aspect of the monument. The first part consists of an analysis of the construction in the context of ideology, from the location, through Ján Svetlík’s winning design, with an emphasis on the changes he had to incorporate into the final work. The second part interprets and applies various theories to Slavín to examine the memorial through philosophy and historical or collective memory. We attempt to answer the question of whether Slavín “deserves” to be a real landmark of the capital, or whether it can be considered an ideological weapon of contemporary pro-Russian propaganda built on

³ ARENDTOVÁ 1998: 1.

disinformation. In the third part we will reflect on possible solutions with memorials abroad. Finally, we will offer, in our opinion, an optimal solution that would ensure the dignity of the memorial, which could free Slavín from the grip of an ideologically unbalanced place that arouses too much passion.

We are building Slavín!

The memorial site in the heart of Bratislava started to be considered as the official end of the Second World War in Europe was approaching. The surviving documentation on the memorial is very detailed and extensive, the most we can rely on are the accompanying reports.

On 17 January 1946, at a joint meeting of representatives of the Soviet army and members of the ÚNV in Bratislava, it was decided on the final location for the common cemetery of the fallen soldiers of the Soviet army. An outcropping of the Little Carpathians, called Hummelspitzeln, in the heart of Bratislava was chosen because of its excellent visibility and location, moreover, a field cemetery had already been established there at the end of the war. Originally, two large mass graves were considered, but between 1946 and 1947, up to six such graves were established on Slavín, as the estimated number of those buried there increased from 2,000 to over 6,500. The graves were relatively shallow and the ground was subsiding, which necessitated immediate landscaping. In 1948, the Committee of Ministers decided to announce for the first time a competition for the architectural completion of the Slavín. The result was only disappointment for the Ideological Council: "the great idea of Slavín did not find a commensurate artistic expression, and the works submitted did not correspond in artistic value to the need of the Slovak people to express to the monument their gratitude for the thousands of lives of Soviet soldiers sacrificed for their freedom."⁴ However, in the period 1948–1950, initial landscaping was carried out based on the location of mass graves and marked graves of officers.⁵ The architectural design of the graves between 1950 and 1951 was supervised by Lubor Lacin. During this period, the second competition for the construction of the memorial was announced. The first prize for the sculptural design was won by Jozef Kostka, but the implementation did not proceed. This was due to fundamental comments and necessary changes in the design, as a result of which a third national competition was announced to complete the existing condition of the memorial in 1953. However, even this competition did not produce a winning design, Ján Svetlík joined the competition with Ladislav Snopek and Rudolf Pribiš. Following this a more restricted competition was announced for the six highest ranked author's collectives.

⁴ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957 c. 55, no. 117, Závěrečná správa odborní komise o posouzení úvodního projektu výstavby památníku Padlých hrdinů Sovětské armády na Slavíně v Bratislavě, p. 3.

⁵ SNA, f. Úrad predsedníctva Zboru povereníkov – Spisy odborov 1956, c. 373, Správa o výstavbe cintorína padlých príslušníkov Sovietskej armády na Slavíně v Bratislave, p. 1.

The result from the shortlist was still unsatisfactory and did not meet the expectations of the jury and the Idea Board. A shortlist was again held (from January to March 1955), this time for the three highest ranked teams, from which the winning design was by Ján Svetlík, which according to the Idea Board carried traditional elements to Slovak architecture but contained several ideological shortcomings – e.g. the pendant of the graves of Slovak national public figures. We cannot forget that Svetlík's project was not the winner of this competition either, the highest ranked was the design of the author's collective led by Emil Belluš, but the commission did not determine the exact order of the first three places. It was only the incorporation of comments and the elimination of "defects" that brought Svetlík's design to the winner's stage. On 4 April 1955, Svetlík was commissioned by the Board of Commissioners to develop a design and a model of the memorial in accordance with his winning proposal and the recommendations of the jury and the Ideological Council.

Competition, project implementation and conceptual design

The final project of Ján Svetlík, dated 16 August 1955, had to meet not only the architectural and artistic but above all the ideological ideas of the government before it could be implemented. The announcement of the competition included a binding directive from the Ideological Council: "the guiding mission of the artistic highlight of the Slavín should be the deep gratitude of our peoples to the Soviet Union for the liberation and for the joyful fact that since the first Soviet soldier entered the territory of our homeland, it has been possible for our people to free themselves forever from the shackles of capitalism and to step joyfully and firmly onto the path of the building socialism and communism."⁶ This was not surprising, the binding directive copied the doctrine of gratitude to the Soviets in many documents before, such as the preamble to the Constitution of May 9.

However, Slavín as we know it today is not identical to the original winning design.⁷ After incorporating the comments, Slavín was given a more subtle appearance, and the sculptural works were corrected in accordance within the artistic values of socialist realism. For example, the proposal for the construction of a fountain by Alexander Trizuljak, which was to be part of the park behind the memorial, was completely rejected.

The Communist Party of Slovakia and Board of Commissioners (Slovak executive body) submitted a modified form of the project, which was approved by the Commissioner for local government and Central national committee in Bratislava, to the government

⁶ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957, c. 55, no. 117, Závěrečná správa státního výboru pro výstavbu a posouzení posouzení úvodního projektu výstavby památníku Padlých hrdinů Sovětské armády na Slavíně v Bratislavě, p. 7.

⁷ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957, c. 55, no. 117, Závěrečná správa odborní komise o posouzení úvodního projektu výstavby památníku Padlých hrdinů Sovětské armády na Slavíně v Bratislavě, p. 3.

committee in Prague for approval. The project was approved by the Ministry of local economy of the Czechoslovak Republic with minor comments, and nothing legally prevented its final approval by the government committee in December 1955. In the meantime, a new mock-up of the memorial was built in Bratislava, whose construction, artistic and ideological potential were regularly checked. Just to briefly mention that the construction and urban planning works were controlled throughout the whole construction, experts from many technical fields collaborated on them. We can definitely say that it was a well thought out construction, whose prerequisites were durability and precise technical security.⁸ The budget of the building and the individual works of art that were to be part of it were also precisely controlled. The reservations of the national authorities were ultimately directed precisely at the budget, since the total amount, including the investment up to 1950 (35 million Kčs), did not exceed 80 million Kčs, to which the subsequent adjustments of the project were subordinated.⁹ However, the technical and budgetary aspects will not be discussed further.¹⁰

From the point of view of our interest, the ideological component of the memorial and its reflection in the overall appearance, but also in the treatment of the individual sculptural works, is the most important. In accordance with the conclusions of the Ideological Council, the memorial was supposed to

“attract the attention of everyone who comes, goes and lives in Bratislava. Up close, the whole area is reverent, yet optimistic and in human terms. In its conception, it commemorates the comradeship of Slovak partisans and soldiers with the Soviet army and the gratitude of the Slovak people to the over 6000 heroes of the Soviet army and its people for our liberation. It further highlights the determination to consolidate the Czechoslovak-Soviet comradeship, forged in battle and redeemed by blood. To consolidate this solidarity for the sake of the construction of socialism in our homeland and lasting peace throughout the world. The memorial wants to be a masterpiece of architecture which will portray these ideas and thoughts truthfully and artistically. More than anywhere else, the intention of achieving a synthesis and unity between architecture and sculpture is applied here.”¹¹

We mention this ideological intention not only because of the construction and the final form of the memorial itself, but also because it affects the overall perception of the memorial today. First of all, it was supposed to be a landmark of the city with a reference

⁸ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957, c. 55, no. 117, Správa o priebehu schvaľovacieho pokračovania pamätníka Sovietskej armády na Slavíne v Bratislave, p. 1.

⁹ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957 c. 55, no. 117, Slavín – sprievodná správa, p. 2.

¹⁰ For the budget of the memorial see: SNA, f. Slovenský fond výtvarných umení, sochárska tvorba no. 50/56, c. 80, Pamätník Slavín.

¹¹ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957 c. 55, no. 117, Slavín – sprievodná správa, p. 3.

to Czechoslovak-Soviet cooperation, and only secondarily (from a close distance) it was supposed to be a place of remembrance. Here we are only drawing attention to the above, we will deal with this issue separately in the second and third parts.

The memorial on Slavín was built with a predetermined purpose and its usefulness was obvious in advance. Just over a year after the ceremonial completion of the construction work, it was declared a national cultural monument, which it is to this day. Immediately after its completion, it began to be used for political purposes, its grandeur and the dominance of its location only underlining the totalitarian domination of the communist garrison. Slavín welcomed all foreign visitors, was present at every pioneer oath-taking, as well as at the oaths of allegiance to the Republic of new members of ŠtB (state security), and even welcomed honeymoon processions. With its place in political and social life, the memorial was already being built. Its grounds corresponded to the ideas of the Ideological Council, to whose decisions the artistic works of the individual authors were also subordinated. However, this does not automatically mean that all the works, or the memorial as such, have no artistic value. We will analyse the individual sculptural works and their necessary modifications for the sake of ideological conviction separately and then in relation to each other. In the following essay, we will analyse the monument as a whole and the intercommunication between its individual components in more detail.

The impression of the urban dominant of Bratislava was enhanced by the architectural arrangement of the monument. Thus, from a distance, Slavín attracts the visitor with its magnificence and from close up it tells a big and easy to read story that can be grasped even by a person unfamiliar with the domestic conditions after the Second World War.

The architectural and artistic design of the memorial, according to Svetlík's proposal, will be described from the bottom up, i.e. from the staircase. The staircase was already part of the memorial when Svetlík and his team created the design of the memorial and due to the budget, they could not intervene much (e.g. they could not change the orientation of the staircase), so they focused only on its decoration, which was supposed to draw the attention of visitors to the solemnity of the place. The front wall contains a conveniently placed inscription in Slovak and Russian. The solemnity and piety of the place is indicated by two sculptures at the entrance on either side of the stairs. The staircase is 8 metres wide and is terminated on both sides by massive blocks into which bronze light poles have been set. The semicircular platform in the passage to the grave spaces is terminated by two wreath-laying sculptures. The space of the graves is without sculptures, at the end of the transverse axis on the left side there is an artistically designed finishing motif. The building of the monument itself is elevated 3.60 metres above the graves, it is intended to highlight optimism, the joy of victory, security and safety as well as the decisive role of the Soviet Union in the liberation of Czechoslovakia. Behind the memorial building, a secondary staircase, loosely designed with garden landscaping, continues on the axis. In front of the architecture of the monument, two sculptures are situated on the axis of the upper graves in the main staircase to the monument. In their artistic and ideological approach, they are to be in proportion to the statue, of the soldier standing on the pylon and to the architecture of the monument. The statue

of the soldier was to have a maximum size of 5 metres and was to be made of bronze (in reality, however, a taller statue was created). According to Svetlík, the other parts of the architecture were to be supplemented with sculptural additions. He planned to highlight the entrance to the ceremonial hall with bronze doors, which were to be ideologically related to the external reliefs on the outer sides. The conceptual and artistic culmination of the memorial was to be the inner space of the ceremonial hall, 6 × 6 metres in size and 9 metres high. The impression was to be enhanced by overhead lighting and a sarcophagus of white marble. According to Svetlík, this was to be the place for the laying of wreaths of foreign and domestic delegations.¹² At this stage of the preparations for the construction of the memorial, a competition was held for individual sculptural works. Alexander Trizuljak, Ladislav Snopek, Tibor Bártfay, Ján Kulich, Jozef Kostka and others became the definitive members of the author's collective.¹³

As mentioned above, Svetlík's initial idea had to be assessed. In 1955, Ladislav Danay prepared an assessment of the project, which he found satisfactory and acceptable. Interestingly, he derived the importance of the memorial not only from its character as a place of remembrance or gratitude for liberation, but also from the will of the Slovak nation, represented by the CPSU and the Committee of Perpetrators. The legitimacy of the construction of the memorial was thus set in a broader political and national framework. Danay's assessment also referred to the opinion of the Soviets on the construction of Slavín in 1952. Andrejev¹⁴ as a Soviet architect and supervisor came to the territory of the Czechoslovak Republic to assess the condition of memorial sites and cemeteries for fallen members of the Soviet army. From an ideological (rather ideological) point of view, he stressed that the adaptation of Slavín should not be based on the superiority of the cemetery, the emphasis should be on a memorial that refers to the victory of the Soviet army – the intention of the Soviets was thus not based on a commemoration or gratitude for the liberation, nor on respect for the fallen, it was based on a victorious campaign, which in the historical context was at the same time a campaign of conquest. He recommended, like some members of the domestic commission, that the dominance of Slavín should be emphasised in such a way that it should compete with Bratislava Castle in the city's silhouette.¹⁵ The conclusions of the Soviets, represented by Andrejev, were fully accepted and ideologically they were also used as a basis for the following competitions, or rather the author's collective under Svetlík's leadership was also based on these requirements. This was also pointed out by Danay, who identified the dominance of optimism over the expression of the cemetery as a positive aspect of the project:

¹² SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957 c. 55, no. 117, Slavín – sprievodná správa, p. 5–6.

¹³ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957, c. 55, no. 117, Slavín – accompanying report, p. 1–2.

¹⁴ The first name is not given and we cannot unambiguously identify the surname with a specific person.

¹⁵ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957 c. 55, no. 117, Správa k úvodnému projektu Pamätníka Sovietskej armády na Slavíne v Bratislave, p. 1–2.

“The interplay of the ideological impact, the decisive victory of the Soviet army is correctly balanced and well expressed to highlight the heroism, sacrifice and piety of the fallen members of the Soviet army. This is achieved mainly by the strict ordinality (wasplishness) of the basic composition, culminating in a slender vertical. This motif of the slender vertical is well applied in the silhouette of the city and, precisely because of its slenderness, it is not a competing, but a complementary element of the massive mass of the castle to this silhouette. The overall Memorial, becoming in this way a distinctive and balanced part of the image of the city from both near and distant views, would correctly express the given Idea theme and would thus fulfil its ideological mission.”¹⁶

However, the appearance of Slavín continued to be modified. Compared to the original design, the central architecture of the memorial with the ceremonial hall is taller, the overall effect is more subtle and, regardless of the ideological background of the modifications, the final version of the memorial is, in our opinion, more striking, more balanced to its surroundings and definitely more representative. The Idea Board and the Commission commented on the final edit not as a change to the design, but as a gradation and addition to the design.¹⁷

In addition to its appearance, the name of the memorial has also adapted over time. Alexandra Kusá pointed out that until now it has had six official names – the Red Army Memorial, the Memorial to the Fallen Soviet Soldiers, the Memorial to Soviet Heroes on Slavín, the Memorial to Soviet Heroes, the Memorial to the Fallen Heroes of the Second World War and the Slavín National Cultural Monument.¹⁸ Fluctuations in the name were already visible in individual architectural and artistic competitions, where the extended name Memorial to Soviet Heroes on Slavín in Bratislava was also used.

The narrative of the monument

As far as the artistic representation is concerned, the individual statues or reliefs were not part of Svetlík's design and therefore neither the commission nor the Idea Board commented on them. The works and their placement, or the definition of their general theme, existed in the design under consideration, but their authors and final form were decided only afterwards in competitions. This, in effect, brought together members of previously competing author teams. Their works, like the overall design of the memorial, were subject to strict scrutiny by representatives of the city, the KSS, and the ideological committee. We know from archival materials that regular visits were made to the

¹⁶ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957 c. 55, no. 117, Správa k úvodnému projektu Pamätníka Sovietskej armády na Slavíne v Bratislave, p. 3.

¹⁷ SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957, c. 55, no. 117, Zpráva o schválení úvodného projektu na Pamätník Sovietskej armády na Slavíne v Bratislave, p. 2.

¹⁸ Kusá 2018: 71.

individual artists' studios, their creative activities were interfered with, and they had to inform the artists in advance of their every move.

As we have already mentioned above, a monument can very clearly communicate the story it carries to perceptive visitors. At the main entrance to the memorial grounds, the visitor is greeted by a figural granite relief on the front wall of the main staircase by Ladislav Snopek, *Oath on the Battle Flag*, with the text Eternal Glory to the Heroes Who Fell in the Struggle for the Freedom and Independence of Our *Fatherland* on the right side and the same text in Cyrillic on the left side. The grand narrative that Slavín carries thus begins with a reminder of the (romanticised) courage of the Soviets to join an army which, by subsequent development, would become a victorious and (domestically) celebrated army. Snopek's relief depicts two pairs of hulking, somewhat stocky, figures of soldiers in measuring stances, framing the main motif of the oath on the battle flag.¹⁹ Martin Krno likens this entry to the Athenian Propylaea.²⁰ In our opinion, it is indeed a kind of a triumphal gate, but the manner of treatment is definitely based on socialist realism and not on the ancient model, even though it may remotely resemble it. Along the way, first by a two-armed, later by a single-armed staircase, the visitor can see the military bunkers from the First World War on the sides.

The staircase leads the visitor to a platform, at the beginning of which two bronze statues (two pairs of girls or young women) with a lilac and a ribbon called the *Thanksgiving Sculpture* by Jozef Kostka are placed. The right pair holds out their hands with a ribbon announcing that they have wreathed the heroes with wreaths. The left pair greets the hero-liberators with a lilac wreath.²¹ The statues of the girls interact with the viewer and their gaze and attitude lead to the centre of the grounds and thus to the ceremonial hall.²²

The graves of Soviet soldiers are placed on the sides of the platform. The graves follow the main story of the memorial, which begins with a relief and thus after the oath, or after joining the army, the soldiers fought and died heroically in battles, in this case, for the liberation of Bratislava. Above the graves towers rises the dominant feature of the entire memorial, which is the ceremonial or ceremonial hall terminated by a high 39,5 metre pylon, on top of which stands a dominant bronze statue. The original plan

¹⁹ According to Ivan Gerát, the left pair "catches the eye with strange blouses, protruding from the body. The curious who peers under them will find that the master has taken a sculptural delight in hard breasts of appropriate size, covered with a tight drapery. The visitor, lost in gloomy thoughts, is subtly reminded by the master that there are other sides to life." GERÁT 2002: 17.

²⁰ KRNO 2021.

²¹ GERÁT 2002: 17.

²² These sculptures are the only sculptural representation of the female gender on the memorial. No adult women are featured and their role in the overall narrative of the memorial is merely incidental. They "only" thank the soldiers for their heroism, sacrifice, or liberation. However, they did not actively contribute to anything memorable, as emphasised by the lilac with which they welcomed the Soviets in the spring of 1945, as it was in bloom at that time and is overall a popular motif placed on statues of this type. In the context of the ideology of Marxism-Leninism, which promoted equality between men and women not only in the social but also in the legal sphere, the memorial is deficient in this respect. Women soldiers were also killed in the fighting, and within the tombstones some of them are found with their photograph, name and surname and the year (or full date) of their death.

for the memorial did not envisage such a high pylon and the overall design was more robust than the final version. The conceptual committee insisted on raising the pylon, mainly because of the urban or visual dominance of the memorial. Ivan Gerát adds that it was not just about optics. “In the history of European culture, the vertical has acquired a quite obvious symbolic meaning, given by its pointing towards the sky. The pylon on Slavín also symbolises the overcoming of death, and its meaning is specified by the sculpture on top of it.”²³

As we have already indicated, the pylon is topped by the bronze statue of the *Victorious Soldier* (in archive documents it was called Victory) by Alexander Trizuljak. It was Trizuljak who was under the greatest scrutiny of the CPSU judges, or the Ideological Council. His studio was regularly visited, and the model of the statue was modified several times, especially various details (e.g. the drapery of the cloak or the flag). The victorious soldier stands on a broken swastika, which, although clearly symbolising the victory over Nazism, is invisible to the observer and negligible in the context of the heroic story conveyed. What is clearly visible, however, is the oversized fluttering flag being raised by a Soviet soldier in a very tense body position. His gaze is directed upwards “towards a brighter tomorrow”. It is not entirely clear from the position of the soldier’s body whether the sculpture depicts the act of driving the shaft into the ground or just the subsequent pose of the victor with his arm outstretched, which seems to call out for the visitors’ gaze. The soldier certainly presents optimism from the Soviet point of view, because he is raising a flag on a territory that, at the time of the monument’s construction, was already under Soviet patronage. Also considering the historical context of the period of communist totalitarianism, the time in which the monument was erected, we believe that the soldier, from the perspective of Czechoslovak history, represents the occupier rather than the liberator. In this context, the dominance of the monument does not look very optimistic.²⁴

The entrance gate (door), composed of eight reliefs, to the ceremonial hall is the work of Rudolf Pribiš, which was intended to commemorate the cruelty of the Nazis and the struggle against it waged by the Soviet army. At first glance, the relief’s massive doors look spectacular, but on closer examination, the viewer is literally taken aback by some of the scenes – such as the soldier on the phone. The individual reliefs do not communicate with each other, each of them, although reminiscent of the violence and hardships of war, do not form a single story. The door frame is filled with a short (hardly legible) verse by Štefan Žáry: “Thou who dost come in here / take away sorrow and pity,

²³ GERÁT 2002: 17.

²⁴ Trizuljak spoke about the inspiration provided by the statue of an angel in the Castle of the Angels in Rome in connection with the statue of the soldier. As Gerát writes, “Trizuljak’s sculpture is unquestionably a great artistic and technical feat. However, the master was limited by the commission. That is why the ‘angel’, which still dominates the optical space above Bratislava, far surpasses its Roman predecessor in its modern armament. For without it, he could not have prevailed in his earthly struggle.” GERÁT 2002: 17. Of course, the Angel itself would have been at odds with the atheism promoted as part of the Sovietisation of Czechoslovak society, and it certainly could not have spread its protective wings over thousands of dead Red Army soldiers.

let not the beads of thy tears / ring and the mounds for the pride of man / for the life of mankind, for thy bright face we have suffered death.”²⁵ The inscription thus exhorts the visitor as to how he should behave in the ceremonial hall, and at the same time the last verse refers to the suffering depicted by the various reliefs.

The interior of the hall is the work of two artists – *the walls with marble inlay* are the work of Juraj Krén and the *ceiling* was created by Dezider Castiglione. On the ceiling there is a stained-glass window with a red star in the middle on a white and blue background.

The entrance to the ceremonial hall is surrounded by a colonnade. On the sides of the staircase leading to the hall are the bronze sculptures *Above the Grave of Comrades* by Tibor Bártfay and *After the Fight* by Ján Kulich. Both sculptures carry pathos and sentiment,²⁶ the difficult life experience of the fighters is accompanied by young boys who seem to balance the omnipresent death with youthful vitality. At the centre of Kulich's sculpture is a wounded (dying) soldier, supported on one side by a fellow soldier, on the other by a young boy. The figures of the sculpture communicate with each other in a strange way – the face of the dying soldier is looking up to the sky (deathly ecstasy), the young boy is looking at him with interest, but as if without adequate emotion (neither sadness nor fear is present), the healthy soldier is looking into the celestial distance. Bártfay, on the other hand, portrayed sadness over the grave. Again, it is a three-figure sculpture, two soldiers and a young boy, weeping while standing on the chest of the condoling soldier over the grave. The emotion of both the boy and the condoling soldier is well read, and one can feel the sadness from both figures. The helmeted soldier, though standing close to both figures, seems distant in his mind in his visions of a beautiful socialist future in peace. However, it should be stressed here that Bártfay's sculpture was a pendant of Kulich's, and he had to adapt the expression of the faces and the attitude of the figures to Kulich's sculpture in the course of his work.²⁷ These two sculptures end the second part of the supporting story, i.e. the cruelty of the battles, while the ceremonial hall with the Victorious Soldier already carries the above-mentioned (and required by the Ideological Council) optimism, or rather the joy of victory.

Slavín was officially handed over to the public on the occasion of the 15th anniversary of the liberation of Bratislava on 4 April 1960. Its creators were awarded the title of laureate of the Klement Gottwald State Prize. A year later Slavín became a national cultural monument, which it still is today.

The main idea of liberation in grace and in the present

The culture and maturity of any nation is dependent on the degree of knowledge of its own history, or the ability to look critically at past events and thus avoid in the future

²⁵ HAJDIN et al. 1975, unnumbered page with detail of the relief.

²⁶ GERÁT 2002: 17.

²⁷ SNA, f. Slovenský fond výtvarných umení, II. 2.1.1 Akcie sochárska tvorba č. 50/56. Zápisnica č. 52, p. 1.

not the repetition of history, but primarily cultural and ideological struggles that can lead to situations that are fundamentally reminiscent of the past.

The period of the Second World War and the subsequent communist putsch in February 1948 are two reference points in (Czech)Slovak history that directly influence the position of Slavín in the historical memory of contemporary Slovakia. Just briefly, we would like to mention that the post-war period did not only bring issues related to liberation and the rejection of the Nazi regime; the domestic People's regime, which was definitely not rejected by the entire Slovak society, was also at the forefront. Opposite to it stood the Slovak National Council, as the holder, initially, of all legislative, executive and governmental power in Slovakia with original authority.²⁸ Society was also divided in its views on retributive trials, especially with the leading representatives of the wartime Slovak state, dominated by the trial of Jozef Tiso. During the war years Bratislava lived in the imagination of the population a peaceful life in abundance²⁹ and this peace was disturbed only by the battles for the liberation of Bratislava in the spring of 1945, which Slavín is supposed to commemorate. Bratislava did not live through the uprising, like the central or eastern Slovak cities, but it was the Slovak capital and therefore, for ideological reasons, it simply had to carry the main idea of the heroic liberation of the city by the Soviet army. Ideologically, therefore, it had to become the epicentre of the resistance, even though historically it was hundreds of kilometres away from the uprising. The size and location of the memorial were meant to somehow "make up" for the hardships of the historical events, and in its essence Slavín was to at least catch up with, if not surpass, the memorials to Soviet heroes in the epicentres of the uprising. In the final analysis, from the point of view of historical memory, this is no transgression.³⁰ For historical memory, it is the simplistic illusion of the victory of good over evil that is most appealing, and this is the illusion that Slavín unreservedly and magnificently carries to this day. Of course, all of this took place in the context of current events; as Émile Durkheim, Maurice Halbwachs and Peter Burke point out, both memory and history are still subject to the influence of social groups.³¹ In these, there is a parallel world in which decisions are made about what is important and memorable, and what is preferable to be printed and forgotten. As we noted in the first section, Slavín was constructed as a site of memory, with a strong ideological legacy, whose narrative continues to have its direct followers in the present day. Of course, the totalitarian regime cannot be faulted for a building that serves the values of totalitarianism, but it is worth considering whether an identical and unchanged building can serve the values of democracy and the rule of law.

²⁸ According to the Regulation of the National Council of the Slovak Republic No. 1/1944 Coll. n. SNC.

²⁹ The above is of course a one-sided view, not taking into account Jews, anti-fascists, communists. It is definitely a distorted image, but it is also largely adopted by history textbooks, i.e. it is part of the Historic memory of Slovakia. See KOVÁČ 2017: 6.

³⁰ Its role is not primarily to reflect reality. Historical memory has a social, socialising (in the sense of identity to the nation), cultural, symbolic and psychological function VAŠÍČEK–MAYER 2008: 148.

³¹ See HALBWACHS 2010: 50–92.

Bending history

From an ideological point of view, Slavín is very much an interpretive game, better said a trap. If its visitor today cannot read all its nuances, does not know all the historical events and the ideological-philosophical background, it is easy to fall into this trap. While we agree that historical memory and even its bearers do not have to tell the real story of history, we feel that there is a difference between generalisation and generalisation, where for example Slavín commemorates only the sacrifices and victories of the Soviet army in the struggle for liberation with a strong value message, and between fabrications and hyperbolisation, which are especially visible in the number of the fallen and the overall message of the memorial. We are aware that the value framework and view of past events is usually determined by the Revolution. Slavín served the communist garrison unconditionally well from its inception until the Velvet Revolution, but after that its role should have been reassessed and, in our opinion, its appearance and position in law, culture and society should have been adjusted accordingly – in simple terms, what suited and slavishly served a totalitarian regime cannot and must not suit a democracy in terms of values.

As we mentioned in the introduction, the author of the official booklet on Bratislava also fell into the interpretive trap of Slavín, where he mentions that 6,845 soldiers of the Soviet army who died in the battles for the liberation of Bratislava are buried on the memorial. Nowadays, of course, we have the information that “only” 742 soldiers of the Soviet army actually died in this battle, but this was not commonly mentioned in publications from before 1989,³² although we also find publications that mention in the notes that these were the fallen from Bratislava and from western Slovakia.³³ It is therefore quite clear that the Slavín was and is meant to hyperbolise the liberation of Bratislava, and the number of those buried was meant to demonstrate the magnificence of the event. However, we learn from archival documents that it was not only exhumed remains from the wider Bratislava area that were taken to Slavín, but also the burial of Slovak communists who had not fallen in the struggle for liberation was considered. However, we only find reports requesting their burial, but we do not know the outcome.³⁴ We have already suggested that we see the connection mainly in the ideological “alignment” of the influence and role of the Soviet army between Bratislava and central and eastern Slovakia.

According to Michaela Ferancová, monuments or memorials are material carriers and disseminators of public or political representation.³⁵ Although she does not work with Slavín herself, the idea of manipulating the national narrative is also key in the issue we are examining. The national narrative of Slavín is closely linked to collective forgetting, which is equivalent to historical memory – it can purge it of unnecessary details that

³² For instance see HAJDÍN et al. 1975: 11.

³³ For instance see HOZÁK et al. 1975.

³⁴ SNA, f. Povereníctva vnútra. Vojnové hroby. Sign. Kraj; Bratislava. Úpravy cintorínov a pomníkov, k. 23.

³⁵ FERANCOVÁ 2009: 336–337.

impair the clarity of the supporting idea or event (forgetting from below), but at the same time it can be deliberately used by a regime (totalitarian, but also democratic) as a tool of manipulation (forgetting from above). As far as the liberation of the territory of Slovakia is concerned, forgetting has been indoctrinated from above in the past. After 1948, the uprising was “cleansed” of its civic initiative or the role of the government in exile in London, and only its communist component, closely linked to the Soviets, played a role. However, Slavín is not only a monument to forgetting in the sense that it does not refer to the civic or non-communist part of the resistance (e.g. the Bulgarian antifascists from among the university students in Bratislava), but also works with the falsification of history. It was not possible to apply the heroic story of the insurgent battles in Bratislava, but it was possible to invent a story of national gratitude for the liberation, which was to equal the insurgency and the partisan battles in historical memory (at least for the people of Bratislava) with its material carrier – the monument. Nowadays, in our opinion, at least the professional public should be concerned that the ideology of the past regime should not dominate the city and, on the contrary, should insist on an objectively told story from history. Possible solutions will be discussed in the last section.

The banality of evil

According to Hannah Arendt, the banality of the evil lay mainly in Eichmann’s role in the whole Nazi death machine, where, in his own words, he acted as a rank and file official who merely followed orders from above. The Holocaust thus marginalised unsuspecting officials who returned daily from work to their families for bureaucratic work. They harmed no one, took no one’s life. Eichmann’s defence was also quite believable, thanks to his ordinary appearance, enhanced by the great distance in time from the events of the indictment and also by his post-war, quite ordinary, life in Argentina.³⁶ In the context of the memorial, the banality of evil is anchored in its ideological baggage, or rather in the propaganda of which it is (still) the vehicle. Slavín is a mirror of its time. Also in relation to the aforementioned ideological conception of the memorial, it must be emphasised that the memorial is an artistic representation of the legal and political relationship between Czechoslovakia and the Soviet Union in the 1950s and 1960s. We have already mentioned the preamble to the Constitution of 9 May, but the preamble (Declaration) in the 1960 Constitution of the Czechoslovak Socialist Republic certainly cannot be omitted 1960.³⁷

³⁶ See ARENDTOVÁ 2016.

³⁷ “Socialism has won in our homeland! We have entered a new period in our history and we are determined to move on to new, even higher goals. Completing socialist construction, we are moving on to building an advanced socialist society and gathering strength for the transition to communism. On this road we shall go forward hand in hand with our great ally, the fraternal Union of Soviet Socialist Republics, and with all the other friendly countries of the world socialist system, of which our Republic is a firm link.”

In our opinion, it is the banality of evil that is the correct theory to apply to Slavín. We can clearly and distinctly identify its propaganda role before 1989. Thus, since its construction and inauguration, Slavín has not lived the life of a place of remembrance, quite the opposite. Maria Orišková speaks of the organisation of such events as building a work against the backdrop of “socialist reality” (which contradicts everyday reality); the discourse of power had to be inscribed in every work³⁸ and at the same time (fictionally) embedded in the reality of life under the totalitarian state. After 1989, the memorial remained in a kind of intermezzo. It remained a national cultural monument and continued to welcome guests as a landmark of Bratislava, and wreaths continued to be laid on it by domestic and foreign political representation. The only changes that occurred were those brought about automatically by the regime change. Although the period of oaths ended, on the other hand, the right to assemble brought various demonstrations, meetings of controversial or political groups to Slavín. The fact that Slavín is first and foremost a large cemetery and only secondarily a memorial continues to be forgotten.

At the moment, Slavín is polarising society, but not only because of the controversy it carries from the past. Leading figures from the ranks of architects, art historians and conservationists are trying to preserve it in its current form (both factual and legal), but in the context of the military aggression of the Russian Federation in Ukraine, they fought for the “shutdown” of Slavín, because, for example, according to Maja Štefančíková, it was a cheaper solution than to have it lit up in Ukrainian colours.³⁹ Bratislava Mayor Matúš Vallo, on the other hand, advocated, on the occasion of the first anniversary of the invasion of Ukraine (on 24 February 2023), to illuminate the city's landmarks in blue-yellow colours.⁴⁰ In addition to the propaganda background of Slavín, Štefančíková argued, for example, that the renovation of the lighting of Slavín was financed in 2014 by the Russian Federation, through its embassy in the Slovak Republic. The public appeal to the mayor was also signed by many others from the ranks of art historians, academics, and preservationists.⁴¹ This appeal, where the initiators described Trizuljak's *Victory Soldier* as a “schizophrenic beacon of the fight for freedom”, was opposed, for example, by the Slovak Union of Anti-Fascist Fighters or the Club of Artists, Writers and Historians. The negative opinions of both associations are based on the claim that Slavín is primarily a cemetery and a national cultural monument, and that shutting it down, even for just one night, would dehumanise the buried soldiers as well as the artists who created it. The mayor finally decided to dress the Slavín in blue and yellow on the anniversary.⁴²

Our role is not to decide which solution we think is the best. We consider the public debates in the context of the war in Ukraine to be a very appropriate and very timely case study that can give us a picture of the Slavín as an object that trivialises evil. In the context of this, we have identified two fundamental problems:

³⁸ ORIŠKOVÁ 2002: 115.

³⁹ KRČMÁRIK 2023.

⁴⁰ TASR 2023.

⁴¹ KRČMÁRIK 2023.

⁴² KRNO 2023.

1. *Propaganda crypt* – The Slovak Union of Anti-Fascist Fighters and many other disinformation media channels feed idealised information in connection with Slavín, which is generally intended to give the impression that the memorial as such has nothing to do with the military aggression of the Russian Federation in Ukraine. They reject the thesis that the Russian Federation, through its embassies, is paying for the reconstruction of war memorials dedicated to the heroes of the former Soviet Union for the sake of spreading and stabilising the so-called Russian worldview. In opinion, they draw a rough line between contemporary Russia and the Soviet Union, or between the soldiers of the Soviet army and the soldiers currently fighting for the Russian or Ukrainian side in the war conflict. On the one hand, they call for peace, on the other hand, they talk about the fact that military aid to Ukraine delays peace, and they do not comment at all on the aggressor – Russia.⁴³

Despite the fact that the Russian Federation, like other states, is only a successor state of the USSR, i.e. *de jure* it is not an identical state, *de facto* it visibly identifies itself with the Soviet Union. This is evidenced, among other things, by the amendment to the Russian Criminal Code in April 2020 – Article 353(1) defines the offence of desecration of symbols of Russia's military glory, which makes it possible to prosecute offenders who damage war memorials of Russia or the Soviet Union, not only at home but also abroad (sic!). The introduction of this criminal offence was a direct reaction of the Russian Federation to the debate on the removal of the monument to Marshal Ivan Stepanovich Konev in Prague to the city's depository.⁴⁴ Apart from the fact that the current Russian political establishment clearly identifies itself with the Soviet Union, the passive-aggressiveness on the part of Russia is very clear. The jurisdiction of each state extends only to its own borders, while the sovereignty of foreign states cannot be interfered with in its own right. The Russians have so willingly, outside the framework of legal principles, unleashed a diplomatic conflict over a statue of a Soviet general, using a very expansive interpretation, because it is very difficult to equate the placing of a statue in a depository with the notion of 'desecration' or "defacement". However, if the debate were to be conducted in terms of the defamation of propaganda, there would probably be a conflict even with the removal of the statue to the city's depository. The statue of Marshal Konev is not a national cultural monument in the Czech Republic and was certainly not a landmark in Prague, yet it managed to provoke a change in the Criminal Code in Russia. It is therefore quite clear that contemporary Russia is very concerned about maintaining the "propaganda shelters" of the Soviet Union, because they directly identify with them and regard them as their own. The memorials in which the Russian Federation invests financial resources clearly cannot be separated from its official policy, not excluding the war. This is confirmed by the meetings of various pro-Russian groups on Slavín today (see below).

⁴³ See: Status [online] *Vyhlasenie SZPB k výročiu vojny na Ukrajine*. [cit. 2024-1-4]. Available at: <https://bojovnik.info/2022/02/25/vyhlasenie-szpb-k-aktualnej-situacii-na-ukrajine/>; *Zem & vek*, 2023.

⁴⁴ On this topic see ČT 24 2020a; ČT 24 2020b.

2. *The monument still cries out for attention* – Another often bent argument is the status of Slavín as both a national cultural monument and a cemetery. Thus, once again, we seem to be arriving at a decoupling of distinctive features, with this deconstruction leading to their marginalisation. Slavín cannot be seen as a magnificent architectural and artistic work of a few artists or as a huge cemetery where the fallen heroes deserve a quiet final resting place. The separation of the layers of Slavín took place in particular in connection with its painting in blue and yellow by an unknown activist (perpetrator) on 3 March 2022,⁴⁵ i.e. just a few days after the beginning of the Russian aggression in Ukraine. Regardless of the legal qualification of the act, it is clearly a form of civil disobedience with which we may or may not identify. Equally inconsistent were the statements made by the representatives of Bratislava and the state. While the Ministry of Foreign Affairs of the Slovak Republic reacted in a conciliatory manner,⁴⁶ Matúš Vallo took a more critical stance and described the painting of Slavín as a dishonouring of a place of remembrance and a national cultural monument, stressing that the fallen soldiers were not to blame for the current Russian aggression.⁴⁷ The mayor of Bratislava thus found himself on the same side of the argument with pro-Russian activists and disinformationists. Slavín was primarily a place of remembrance for at most a year after the first fallen soldiers were buried. Each of the competitions announced for the memorial was aimed not at showing respect for the buried, but at the glory of the Soviet Union. The memorial that eventually bears that glory did not change its narrative just because of the regime change after the Velvet Revolution. The victorious soldier still raises the Soviet flag in the heart of Bratislava, and nothing will change that, not even rhetoric that will divert attention to the graves or to the monument's status as a national cultural monument. Civil disobedience is a phenomenon that is not directly regulated or defined by law, but it is an adequate tool for expressing dissatisfaction with current social events.⁴⁸ In our opinion, the war in Ukraine and Russia's aggression is an adequate reason for the expression of civil disobedience, and there is no better place in Bratislava

⁴⁵ Pravda–TASR 2022.

⁴⁶ “The colours of the Ukrainian flag on Slavín are a call from the citizens of the Slovak Republic for Russia to put an end to this senseless war. At the same time, we ask the Slovak public to continue to honour and be friendly to Russian citizens committed to democracy and peace.” Pravda–TASR 2022.

⁴⁷ “We have enough other opportunities to give ourselves, Ukrainians and the world images of our support without having to dishonour a place of remembrance and a national cultural monument. None of those who lie on the Slavín are to blame for this war.” Pravda–TASR 2022.

⁴⁸ According to Ronald Dworkin, civil disobedience is a phenomenon that is related to the operation of law and to the so-called law in action (living law). In significant cases of dissent, living law is reflected in legal theory and is seen as an important tool that challenges the law on moral grounds, thereby helping to preserve the principles of liberty, justice and decency. DWORKIN 2001: 261–273. According to John Rawls, civil disobedience is an appeal by an individual to the sense of the majority for the commonly shared principles of social cooperation among free and equal (citizens), which the actor of disobedience considers violated, but the act of civil disobedience itself is also an unlawful act. RAWLS 1995: 202–210. Apart from Dworkin and Rawls, Hannah Arendt and Joseph Raz also consider civil disobedience as a legitimate instrument of expressing disagreement with the events in society; their opinions differ only in the legality of the act, in the punishment or non-punishment of the perpetrator, or in the subject of the perpetrator.

than Slavín. As Alexandra Kusá pointed out, the activist or group of activists did not paint the graves with paint, so respect for the dead was preserved.⁴⁹ She thus very cleverly and cynically used the narrative of separating the layers of the memorial against those who regularly argue against it. The actual staining of the memorial is also not perceived as a desecration of the cemetery, as by such an expansive reading, political protests or Night Wolves rallies could also be seen as such. In practice, however, the aforementioned rallies are certainly not perceived as dishonouring the memory of the fallen. Moreover, the intention of the unknown perpetrator was certainly not to dishonour buried soldiers.

Where are you heading, Slavín?

Slavín is an integral part of Bratislava's image and will remain so as long as the monument remains in place. We do not consider it necessary to think about its demolition or the removal of any of its artistic components, quite the contrary. Slavín is a part of (Czech) Slovak national history, it tells a magnificent story not only of liberation, but especially of the totalitarianism of the Communist Party, which gradually, for over 40 years, permeated the whole of civil society. At a time when fake news, hoaxes and conspiracies set the trends, a place like Slavín, embodying the imprint of history in the urbanism of the city, offers its space to various groups, politicians and disruptors to convey their own worldviews. In the last part of the article, we will reflect on the possibilities that Slavín offers, taking into account the full colour of its "character" features.

Untouchable Slavín – lack of possibility or lack of will?

We have mentioned above that to separate and judge the features of Slavín separately may lead us to a wrong conclusion. In this section, we will consider the legal regulation of the monument and what is happening at the monument. We will look at Slavín on three levels: 1. cemetery, 2. national cultural monument, and 3. public space.

1. Cemetery – Slavín is covered by Act No. 130/2005 Coll. on War Graves. According to paragraph 3, the responsibility for the care of war graves lies with the municipality, in this case the City of Bratislava (which is also the owner), namely the Department of Culture. Marianum, the City's Funeral Home is responsible for the management. Act No. 131/2010 Coll. on Burial according to paragraph 18 requires the operating regulations of the burial ground, which are approved by a generally binding regulation – however, Slavín does not have any operating regulations. From our point of view, point d) of the quoted provision is the most important, because the operating regulations are to define, among other things, the obligations of visitors to the burial ground and preserving the

⁴⁹ GETTING 2022.

dignity of the place, as well as the manner and rules for the use of the burial ground facilities and ceremonial halls, if such regulation is necessary. The Burial Act states that the burial ground itself should be of a commemorative character and also sets out the visitors' obligations in Section 25. This is a general formulation – the visitor is obliged to observe the operating rules of the burial ground or to preserve its dignity. In case of violation, he commits an offence under Section 32 (1) h), i). The War Graves Act does not specifically regulate the obligations of the visitor, but rather vaguely regulates the municipality's duty of care. Under Section 3 (2), a), the municipality is to ensure that no object or device incompatible with respect for the place is placed in the immediate vicinity of a war grave.

2. *National cultural monument* – Slavín was built for the purpose of magnificence, it was destined to become a national cultural monument and literally to be “concreted” for eternity not only in the urban planning of the city, but also in the historical memory of Slovaks, virtually the inhabitants of Bratislava. It became a National Cultural Monument in 1961, a year after its ceremonial handover to the public, as Ivan Gerát aptly remarked: “the work thus ranked among the most important documents of the past even before it reached the age of a kindergartener.”⁵⁰ Slavín as a cultural monument thus falls under the protection of Act No. 49/2002 Coll. on the Protection of the Monument Fund. We will not go into the complex processes of the possibility of revoking the declaration of a cultural monument, as we consider this utopian in relation to Slavín, and also the processes of repair and renovation. We are primarily interested in the established system of monument protection in relation not to the material, but to the value it carries. According to the above-mentioned law, heritage value is legally defined in Section 2 (2) as “the totality of significant historical, social, landscape, urban, architectural, scientific, technical, artistic or artistic-craft values for which things may be subject to individual or territorial protection.”⁵¹ However, Slavín was classified as a national cultural monument under Act No. 22/1958 Coll. on Cultural Monuments. This Act defined a monument in Article 2(1) as “a cultural asset which is evidence of the historical development of society, its art, technology, science and other branches of human work and life, or is a preserved historical environment of housing estates and architectural ensembles, or a thing which has a relationship to significant persons and events of history and culture”, and national cultural monuments in Article 3 as “monuments which form the most significant part of the cultural wealth of the nation”. The legal continuity of the management of Slavín as a national cultural monument is, of course, ensured by the final provisions of the more recent legislation. However, legal status does not automatically imply continuity in value perception. An idea of the perception of culture and monuments is offered, for example, by the transcripts of the Slovak National Council meeting, where it was stated, for example, “in the field of culture, education and promotion, the educational activity has been deepened by increasing the ideological effectiveness. Political education was appropriately

⁵⁰ GERÁT 2002: 17.

⁵¹ Section 2 (2) of Act No. 49/2002 Coll. on the Protection of the Monument Fund.

combined with economic propaganda. [...] The Slovak National Council's Commission for Education and Culture will, in cooperation with the national authorities and national committees, help to create favourable conditions for the completion of the cultural revolution."⁵² or "the monuments and material documents in our museums bear witness to the revolutionary traditions of our country and its millennial culture, they bear witness to the union that links the past with the present and indicate the lawful path of history into the future towards communism."⁵³ Slavín's prominence as a national cultural monument is almost exclusively linked to its ideological legacy carrying the ideas of socialist revolution and the rebuilding of society in the spirit of fraternal coexistence with the Soviets. Since the character and appearance of the monument has not changed in any significant way to this day, we cannot assume that its value character has changed simply because of a change in legislation or because of a change in regime. The communists, at the time of its declaration as a national cultural monument, obviously did not consider that it would become a crypt of communist ideology and propaganda in the 21st century, in a period when the Slovak Republic subscribes to the values of liberal democracy, the rule of law, and is part of the North Atlantic Alliance and the European Union. The fact remains, however, that it has become one.

The current Act on the Protection of the Monument Fund in Section 27 (1) defines the basic protection of a cultural monument, where it explicitly imposes the obligation to maintain the monument in a manner of use that corresponds to its monumental value. In the current situation, politicians, as well as civil society, should reflect on which of the heritage values that Slavín represents is still memorable and which is harmful to society. For the first time in the era of the independence of the Slovak Republic, on the anniversary of the liberation of Bratislava, on 4 April 2023, the Mayor of Bratislava and the President of the Slovak Republic did not lay wreaths at Slavín, but at the *Victory Monument*, by Jozef Kostka, on Hviezdoslav Square, which indicates that (some) political leaders are not ignoring the ideological burden of this cultural monument and are also listening to the citizens.

3. *Public space* – Public space is legally defined in Act No. 582/2004 Coll. on Local Taxes and Local Fee for Municipal Waste and Minor Construction Waste as "publicly accessible land owned by the municipality".⁵⁴ Act No. 369/1990 Coll. on Municipal Government is more specific and defines a public space in Article 2b (1) as "a street, square, park, market place and other space accessible to the public without restriction, which, irrespective of ownership relations, is used for general use".⁵⁵ The law does not explicitly include cemeteries among publicly accessible places, even when enumerating the obligations of the municipal government in Section 4 (3), f), (municipal) cemetery, cultural monument and public open spaces are listed separately. However, Slavín is not a municipal cemetery but a war cemetery, so we can only rely on the analogy here, which is

⁵² See: <https://www.psp.cz/eknih/1960snr/stenprot/008schuz/s008010.htm>

⁵³ See: <https://www.psp.cz/eknih/1960snr/stenprot/006schuz/s006008.htm>

⁵⁴ Section 30 (2) of Act No. 582/2004 Coll.

⁵⁵ Section 2b (1) of Act No. 369/1990 Coll. on Municipal Establishment.

not necessary given its status as a national cultural monument. For us, the important fact is that the legislator distinguishes between a public space and e.g. a cemetery or a cultural monument – this does not exclude the fact that we can also speak of publicly accessible places, but with a special status, which may, for example, imply for the administrator/owner an increased attention to the protection of the rights of a particular place if it comes into conflict with the exercise of other rights, e.g. the right of assembly under Act No. 84/1990 Coll. The right to hold an assembly in a public place is subject to notification and the municipality, according to Article 10, may only cancel an assembly in specific and very specific cases. Slavín has seen several assemblies over the years that (arguably) complied with the wording of the Right of Assembly Act, but the question is whether they were all in keeping with the nature of the memorial as a place of remembrance. In the absence of the Slavín's operating regulations, the regulation of the duties of visitors to the Slavín, or participants in the assembly, is subject only to the general wording of the laws referred to above. However, it is naive to assume that police officers or representatives of the municipality, who may control the conduct of the assembly, would pay special attention to the interpretation of terms such as “preserving the dignity of the place of remembrance” or monitor the use of “things and devices that are incompatible with respect for the place”. In our opinion, any gathering that has a political background or is political in nature (and it does not matter from which spectrum of opinion the participants are) is incompatible with respect for a place of remembrance, and its accompanying phenomena (noise, litter, drinking alcohol, disruption) certainly cannot be understood as maintaining the dignity and respect for the cemetery. The Right of Assembly Act itself, in Section 10 (1), a), directs a municipality to prohibit an assembly which serves to stir up hatred and intolerance for political or other reasons. Slavín has for years suffered from the stigma of glorification or damnation and has indeed polarised society since the war in Ukraine. An example of a rally that was decidedly contrary to the above was the commemoration of the end of the Second World War on 9 May 2023. Among other politicians, the rally was addressed by Ľuboš Blaha, who, to boisterous gesticulation, declared: “always in our history, war and fascism have come from the West, and freedom and peace from the East! Let us thank all the peoples of the Soviet Union, but above all the Russian people, for bringing us peace, for bringing us freedom. Spasiba, Russia!”⁵⁶ He concluded by saying that the Russian people suffered the most in World War II. Of course, he deliberately omitted the fact that, for example, Bratislava was liberated by the 2nd Ukrainian Front of the Red Army, headed by Marshal Rodion J. Malinovsky, or he also omitted the more than 40-year period of Czechoslovak non-freedom under the Soviet Union. It is also impossible not to point out that the anniversary was commemorated not on a public holiday in the Slovak Republic (8 May – Victory over Fascism Day), but on a day that was celebrated before the Velvet Revolution, or still is today, for example in Russia. In connection with the above, we are of the opinion that commemorative rallies in connection with the laying of wreaths on the anniversary of the liberation of Bratislava, or the victory over fascism,

⁵⁶ Speech by Ľuboš Blaha starting at 50:27 minutes. Zrtv 2023.

are also not appropriate under the current conditions. They undermine the dignity of the burial site and the respect for the buried, and they certainly do not bring peace to the public debate on the war in Ukraine and on Slavín. However, we generally consider gatherings that are intended to pay tribute to the buried to be unproblematic in relation to Slavín; it is more of a temporary indisposition.

Based on the above, we believe that the administrator perceives Slavín in the first place as a public space accessible to all without restrictions, in the matter of protection it is considered a national cultural monument. The fact that Slavín is also a huge burial ground is declared and reminded by the city representatives (e.g. the aforementioned statement of Matúš Vallo), but it is not legally protected for this purpose. Thus, the official line from before 1989 continues, when Slavín also had the status of a “showcase” of communists and Soviets, accessible to the public, celebrating the victory of the Soviets without any historical context. We only briefly mention that the operating regulations of Slavín could, for example, regulate what kind of (political) gatherings undermine the commemorative character of the site, or could regulate the behaviour of visitors, which would of course also apply to situations where other kinds of gatherings are also held on Slavín.

The place of Slavín in contemporary Bratislava

According to Siegfried Giedion, “every age has an incentive to create symbols in the form of monuments, which, according to the Latin meaning, are objects that commemorate something, objects to be passed on to the next generation. This need for monumentality cannot be suppressed in the long run. It will find a place at any price.”⁵⁷ For this reason, Slavín was, is and should remain one of the landmarks of the Slovak capital in the future. Time will remove the ideological overlay of the monument, and ultimately this may be helped by a change in the quality of the monument.

If we wanted to draw a parallel through another dominant landmark of the city, we could reach for Bratislava Castle. The foundations of the building date back to the period of Great Moravia, it has undergone many reconstructions, the last significant one was the Theresian one. The castle is a symbol of noble settlement, feudalism and legal particularism. None of this belongs to the value framework of democracy and the rule of law, yet we do not consider the castle or other monuments from the monarchy to be controversial, ideologically inappropriate, or divisive of society, and they certainly do not evoke negative connotations in us (quite the contrary, in fact). We perceive them neutrally, as a part of history, as architectural pride from times past. However, the transition from monarchy to democratic republic after 1918 was different from the transition from totalitarianism to democracy after 1989. The newly established Czechoslovak state gradually removed all legal relics of feudalism and monarchy, and part of the rebirth of

⁵⁷ YOUNG 2004: 277.

society was the removal of symbols and monuments commemorating past times. The Velvet Revolution was indeed more gentle than revolutionary in the legal sense of the word. Totalitarianism was indeed removed from the constitutional system, but there was no punitive coming to terms with the past.⁵⁸ No representative of the political establishment was held legally responsible for the crimes of communism. At the same time, the revolution brought about the return of the People's Party's descendants, who until then had been insignificantly active either abroad or in the Catholic silent dissent in Slovakia. The economic problems, the inability to grasp capitalism and democracy in the 1990s, contributed to the fact that the theme of a quietly surviving totalitarian ideology, and thus the theme of the memorialists as its main carriers and narrators, went into the background. There are opinions that say that if the monument was not destroyed by the revolutionary crowd, or if it survived the revolution, there is no reason why an established democratic society should demolish or move it. In our view, it does not matter at all that "revolutionary acts" can be exculpated after the fact, precisely because of their revolutionary nature, even though they were illegal. We are of the opinion that the Republic as a public matter, best expressed by the slogan "vox populi, vox dei", can decide on the basis of the voice of the people to change or remove anything, even a monument, even if it officially has the status of a national cultural monument. Public space, by its very name, is for everyone, and who, if not the people, as the sovereign of power in the state, should decide what is and what is not appropriate to be placed in public space, or what should be removed from it.

In our opinion, it would be most appropriate to start from the original ideological conception of the memorial and build on it in the sense that the memorial would continue to acknowledge the official ideological doctrine from the times of people's democracy or socialism, but at the same time the ability of the memorial to offer its space to disinformers and propagandists would be "strangled" by the renewed form. The Capital City Depository has art and sculpture works that are suitable for exterior placement. An excellent example is the statue of Stalin, which was removed from what is now SNP Square in Bratislava in the 1950s and was temporarily placed in front of the entrance to the Slovak National Gallery in 2012, on the occasion of the exhibition *Interrupted Song*. On this occasion, the statue of Stalin was painted red. This act of civil disobedience was roundly condemned by the gallery management as vandalism. The gallery reminded that the 1950s are also part of Slovak history and we must deal with them in our historical memory.⁵⁹ We agree with this view, but at the same time we are aware that it is not possible to build a house from the roof up. Here we would again recall the words of Giedion from the introduction and add that memorials need not only be places that remind us of something, but it can also be a vehicle for purposeful forgetting (in the Czech language there is an apt term "zapomník"). Slovak society has never come

⁵⁸ There have been attempts, of course, for example in the Slovak Republic in the case of Vasil Bilak. The only one convicted for crimes of communism, or for involvement in the judicial murder of Milada Horáková, was Ludmila Polednová-Brožová.

⁵⁹ Ta3 2012.

to terms with the forty-year history of communist totalitarianism, and therefore a statue of Stalin in a public space cannot be expected not to arouse a wave of emotion in activists that translates into a concrete act. Of course, we cannot say for certain that the statue of Stalin would not be doused in red paint again (in fact, we are not even sure that this is a barrier) if it were permanently placed on the Slavín in the future, but we believe that it is definitely worth attempting such a grab for the Slavín. Thus, in addition to its basic and supporting ideological character, it would also commemorate the significance of the revolution, or the sharpening of the class struggle, which, on a global scale, cost millions of human lives. We are of the opinion that commemorating the crimes of the communist regime with statues of exposed domestic or foreign political leaders of the Soviet bloc, with adequate descriptions on the accompanying information boards, would neutralise the current controversial character of the Slavín. At the same time, Slavín would become a more legible place for both domestic and foreign visitors; the original idea of optimism would be transformed into a kind of sobering up from history, leading to a coming to terms with the past. According to James Young, it is the mythicism, the uncritical adoption of ideals or heroism, that is most disturbing. In this context, the words of Martin Broszat, according to whom monuments in relation to history cannot commemorate events, but rather bury them under layers of myths and interpretations, resonate significantly.⁶⁰ Young, admittedly in the context of Nazi art, asks how else can totalitarian regimes commemorate themselves if not through totalitarian art, which is also a monument, or how better to celebrate the fall of totalitarianism than by celebrating the fall of their monuments. The solution is offered precisely by the creation of a narrative in which the monument would actually go against itself, its didactic function replacing the past it was meant to ideologically commemorate and also going against the authoritarian tendency of monumental spaces that reduce visitors to passive spectators.⁶¹ A memorial that also commemorates the crimes of the Soviet liberators could thus contribute to preventing the organisation of rallies by admirers of the communist regime, or of contemporary Russia, which in its ideology is *de facto* identified with the Soviet Union. At the same time, we believe that statues of Stalin or Gottwald (perhaps even of the Czech Konev) would in no way dishonour the memory of the deceased. They would only point to the other side of communist ideology, the face of which the politicians named were also. Surely it would also have been appropriate to at least briefly describe on the information board the atrocities committed by members of the Soviet army, which the historical memory of totalitarianism has forgiven by forgetting, because the heroic narrative could not be distorted by looting, murder or rape by the liberators to whom the nation was supposed to thank unreservedly for its freedom. Ultimately, according to Halbwachs, the memorial is a materialised form of remembrance that is part of a socialising system through which a society acquires a shared history, thanks to the mediated memories

⁶⁰ YOUNG 2004: 279.

⁶¹ YOUNG 2004: 283.

of ancestors.⁶² Thus, if the state is truly interested in the creation and formation of the historical or collective memory of the nation, the form of the Slavín should definitely undergo a modification, both architecturally and legally, so that it can achieve a form that would satisfy art critics, the political establishment, and historical memory alike.

Conclusion

After 1989, Czechoslovakia, as well as the other countries of the Soviet bloc, entered a new era of life – the new geopolitical world order affected all spheres of life of individuals and groups, not excluding art. Many of the works of art, bearing the legacy of communist totalitarianism, disappeared from public spaces. They were either destroyed or moved to depositories or museums. In the Czech Republic, perhaps the most famous case of dealing with a totalitarian monument is the story of tank No. 23 – the Monument to the Liberation of Prague by the Red Army, which was painted pink by David Černý in 1991 and, after it was cleaned up, was repainted the same colour by a group of MPs. The monument was stripped of its monument protection and is now on display in the Military Technical Museum in Lesany. We mention this event mainly in connection with the fact that Slavín also received its colouring, but not in connection with the fall of the regime, but with the war. Of course, the tank on display cannot be compared artistically with a memorial like Slavín, but in terms of values both memorials were in the same line and thus commemorated the liberation of the town by the Soviets. Civil disobedience, in the case of the tank in the form of artistic execution (in the case of Slavín, one does not know), created a strong enough pressure for its removal from the public space. In the case of Slavín, its painting provoked contradictory opinions of both citizens and political leaders. Even the artists' initiative to shut it down once and for all did not penetrate the public discourse. Slavín thus retains a certain *status quo* in spite of everything. We welcome the fact that the anniversary of the liberation of Bratislava was commemorated by the Mayor of Bratislava and the President of the Slovak Republic in 2023 and 2024 at another appropriate location in the city centre, but they have not explained why this day was not commemorated on Slavín, as in previous years. Thus, the tension over the Slavín is visibly present but not communicated to the public.

Nowadays, we can no longer speak of a clash between totalitarianism and democracy; neither the totalitarian past nor a paradigm shift is being rethought. We are faced with the question of what to do with a monument that is a protected monument, but one that has aroused much controversy. Slavín carries the story of the smallness of man and the greatness of socialist history in the centre of the capital. As Young pointed out, nothing looks more absurd than a humiliated monument, stripped of its function, time and place.⁶³ According to Vitaly Komar and Alexander Melamid, it is precisely the manner of

⁶² HALBWACHS 2010: 50–60. See YOUNG 2004: 278.

⁶³ YOUNG 2004: 287.

a certain humiliation, or parody, that is the only way to neutralise monuments burdened with totalitarian ideology and make them places of instruction.⁶⁴

We share the view that memorials need people much more than people need memorials. As we stated in Part Three, the inviolability of Slavín is ephemeral and depends on the society's relationship to it – it is only by the will of society that it is protected, repaired, maintained, powerfully and ideologically abused or destroyed. Time is not merciful in relation to totalitarian monuments. The values and ideals carried by them may, in the present late postmodern era, seem at least ridiculous, wrong, or outdated. This is also true of the architectural and artistic quality of the work – all the more so if it is art beholden to a totalitarian regime in which ideology and propaganda have been elevated above the artistic attributes of the work. Slavín is specific as a monument. We do not consider it ideal to parody the landmark of the capital, but to preserve it in its original form is probably an even worse solution. What Slavín definitely needs to gain is its own memory. A monument of Slavín's proportions cannot be perceived only as a work of art, it must be embedded in the social discourse, it must clearly communicate and adapt its life to the current times and the city in which it lives.

Eastern European art, or rather the legal history and culture of the former Eastern bloc states, bears certain specificities that differ from the Western world. According to Ondriskova, here more than elsewhere in the world, emphasis is placed on clear agreements about historical events that are immutable. She sees such a burden of history, or the trauma of the past, as part of the works of artists as well as historians. History, culture and politics have always been very close to each other in Central Europe⁶⁵ and this relationship has only been reinforced by the two totalitarian regimes. Although the period after the Velvet Revolution brought about a reassessment of history and the removal of totalitarian accretions from historical events or personalities, memorials from the time of socialism were somehow bypassed in this respect. However, the current era has brought new approaches and has not bypassed the world of the former Soviet bloc. The emphasis is on memory and remembering. Myths and grand stories go into the background and are replaced by the stories of (unknown or lesser known) individuals or groups, and facts that totalitarianism has left forgotten are recalled. In this spirit we should also look at Slavín. It can tell the story of great historical events through the lens of the individuals, be they the servicemen and women buried there, the artists who created it, or the politicians who used it as an effective ideological weapon. If Slavín could be anchored in such a form, it could become a modern and dignified place of memory in a neutral form in the heart of the Slovak capital.

⁶⁴ YOUNG 2004: 287–288.

⁶⁵ ORIŠKOVÁ 2002: 175–176.

References

- ARENDTOVÁ, Hannah (1998): Myšlení a úvahy o morálce: přednáška. *Reflexe: Filosofický časopis*, 19(1), 1–26.
- ARENDTOVÁ, Hannah (2016): *Eichmann v Jeruzaleme. Správa o banalite zla*. Bratislava: Premedia.
- ČT 24 (2020a): Odstranění sochy Koněva neporušuje smlouvy s Ruskem. Petříček si předvolal vel-vyslance. ČT 24, 9 April 2020. Online: <https://ct24.ceskatelevize.cz/regiony/hlavni-mesto-praha/3073948-odstraneni-sochy-koneva-neporusuje-smlouvy-s-ruskem-petricek-si>
- ČT 24 (2020b): Ministerstvo zahraničí: Stíhání české samosprávy Ruskem kvůli soše Koněva je nepřipustné. ČT 24, 10 April 2020. Online: <https://ct24.ceskatelevize.cz/svet/3074430-vysetrova-ci-vybor-ruske-federace-zahajil-trestni-stihani-kvuli-odstraneni-sochy-marsala>
- DWORKIN, Ronald M. (2001): *Když se berou práva vážně*. Praha: Oikoymenh.
- FERENCOVÁ, Michaela (2009): Pomníky ako prostriedok legitimizácie režimov a transformácie spoločnosti. Prípad mesta Nové Zámky. In FERENCOVÁ, Michaela – NOSKOVÁ, Jana (eds.): *Paměť města: Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.-21. století*. Brno: Etnologický ústav AV ČR, 333–358.
- GERÁT, Ivan (2002): Slavín. *Domino fórum: kritický týždenník*, (19), 17–19.
- GETTING, Peter (2022): Navštívil ho Putin aj Noční vlci. Nenastal už čas zložit zo Slavína päťcipu hviezdu? *SME*, 20 October 2022. Online: <https://plus.sme.sk/c/23037213/navstivil-ho-putin-aj-nocni-vlci-nenastal-uz-cas-zlozit-zo-slavina-patcipu-hviezdu.html>
- HALBWACHS, Maurice (2010): *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- HAJDIN, Štefan – KOSTKA, Jiří – BUNČÁK, Roman (1975): *Slavín*. Bratislava: Obzor.
- HOZÁK, Július – KOSTICKÝ, Bohumír – SLOBODA, Elo (1975): *Lud v boji za slobodu (Pamätnica k 30. výročiu oslobodenia)*. Bratislava: Osveta.
- KOVÁČ, Dušan (2017): *Bratislava 1939–1945*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT.
- KRČMÁRIK, Radovan (2023): Slavín ako symbol Putinovej politiky? Aktivisti žiadajú, aby ho zhasli. *Pravda.sk*, 10 February 2023. Online: <https://kultura.pravda.sk/na-citanie/clanok/656207-slavin-ako-symbol-putinovej-politiky-peticia-ziada-aby-ho-zhasli>
- KRNO, Martin (2021): Slavín, pamätník s antickým šmrncom. *Bojovník*, 66(5). Online: https://bojovnik.info/wp-content/uploads/2021/05/boj-5-2021_s1-12.pdf
- KRNO, Martin (2023): Prapodivná výzva: Slavín je schizofrénny maják boja za slobodu. *Nové slovo*, 10 February 2023. Online: <https://noveslovo.eu/domov/prapodivna-vyzva-slavin-je-schizofrenny-majak-boja-za-slobodu/>
- KUSÁ, Alexandra (2018): Bratislavský Slavín cintorín – pomník – pamätník politika využíva smrť. In RAGAČOVÁ, Júlia – ŠKRINÁROVÁ, Alexandra (eds.): *Kultúrne dedičstvo 2018: Ars moriendi*. Banská Štiavnica: Združenie historických miest a obcí Slovenskej republiky, 69–76.
- ORIŠKOVÁ, Mária (2002): *Dvojhlasné dejiny umenia*. Bratislava: Petrus.
- Pravda – TASR (2022): Pamätník Slavín niekto natrel na žltu a modro. *Pravda*, 3 March 2022. Online: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/618792-pamatnik-slavin-buiekto-natrel-na-zlto-a-modro>
- RAWLS, John (1995): *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- SNA, f. Povereníctva vnútra – vojnové hroby, c. no. 23.

- SNA, f. Úradu predsedníctva Zboru povereníkov – sekretariát, c. no. 55, no. 332/1958 – sekretariát.
- SNA, f. Zbor povereníkov – Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, sign. Sekretariát, 1957 c. 55, no. 117, Závěrečná správa odborní komise o posouzení úvodního projektu výstavby památníku Padlých hrdinů Sovětské armády na Slavíne v Bratislavě
- SNA (Slovak National Archive), f. (fund) výtvarných umení Bratislava, (1936) 1949 – 2005, c. (carton) no. 80.
- Ta3 (2012): Štvormetrovú sochu Stalina pred SNG obľiali farbou. *Ta3*, 24 July 2012. Online: <https://www.ta3.com/clanok/16131/stvormetrovu-sochu-stalina-pred-sng-obliali-farbou>
- TASR (2023): Slavín sa zahalil do ukrajinských farieb, modro-žltý bol i Prezidentský palác. *Tvno-viny.sk*, 24 February 2023. Online: https://tvnoviny.sk/domace/clanok/652153-slavin-sa-zahalil-do-ukrajinskych-farieb-modro-zlty-bol-i-prezidenstky-palac?campaignsrc=tn_clipboard
- Vašíček, Zdeněk – Mayer, Françoise (2008): *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Young, James E. (2004): Pamäť/Monument. In Nelson, Robert S.– Shiff, Richard (eds.): *Kritické pojmy dejín umenia*. Bratislava: Slovart, 277–294.
- Zem & vek (2023): Slavín vo svetle pravdy. *Zem & vek*, 25 February 2023. Online: <https://zemavek.sk/slavin-vo-svetle-pravdy>
- Zvtv (2023): Oslava 78. výročia ukončenia 2. svetovej vojny na Slavíne. *YouTube*, 8 May 2023. Online: <https://www.youtube.com/watch?v=noAHemHLUXw>

Legal sources

- Act No. 22/1958 Coll. on Cultural Monuments
- Act No. 84/1990 Coll. on the Right of Assembly
- Act No. 369/1990 Coll. on Municipal Establishment
- Act No. 49/2002 Coll. on the Protection of Monuments and Historic Sites
- Act No. 582/2004 Coll. on Local Taxes and Local Fees for Municipal Waste and Minor Construction Waste

Refugee Protection in Jordan and Lebanon: Legal Frameworks, Service Provision, and Socioeconomic Challenges in a Turbulent Region

MEERA HAMED FALAH ALMA'AITAH¹

This article examines the complex landscape of refugee protection in Jordan and Lebanon. Both countries, despite hosting millions of refugees, have not ratified the 1951 Refugee Convention or its 1967 Protocol. Consequently, they rely on temporary arrangements and ad hoc policies that leave refugees vulnerable. The study compares the legal frameworks and service provision in both nations, analyses their dependence on international aid, and discusses the broader economic and political challenges shaping refugee management in the region. Policy recommendations are provided to encourage the development of sustainable legal and institutional solutions.²

Keywords: *refugee protection, Jordan, Lebanon, legal frameworks, international aid, service provision, refugee law, socioeconomic challenges, Middle East, asylum policy*

Introduction

In recent decades, the Middle East has witnessed unprecedented displacement due to conflicts in Syria, Iraq, and beyond. Jordan and Lebanon have become primary hosts for millions of refugees, yet both countries lack a comprehensive legal framework to protect refugee rights. This article explores how these nations manage refugee populations in the absence of ratification of the 1951 Refugee Convention and its 1967 Protocol. By examining national policies, international agreements, and the real-world impact on refugees' lives, the study highlights the urgent need for legal reforms and enhanced international cooperation. These issues are framed within broader debates on migration, human rights, and state sovereignty.³

¹ Géza Marton Doctoral School of Legal Studies, University of Debrecen.

² BETTS–COLLIER 2017; CRISP 2003; KOSER 2020; CARENS 2013.

³ BETTS–COLLIER 2017; KOSER 2020; CARENS 2013.

Legal frameworks and international agreements

Jordan's legal approach

Jordan has not ratified the 1951 Refugee Convention; instead, it relies on a 1998 Memorandum of Understanding (MoU) with the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) to manage refugee affairs. Under this MoU, refugees are granted temporary protection and are designated as “guests” rather than as individuals with full legal status. Additionally, Palestinian refugees in Jordan are administered by the United Nations Relief and Works Agency (UNRWA), with many eventually receiving Jordanian citizenship. Although these measures provide a semblance of stability, they are inherently temporary and do not address the long-term needs or rights of refugees. Recent analyses highlight that such temporary measures often leave refugees in legal limbo.⁴

Lebanon's legal approach

Lebanon's response is markedly different. Like Jordan, Lebanon has not ratified the 1951 Refugee Convention; however, it does not formalise any special legal status for refugees. Instead, refugees in Lebanon are treated as “displaced persons” without the benefits of an official legal framework. The absence of a formal agreement with UNHCR means that refugee registration is inconsistent and largely dependent on emergency measures. This approach allows the Lebanese government to avoid long-term commitments while leaving refugees without stable legal protection. Scholarly research indicates that this ad hoc method exacerbates refugees' vulnerabilities and perpetuates exclusion.⁵

Provision of services and socioeconomic impact

Service provision in Jordan

Through the MoU with UNHCR, Jordan has developed a system that, while limited, offers refugees access to essential services such as healthcare, education, and legal documentation. Syrian refugees, who constitute a significant portion of the refugee population, are provided with temporary work permits in sectors like agriculture, construction, and services. Nonetheless, these permits are restrictive, and many refugees find themselves pushed into the informal labour market where exploitation is common. The strain on public services, particularly in densely populated refugee camps such as

⁴ See: <https://www.unhcr.org/jordan.html>; <https://www.unrwa.org/who-we-are>; KOSER 2020; TURNER 2020.

⁵ Amnesty International 2021; CRISP 2003; FIDDIAN-QASMIYEH 2016.

Zaatari and Azraq, highlights the tension between humanitarian obligations and the country's economic constraints. This phenomenon has been documented in multiple field studies that underscore the challenges of maintaining service delivery under resource scarcity.⁶

Service provision in Lebanon

In contrast, Lebanon's lack of a formal legal framework means that refugees face even more severe challenges. The government's reluctance to grant any form of official refugee status results in precarious residency conditions, with refugees often required to renew temporary permits under onerous terms. Employment opportunities are minimal because refugees must secure a Lebanese sponsor to work legally, leading to exploitation and informal labour arrangements. With over 1.5 million Syrian refugees living in urban areas or informal settlements, the competition for limited resources intensifies, exacerbating tensions between host communities and refugees. Studies have shown that these conditions result in high levels of poverty and social exclusion among refugee populations.⁷

The role of international aid and economic constraints

Both Jordan and Lebanon are heavily dependent on international aid due to their limited economic resources. Humanitarian organisations such as UNHCR, UNRWA, UNICEF, and various non-governmental organisations (NGOs) provide critical support for refugees, including food, shelter, education, and healthcare. In Jordan, cooperation with UNHCR under the MoU offers a relatively more predictable channel for aid, although it remains a temporary solution. In Lebanon, however, the distribution of aid is often inconsistent due to the absence of a formal framework, leaving refugees more vulnerable and further straining the national economy. This heavy reliance on external funding is a recurring theme in studies on refugee management, emphasising the unsustainable nature of current systems in both countries.⁸

Economic and political context in the Middle East

The broader regional context is characterised by political instability and economic volatility. In the Middle East, ongoing conflicts and shifting geopolitical alliances have

⁶ UNHCR 2019; PEITZ et al. 2023; GHANEM 2016.

⁷ Amnesty International 2021; FIDDIAN-QASMIYEH 2016.

⁸ UNHCR 2022; Amnesty International 2021; PEITZ et al. 2023; CARENS 2013.

resulted in massive displacements, placing additional burdens on host countries. Jordan's and Lebanon's fragile economies, marked by high unemployment rates and limited natural resources, are further strained by the influx of refugees. This situation leads to competition over scarce public services and contributes to social tensions. Political considerations, such as national security and demographic balance, further complicate the formulation and implementation of refugee policies. Academic research confirms that the interplay between political instability and economic constraints critically affects refugee integration and policy effectiveness.⁹

Policy recommendations and future directions

Based on the comparative analysis, several key policy recommendations emerge:

1. Establishment of comprehensive refugee legislation
Both Jordan and Lebanon should develop national refugee laws that align with international standards. Formal recognition of refugee status would provide legal stability and improve access to essential services. Such a framework could also reduce reliance on temporary arrangements and mitigate legal uncertainties.¹⁰
2. Expansion of work rights
Relaxing work permit restrictions would allow refugees to integrate more fully into the formal economy, reducing exploitation and easing the economic burden on host countries. This includes removing restrictive sponsorship requirements and broadening the range of sectors available to refugees.¹¹
3. Enhanced institutional cooperation
Strengthening partnerships with international organisations – particularly UNHCR – could improve refugee registration systems and service delivery. Lebanon, in particular, should consider establishing a formal framework for working with UNHCR to ensure more consistent aid distribution.¹²
4. Economic and social integration programmes
Investments in education, healthcare, and housing for refugees are essential. Public awareness campaigns to promote the positive contributions of refugees can help reduce social tensions. Integrated economic policies that include refugees in the labour market can create a win-win scenario for both refugees and host communities.¹³

⁹ World Bank 2021; CRISP 2003; BETTS–COLLIER 2017.

¹⁰ KOSER 2018; CARENS 2013.

¹¹ PEITZ et al. 2023; BETTS–COLLIER 2017.

¹² See: <https://www.unhcr.org/jordan.html>; CRISP 2003.

¹³ IRC 2020.; BETTS–COLLIER 2017.

5. Long-term funding solutions

Establishing stable, long-term funding mechanisms with international donors will help reduce reliance on short-term humanitarian aid and provide a more sustainable basis for refugee support.¹⁴

Case studies and related works

Case study: Zaatari refugee camp, Jordan

Zaatari camp, situated in northern Jordan, is one of the largest refugee camps in the world and serves as a critical case study in refugee management. Established in 2012 in response to the Syrian conflict, Zaatari now hosts over 80,000 refugees. Research has highlighted innovative aspects of the camp's self-management and community organisation, including community-led micro-enterprise initiatives that have fostered economic resilience among residents. Despite these successes, the camp faces ongoing challenges such as resource scarcity, overcrowding, and a heavy reliance on international aid.¹⁵

Case study: Informal urban settlements in Lebanon

In contrast to structured camps, many Syrian refugees in Lebanon reside in informal urban settlements across metropolitan areas such as Beirut and Tripoli. These settlements are marked by a lack of formal legal status and limited access to essential services like education, healthcare, and legal employment opportunities. Research by Crisp (2003) as well as Ezzedine, D. M. (2019) documents the significant social and economic challenges faced by refugees in these urban contexts. The dispersed nature of these settlements complicates government and humanitarian responses, often leading to heightened vulnerabilities and exploitation.¹⁶

Comparative analysis: integration strategies in host countries

Comparative studies have been instrumental in assessing the divergent integration strategies of Jordan and Lebanon. Lenner, K., & Turner, L. (2019) provides a comparative analysis that reveals refugees in Jordan generally benefit from more structured legal and institutional frameworks – particularly in areas adjacent to formal camps – whereas those in Lebanon encounter significant systemic hurdles. Key determinants for successful

¹⁴ World Bank 2021; CARENS 2013.

¹⁵ UNHCR 2020; BETTS-BLOOM-WEAVER 2015.

¹⁶ EZZEDINE 2019.

integration include access to education, secure legal employment, and comprehensive social services. These findings underscore that while legal reforms are essential, socio-economic integration measures are equally crucial in fostering long-term stability for refugee populations.¹⁷

Related works and further readings

In addition to the case studies presented above, numerous academic works and reports offer in-depth insights into refugee protection and integration:

- UNHCR and UNRWA reports: These reports provide comprehensive data and policy analysis on refugee populations. For example, UNHCR's annual reports detail evolving challenges in camps like Zaatari, while UNRWA's publications focus on the situation of Palestinian refugees.
- Policy papers by international organisations: Institutions such as the International Rescue Committee (IRC) and Amnesty International publish papers on refugee issues, highlighting both successful integration initiatives and ongoing challenges.¹⁸
- Academic journals: Peer-reviewed journals like the *Journal of Refugee Studies* and *International Migration Review* serve as valuable resources for the latest research on the legal, social, and economic dimensions of refugee protection.

Conclusion

The refugee crisis in Jordan and Lebanon underscores broader challenges across the Middle East. Jordan's structured approach via its MoU with UNHCR provides some stability, yet many challenges remain. Conversely, Lebanon's ad hoc policies leave refugees in a state of legal limbo, with significant implications for access to services and overall wellbeing. Addressing these issues requires comprehensive legal reforms, expanded work rights, enhanced international cooperation, and long-term funding solutions. Furthermore, integrating refugees into national economies and social systems is vital for creating sustainable, inclusive societies. The inclusion of detailed case studies and comparative analyses in this article highlights both the successes and ongoing challenges in refugee protection, offering a robust foundation for future policy reforms.¹⁹

¹⁷ BETTS–COLLIER 2017.

¹⁸ IRC 2020; Amnesty International 2021.

¹⁹ KOSER 2018; Amnesty International 2021; BETTS–COLLIER 2017.

References

- Amnesty International (2021): *Exploited and forgotten: Syrian refugees in Lebanon's Informal Economy*. Online: <https://www.amnesty.org/en/documents/mde18/5444/2021/en/>
- BETTS, Alexander – COLLIER, Paul (2017): *Refuge. Transforming a Broken Refugee System*. London: Penguin Random House.
- BETTS, Alexander – BLOOM, Louise – WEAVER, Nina (2015): *Refugee Innovation: Humanitarian Innovation that Starts with Communities*. Oxford: Refugee Studies Centre, University of Oxford. Online: <https://www.rsc.ox.ac.uk/files/files-1/refugee-innovation-web.pdf>
- CARENS, Joseph H. (2013): *The Ethics of Immigration*. New York: Oxford University Press.
- CRISP, Jeff (2003): Refugee Protection in Regions of Origin: Potential and Challenges. *Migration Policy Institute*, 2003. december 1. Online: <https://www.migrationpolicy.org/article/refugee-protection-regions-origin-potential-and-challenges>
- EZZEDINE, Dunia Mohamad (2019): *Shelter in Urban Displacement: A Case Study of Syrian Refugees in the Shatila Palestinian Refugee Camp, Beirut (Lebanon)*. American University of Beirut. Online: <https://scholarworks.aub.edu.lb/handle/10938/21820>
- FIDDIAN-QASMIYEH, Elena (2016): *Refugee–Refugee Relations in Contexts of Overlapping Displacement*. *International Journal of Urban and Regional Research*. Online: <https://doi.org/10.56949/2CTU2450>
- GHANEM, Hafez (2016): *The Arab Spring Five Years Later: Toward Greater Inclusiveness*. Washington D.C.: Brookings Institution Press. Online: <https://doi.org/10.5771/9780815727194>
- International Rescue Committee (IRC) (2020): *Pushed to the brink: The impact of COVID-19 on Lebanon's economic crisis and Syrian refugees*. International Rescue Committee. Online: <https://www.rescue.org/report/pushed-brink-impact-covid-19-lebanons-economic-crisis-and-syrian-refugees>
- KOSER, Khalid (2018): Refugees and Migrants. In WEISS, Thomas G. – WILKINSON, Rorden (eds.): *International Organization and Global Governance*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315301914-60>
- PEITZ, Laura – BALIKI, Ghassan – FERGUSON, Neil T. N. – BRÜCK, Tilman (2023): Do Work Permits Work? The Impacts of Formal Labor Market Integration of Syrian Refugees in Jordan. *Journal of Refugee Studies*, 36(4), 955–983. Online: <https://doi.org/10.1093/jrs/fead064>
- TURNER, Lewis (2020): *Refugee Recognition Regime Country Profile: Jordan*. Refugee Recognition Regime Project. Online: https://www.academia.edu/107312332/Refugee_Recognition_Regime_Country_Profile_Jordan
- UNHCR (2020): *Jordan: Zaatar Camp Factsheet (December 2020)*. Online: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/84263>
- UNHCR (2022): *1951 Refugee Convention*. Online: <https://www.unhcr.org/1951-refugee-convention.html>
- World Bank (2021): *MENA Regional Update: Living with Debt: How Institutions Can Chart a Path to Recovery*. World Bank. Online: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/e1ee32f3549c5283c46ca44047843890-0280012021/world-bank-2021-mena-regional-update>

A politikai hatalom és erő szerepe a nemzetközi fejlesztési segélyezés összefüggésében

SOLYMÁRI DÁNIEL¹

A fejlesztési segélyezés elvi megalapozása, a helyes, károkozás nélkül történő segélynyújtás kérdése a rezsimmel kapcsolatos tudományos gondolkodás központi része. Írásunkban azt vizsgáljuk, hogy a hatalom és az erő milyen formában, mértékben jelenik meg a nemzetközi segélyezési relációkban. Gondolatmenetünket abból a megfontolásból vezetjük le, hogy a nemzetközi segélyezés a legszélesebb értelemben vett politika része, és jellemzően állami szereplők között zajlik. Ezért először a nemzetközi kapcsolatok rendszerének egészében vizsgáljuk a hatalmat, majd ezután fordulunk a segélyezés felé azzal a céllal, hogy rámutassunk azokra a rezsimet alakító elméleti körülményekre, amelyek meghatározhatják és újraértelmezhetik a donor és a recipiens kapcsolatát.

Kulcsszavak: politikai hatalom, állami szolidaritás, nemzetközi segélyezés, humanitárius gondoskodás, *post-development*

The Role of Political Power in the Context of International Development Cooperation

The theoretical foundations of development aid and the question of how to provide it correctly and without causing further harm are central to academic thinking on the subject. In this paper, we examine the forms and extent to which soft and hard power manifest themselves in international aid relations. Our line of thinking is based on the consideration that international aid is part of politics in the broadest sense and typically takes place between state actors. Therefore, we first examine power in the international relations system as a whole and then turn to aid cooperation with the aim of highlighting the theoretical conditions that shape regimes and can determine and reinterpret the donor-recipient relationship.

Keywords: political power, solidarity, international aid, humanitarian care, *post-development*

¹ PTE BTK IDI Politikatudományi Doktori Program, e-mail: solymari.daniel@maltai.hu

Bevezető gondolatok

A népek, nemzetek kapcsolatát a dominancia helyett a szolidaritás valamely formájának kifejezésre juttatása határozhatja meg. Megközelítésünk, hogy az állam által végzett cselekvésekben, a jól belátott helyi érdekek érvényesítése mellett, jellemző vonás lehet a barátság értékrendjéből és gyakorlatából merítő működés. Minderről a fejlesztési segélyezés kialakulástörténetén keresztül, a politikai értékelmélet szemszögéből gondolkodunk, keresve azokat a jegyeket, amelyek fogódzói lehetnek ezen összetett, az egyén szintjétől a közpolitikáig ható folyamatnak, régi-új társadalmi karakternek. Hogy ki az ellenség, ártani képes erő, alapvető kérdés a személyek és a szervezett identitással, azaz autonóm politikai és jogi természettel bíró közösségek alkotta rendszerek működésében. Max Weber szerint a hatalom olyan eszköz (ahogy gyakran fogalmazott, esély), amellyel akaratomkat a másik ellenállásával szemben is érvényesíthetjük.² Domenico Fisichella klasszikus művében az erőt a következőképpen foglalta össze: „A politikai közösségben létező és működő intézmények közül egyet és csak egyet ruháznak fel az erő megszervezésének és irányításának jogával.”³ Niall Ferguson a hatalom megszerzéséről és megtartásáról is szóló munkájában már kooperatív hierarchiáról ír, amikor a hatalmi hálózatok rendszerét elemzi. Ezen alá-fölé rendeltségben mindig van egy fizikai hatalommal is társult erő, amely meghatározza az adott csoport életét és mindennapjait, elmélkedik Ferguson.⁴ Tekinhetünk-e azonban ellenkező előjellel e politikai-történeti alaptapasztalatra? Vizsgálhatjuk-e az emberi és államközi kapcsolatainkat a „ki van ellenem” racionális (és bizonyára szükséges) perspektívája helyett a „ki van velem” nézőpontjából? Dominálhat-e a politikai túlélést jelentő ellenségkép helyett egy új alapokra helyezett barátkép, és gondolkodhatnánk-e (az esetleg gyors, új lehetőséget teremtő) leggyőzés szándéka helyett a mellé állás, alámerülés gesztusával? Barát, embertárs, felemelés – a hatalom régi-új perspektívája, amely kétségtelenül speciális gondolkodásmódot is kíván. Miként elmélkedjünk azonban a nemzetek közötti barátság „szakpolitikájáról”, a tudományosság értékmentes, elfogulatlan és a szubjektív ítéletet kizáró keretein belül? Hiszen normatív elveink annyira eltérők.

Jelen munkánkban a nemzetek közötti segélyezésről, a másik fél felemelésének intézményesült formáiról gondolkodunk. A politikai hatalom szemszögéből tekintünk a karitatív rendszerekre, abból a megfontolásból fakadóan, hogy a nemzetek közötti segélyezés történelmileg a közügy, közszolgálat gondolatának megjelenésével, a népek közötti kapcsolatok szellemében született. Ebben az értelemben a segélyezés tehát a politika egyik eleme, amelynek eredendő „tere” a nemzetek interakciójából született, és döntően ma is államok, politikai formációk között zajlik. De mennyiben határozza meg a politikai erő önnön terének ezen elemét? Lehet-e a segélynyújtás olyan politikai „létesítmény”, amely nem a hatalom logikája szerint működik? Beszélhetünk-e önzetlen, érdekektől

² WEBER 1992: 77.

³ FISICHELLA 2000: 55.

⁴ FERGUSON 2019: 97.

mentes relációról egy dominanciából merítő és arra épülő felépítményben? Létezik-e erő, politikai-gazdasági kondíció (azaz feltétel) nélküli önzetlen segítség? Avagy „adhatunk-e” úgy, hogy ne „kérnénk” érte semmit? Témaválasztásunk azon hipotézisünkéből fakad, amely szerint a támogató félnek, azaz a donornak a támogatottal, recipienssel szemben megnyilvánuló ereje, hatalmi pozíciója a segélyezési kapcsolatok talán legjelentősebb jellemzője, együttműködésük eredményességének alapeleme.

A hatalom fogalmának gyökerei

Az ókori természetfilozófia nyomán előfeltevésünk, hogy a dolgoknak van valamilyen tulajdonságuk, természetük (*phüszisz*), amelyre tervezték őket, ahogyan működnek, és amely a legjobban jellemzi őket. Ha (az államügyeket röviden összefoglalva) a politika (és az azt gyakorlónak) természete, hogy hatalomra, döntéshozatalra, ellenfele legyőzésére törekszik, mi lehet az államtudomány felépítményében született nemzetközi fejlesztésnek? Mielőtt azonban a segélyezésben fennálló hatalmi viszonyokat elemeznénk, elsőként annak ősforrását, a politikai szereplők erejének létrejöttét, döntéshozatali mechanizmusait tekintjük át röviden, megrajzolva a segélyezési rezsim kialakulástörténetének ívét.

Hogy ki az ellenség, ártani képes erő, az alapvető kérdés a szervezett identitással, azaz politikai és jogi autonómiára törekvő közösségek (népek, nemzetek, államok) alkotta rendszerek működésében. Találébban úgy is fogalmazhatunk: kié a hatalom? Ki vezet, irányít, kinél van a döntés joga, ereje, és ki jelenthet erre potenciális kockázatot? A népek, királyságok, majd államok egymáshoz való viszonyát minden korban meghatározta méretük, erejük, érdekérvényesítő képességük. A modern államfogalom kialakulása előtt (a fáraók korától az újkorig) az uralkodó, uralkodó dinasztia tulajdonolta területét, és nem érezte, hogy volnának kötelességei az alattvalói iránt. Ahogyan Engel Pál (1990) írja, olyan politikai rendszerek voltak ezek, amelyek fölött az uralkodó (király, császár, kalifa) szabadon rendelkezett, a közjó szolgálata pedig fel sem merült. Kivétel ez alól az ókori athéni és római polgári közösség, ahol immanens formában jelent meg a kölcsönös felelősségvállalás, jóllehet ez mind területileg, mind az érintett kör vonatkozásában erősen szűk és lehatárolt volt, hiszen az athéni demokrácia „lehetőségei” csak a polisz polgáiraira vonatkoztak, a vezető tisztségeket pedig csak az elit tölthette be. Ugyanakkor témánk szempontjából fontos kiemelni, mert ekkor jelent meg a *res publica*, azaz a közügy intézménye. A hatalom elérésére vagy megtartására törekvés (és az annak való engedelmség) tehát minden korban átszötte a politikai gondolkodást, és a népek közötti kapcsolatok alapvetésévé vált. Ahogyan Thuküdidész írta az athéniai peloponnészoszi háborúban alkalmazott „államelvéről”: „Az erősek megteszik, amit hatalmukból adódóan megtehetnek, a gyengék pedig elszenvedik, amit ennek következtében el kell fogadjanak”.⁵ Démoszthenész athéni politikus beszédeiben is kiemelt jelentőséget kapott az erősek és gyengék között fennálló egyenlőtlen erőviszony okozta

⁵ Thucydides 2009: 354.

igazságtalanság dilemmája: „...a jogokat gyakran meghatározza az erők gyengébbekkel szembeni viselkedése”; „a törvények nincsenek kellő tekintettel a gyengék és erők között kialakult egyenlőtlen helyzetre”; „az államok erejükhöz mértén szerezhetnek erőt és hatalmat” – fogalmaz a megalopolisziak érdekében tartott beszédében.⁶

A békés egymás mellett élés gondolata az antik görög és római diplomácia gyakorlatában azonban a legkülönbözőbb megnyilvánulási formákban jelent meg. A korabeli külkapcsolatok, hivatalos érintkezések rendszerében kiemelt jelentőséget kapott a másik fél tisztelete, elismerése, szükség esetén segítése. Jóllehet a gazdasági együttműködés, a politika, a védelem (elsősorban a görög–perzsa konfliktus következtében) mindig is kiemelt témának számított az athéni diplomáciában, a szövetség, a barátság és a jószolgálatok kérdése is a kétoldali kapcsolatok homlokterében állt. A mai értelemben is használt diplomácia előképe, archetípusa ekkor született meg, majd a Keletrómai Birodalom idején (a bizánci diplomáciában) fejlődött tovább. Ekkor jött létre az érdekektől mentes együttműködés szükségességének elve, hiszen a Földközi-tenger medencéjében, Észak-Afrikában és a Közel-Keleten (Kis-Ázsiában) nagy földrajzi tagoltságban kellett létfontosságú kapcsolatokat létesíteni és fenntartani. E közszolgálati elemeket is magában rejtő, a másokban baráti népet látó politika a népvándorlás korában szinte teljesen eltűnt, s csak a 17. század után jelenik meg ismét. Ugyanis a kora középkorban létrejött királyságok a *regnum* – a *rex*, 'király' országa, úrsága – elve alapján szerveződtek. Ebben a rendszerben a *regnum* a király tulajdona volt, aki nem azért tevékenykedett, hogy a közjót szolgálja, hanem mert Isten kegyelméből az adott terület az övé lett. Ahogyan Szent István esetében is Isten úgy látta jónak, hogy koronát, azaz országa és népe feletti hatalmat küldjön neki.

A 17–18. század (elsősorban az 1648-as vesztfáliai béke) mérföldkönek számított az államiság történetében: ekkor jött létre a tulajdonképpeni állam, illetve többé-kevésbé az az államfogalom, amelyet ma is használunk (a magyar nyelvben csak a nyelvújítás korában született meg az állam szó, a latin *status* és a német *Staat* szavak magyartításaként). Jóllehet Európában még abszolút monarchiák léteztek, ez az új koncepció alapjaiban különbözött a korábbi korok berendezkedésétől: az uralkodónak országa javát kellett szolgálnia, a köz érdekében kellett cselekednie. Az elv a francia felvilágosodás során érte el „tetőpontját”: az állam polgárai egyenlők, az állam részei, így az államnak értük (a közjő érdekében) kell végeznie feladatait. A „birodalmi típusú” berendezkedéseket (*territorial state system*) felváltotta a közös uralkodó nélküli nemzetállami rendszer. Ahogyan Joseph S. Nye amerikai politológus, a *hard power* és *soft power* gondolatának megalkotója *Understanding International Conflicts* (A nemzetközi konfliktusok megértése) című munkájában is kifejti, „megszűnt a legfelső uralkodó szerepe, véget ért a monopol erő intézménye; helyét felváltotta az öngondoskodás időszaka”.⁷ Ekkoriban már együttműködésen, egyetértésen alapuló rendszerek létrejöttét szorgalmazták,

⁶ Demosthenes Speeches 2011.

⁷ NYE 1993: 3–4.

amelyekben új „társadalmi szerződés” (Hobbes, Locke, Rousseau) keretében építik újra az államok rendszerét.

A 19. századra így két út különült el egymástól markánsan: a realista iskola, amely szerint a nagy és gondoskodó állam jelentős és önálló haderővel, védelmi potenciállal megvédi polgárait, illetve a liberális, amely inkább hisz a globális társadalomban és a nemzetközi szervezetek összekötő szerepében. Az államok útkeresésének egyik példája az 1930-as évek japán külpolitikája, amelyet kezdetben területfoglalási szándék vezetett, majd a második világháborúban elszenvedett csapások után a szigetország katonai erő nélkül vált a világ egyik meghatározó kereskedelmi erejévé. E „páli fordulat” csúcspontját Obuchi Keizo, Japán egykori miniszterelnökének összegzése jelentette, amikor is a kilencvenes évek végén egy Ázsia jövőjéről szóló konferencián a következőket mondta: „Legnagyobb reményem, hogy az emberek képesek lehetnek kreatív életüket minden olyan félelemtől mentesen élni, amely életben maradásukat veszélyeztetné, méltóságukat sértené.”⁸ A hatalom ezzel szemben továbbra is a döntési helyzet elérésének és a benne maradásnak az alapfeltétele maradt; a politikát gyakorló ember célja, amelyet, ha megszerezte, másokkal szemben meg is kell tartania. Max Weber klasszikus meghatározása szerint „uralomról beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.”⁹ Tehát Weber felfogásában a hatalom olyan eszköz (ahogy gyakran fogalmazott: esély), amellyel akaratunkat a másik ellenállásával szemben is érvényesíthetjük.

Mindezzel együtt a nemzetközi politikában egyre fontosabb szerepet kaptak olyan morális kérdések is, mint a másikként érzett felelősség, a globális demokrácia, a kozmopolitizmus, valamint a második világháborút, majd a gyarmati rendszer felbomlását követő neoliberális társadalmi, gazdasági és politikai elvek. A hatvanas évekre már működtek a közös felelősségvállalás jegyében létrejött nemzetközi szervezetek (például az IMF, az OECD és a Világbank), és általánossá váltak az államok közötti segélyezési relációk.

Értékelvűség mint *mos maiorum*

A felelősségérzet, szolidaritás és az ebből fakadó segélynyújtás praktikus formáinak vizsgálata felé haladva, annak elméleti gyökerét, alapjait keressük a nemzetek közötti kapcsolatok kialakulástörténetében. A témánk szempontjából érdekes latin *humanitas* vagy görög *philanthrōpia* erkölcsi tartalma a *mos maiorum*/*gloria maiorum* szellemiségében született. Ez olyan közjót, társadalmi normát jelölt, amely kiállta az idő próbáját és íratlan viselkedési, együttélési szabályokat, célokat jelölt ki. A *fides*, *cultus/religio*, *virtus*, *disciplina* mellett a *pietas* elve kiemelten fontos helyet foglalt el: az istenek megbecsülésén túl a család, szülők, otthon iránti tisztelet a korabeli erkölcs lényegét jelentette. Mindez olyannyira átítatta a római társadalmat, hogy e közjóra törekvés komikus

⁸ OBUCHI 1998: 18–19.

⁹ WEBER 1992: 77.

összefüggésekben, paródiákban is szerepelt, elsősorban Plautus vígjátékaiban.¹⁰ Ekkor hozzák létre a *presbeutésznak* (*preszbeia*) és *angelosznak* nevezett szerepeket, amely kifejezések követet, küldöttet jelentettek; feladatuk különbözőbb kétoldalú ügyek intézése volt. A szavak később, a kereszténység terminológiában éltek tovább: a *presbiter* mint a közösség tekintélyes tagja, vagy az angyaloknak nevezett isteni hírvivők, e szavakból alakultak tovább; ahogyan az apostolok (*apostolosz*) is örömhírt (*eu-angelion*) vittek a néphez. Fontos szerepe volt még a *legatusoknak*, jószolgálati követeknek, valamint az *oratoroknak*, a béke küldötteinek. Mindez a római diplomáciában is leképeződött, elemeiben tovább is fejlődött. A Királyság korában például a vendégeket különleges jog illette meg, a menekültek, üldözöttek számára pedig a nagyobb városokban *asylumot*, menedékhelyet hoztak létre (a szó máig szerepel a menekültügyi terminológiában).¹¹ A görög majd római diplomáciában megfigyelhető volt a kölcsönösség elve, azaz egy diplomáciai aktust a másik fél részéről is azonos súlyú lépés követett, amely mind a mai napig létező gyakorlat.

A kereszténység színre lépésekor Európa a görög–római kultúra, jogrend és filozófia által alkotott eszményben élt. Az evangéliumi hit oly mértékben hatott megtermékenyítőleg a korabeli gondolkodásra, hogy Nagy Teodóziusz rendelkezése a kereszténységet államvallási rangra emelte, új időszámítást nyitva ezzel a kontinens történetében. Ezzel a korábbtól eltérő morális hangsúlyok is születtek: az antik igazságosságot, *ex iustitiát* felváltotta az *ex caritate*. Ez a közvetlen segélynyújtás, társhordozás (*socius*) radikális formáját jelentette, amely megelőz minden egyéb szempontot. A kereszténység államvallássá tételével olyan sajátságosan „intézményesült közösség” jött létre, amelyben a „tagok” új minőségben, a keresztségük révén tartoztak össze. Kapcsolatuk kifejeződésének formáját az elméleti karakter (a közös hit és tanítás) és a karitativitás, a másik megsegítése jelentette. Az önmagát építő kereszténység két elemből táplálkozott, fogalmazott Joseph E. Canavan: az egyik a hit teológiai kidolgozása, a másik pedig a karitativitás módozatainak kiszélesítése volt.¹² Ez utóbbi fokozatosan fejlődve, egyre erősebben jelent meg a korabeli ember mindennapjaiban, újabb és újabb formákban öltve testet. Ha magát kereszténynek mondta, minél inkább a felebaráti szeretet felszólító módja szerint kellett cselekedjen. Az újszövetségi helyek áttekintése helyett most e korai keresztény segítő gyakorlataiból merítünk példákat. Gerhard Uhlhorn leírja,¹³ hogy ha egy szegény embert üldöztek, a kereszténynek saját otthonába kellett befogadnia; hasonlóan: ha éhezővel vagy otthontalannal találkoztak, otthonaikba kellett enni adni nekik. A korabeli szabályokkal szemben látogatniuk kellett a börtönökben lévőket, nekik ételt vinni, beszélgetni. Az özvegyeket és árvákat gondozni. Frances J. Niederer beszámolójában kiemeli, hogy I. Gergely pápa idején az európai nagyvárosokban egy-egy *xenodochiumot*, ispotályt, idegeneket és átutazókat befogadó létesítményt kellett

¹⁰ HOFFMANN 1977: 151–157.

¹¹ TAKÁCS 2013: 46.

¹² CANAVAN 1923: 61–77.

¹³ UHLHORN 2018: 120–160.

építeni.¹⁴ Ebben az időben kezdődik és terjed el a szegénykórházak hálózata, amely folyamatnak kiemelkedő alakja Nagy Szent Vazul (Baszileiosz), aki népkonyhákat, jótékonyági intézményeket hozott létre; az általa alapított szegénykórház, a Basiliad/Baszileiász/Vazul-intézet, korának egyik legnagyobb és legjobban felszerelt intézménye volt. A püspökök mellett diakónusok teljesítettek szolgálatot, akik mint *bureau de charité*, „karitatív koordinátorok” is tevékenykedtek: naponta agapékat szerveztek, a szegénygondozás anyagi feltételeit (alamizsnaosztás) szervezték. Ennek egyik legismertebb példája Szent Lőrinc diakónus halálának története. „Tanítottak és jótékonykodtak, az utóbbit a legintenzívebben. Ez vált a korai keresztények zsinórmértékévé, önmagukat és identitásukat meghatározó, megerősítő fő vonássá” – fogalmazott Canavan. Tehát nem előjel nélküli, hogy pont az 5–10. század közötti időszakban indult el számos jelentős karitatív, a szegényekben kincset látó, őket felemelő kezdeményezés, szerzetesrendek létrejötte.

Szolidaritás és felemelés a globális felelősség korában

Az előzőekben azt tekintettük át, hogy miként fejlődtek ki a szolidaritás és gondoskodás eszmetörténeti és intézményi elemei, milyen karakterek határozták meg a másik ember, nép megsegítésének érdekektől mentes képleteit. Most, a modern állameszme létrejöttének időszakától napjainkig tartó fejlődési periódust szemlélve gondolkodunk el azon, hogy miként lehetséges a nemzetek közötti kapcsolatokat a barátság vonatkozásában tárgyalni. Fókuszunkban továbbra is a segélyezés mint ennek konkrét megnyilvánulási formája áll.

A 17–18. század mérőföldkönek számított az államiság történetében: ekkor jön létre a tulajdonképpeni állam, illetve többé-kevésbé az az államfogalom, amelyet ma használunk. Jóllehet Európában még abszolút monarchiák léteztek, ez az új koncepció mégis alapjaiban különbözött a korábbi korok berendezkedésétől: az uralkodó az országának javát kellett szolgálni, a köz érdekében kellett cselekedjen. Az elv a francia felvilágosodás során éri el „tetőpontját”: az állam polgárai egyenlők, az államnak részei, az állam így értük (a közjó érdekében) kell végezze feladatait. Az *utilitarista* és a *kantiánus* filozófusok vitája által létrehívott politikai *axiológia* alapján, új értékekkel bővült a politikai közgondolkodás: az igazságosság, a rend, a hűség és kötelesség a politikatudományi diskurzus részei lettek. A politikai értékelmélet nem naiv elvek szövete, hanem az ember természetének mélyéből fakadó igény. Hiszen nincs értelme egy olyan tudománynak, amely nem képes megmondani a rosszról és a gonoszról, hogy az rossz és gonosz, gondolkodik Balázs Zoltán a *Politikai értékelmélet* című munkájában.¹⁵ Talán közhely, de a modern, globalizálódó nemzetközi rendszerben nincs könnyű dolga annak a szereplőnek, amelyik értékek mentén kíván politizálni. „A pragmatikusnak nevezhető realista világnézet szerint az aréna fő szereplői az államok, amelyek egy erőegyensúlyi térben

¹⁴ NIEDERER 1952: 285–295.

¹⁵ BALÁZS 2007.

hatalmuk maximalizálására törekszenek, igyekezvén megőrizni status quo-jukat az általuk statikusnak preferált rendszerben” – elmélkedett Tarrósy István a szuperhatalmi politika hierarchiájáról.¹⁶

Napjainkra olyan társadalmi struktúra jött létre,¹⁷ amelyben állami és nem állami szereplők közösen dolgoznak bizonyos célok elérése érdekében. Az új kommunikációs eszközök, a civil társadalom megjelenése megszüntette az államok statikus és egyeduralmi szerepét. Új szereplők jelentek meg, amelyek „nem egyenrangúak, sok esetben átfedek, illetve kölcsönhatásban befolyásolják egymást. Relatív súlyuk folyamatosan változik, ugyanakkor közös vonásuk, hogy a nemzetközi rendszer egészére jelentős hatással bírnak.”¹⁸ A *public diplomacy*-nek nevezett rendszerben az állam, civil szervezetek, a média, hit alapú szervezetek és megannyi más formáció dolgozik együtt. A nemzetközi segélyezés tipikusan olyan terület, amelyben e kortárs struktúra egymást erősítve érhet el célokat. Nemzetközi segélyezés alatt azt az együttműködési relációt értjük, amelynek során jellemzően hivatalos állami felek, máskor nem kormányzati (hit alapú vagy civil) szervezetek különféle forrásokat, pénzt, tárgyi vagy szakmai, technológiai segítséget, kapacitásbeli támogatást nyújtanak egy másik országnak, civil, egyházi szereplőknek. Ilyen együttműködések eredményezhetnek azonnali, ember vagy természet okozta katasztrófa során nyújtott, úgynevezett humanitárius segélyt vagy újjáépítési, konszolidáló-szilárdító fejlesztési segélyt. Ez történhet adomány vagy hitel formájában, projektek, programok megvalósítása által, esetleg természetben. Az önzetlenség ethosza szerint működő nemzetközi segélyezés, hosszú történelmi csendet követően, a 20. században mutatkozott újra. Origója Harry S. Truman amerikai elnök második elnökségi ciklusának kezdetén, 1949. január 20-án elmondott, úgynevezett négyponthoz beiktatási beszéde,¹⁹ amelyben új perspektívát állított a nem nyugati (fejlett) államok vonatkozásában. „Merész új programot” (*bold new program*) hirdetett, amely ígérete szerint rövid időn belül érezteti is hatását. E beszéd gyakorlati megvalósításának és a modern értelemben vett nemzetközi fejlesztési támogatásának, az államok közötti segélyezés rendszerének a George C. Marshall amerikai külügyminiszter nevéhez kötődő Európai Újjáépítési Program adott keretet. A létrejött multilaterális intézmények, mint az IME, OECD vagy a Világbank ebből a gondolati hagyományból alakították ki nemzetközi fejlesztési gyakorlatukat.²⁰

A politikai érdek mint a segélyezés hatalmi eszköze

A segélyezési kapcsolatokban a donor félnek jelentős hatalma van a megsegítettel szemben. A recipiens bizonyos mértékben mindig kiszolgáltatott, függ a segélyezőtől: tőle

¹⁶ TARRÓSY 2011.

¹⁷ Vö. BURTON 1972.

¹⁸ SZÖRÉNYI 2010: 137–156.

¹⁹ Truman Library.

²⁰ GRONEMEYER [é. n.]: 55–74.

kapja feltételhez kötött (gyakran részletekre bontott és sokszor utólagos) támogatását, felé kell elszámolnia, jelentéseket készítenie, az ő arcuati elvárásának kell megfelelnie. Ez mindenképpen kiszolgáltatottság, függő helyzet. (Ahogyan egyéni szinten a legkiszolgáltatottabb a beteg, aki a gyógyító intézmény személyi, technikai állományától függ.) Nem is beszélve az összeegyeztethetőségi elvárásokról. A leggyakoribb ilyen koherenciaelem a támogató fél gazdaságát élénkítő feltétel: amikor az adott ország gazdasági szereplőit kellene bevonni a segélyezési konstrukcióba, de ez számtalan okból nem lehetséges (nem oldható meg az eszközök szállítása, garanciális szervizelése, az alkatrészpótlás, a helyben telepíthetőség stb.). Egy szükségre adott válasz ezért nagyon gyakran nem képes találkozni a donor úgynevezett támogatási koherenciájával. Hiába vannak előírva megfelelési elemek egy pályázat vagy projekt keretében (gazdasági vagy egyéb láthatósági feltételek), ha életszerűen nem lehet követni, megtartani őket. Hiszen a szükség nem a támogató vágya, logikája szerint jön létre. Ezekben az esetekben a donornak nagyfokú rugalmassággal kellene alakítania elvárásait, és tisztában kellene lennie felelősségével. Hasonlóan kritikus a donor értékrendjével való találkozás szükségessége. Olyan kondícióelemek ezek, amelyek esetében morális vagy politikai szempontoknak kellene megfelelnie a recipiensnek. A leggyakoribb ilyen elem a pénzügyi, gazdasági átláthatóság, elszámoltathatóság, a pénzügyi teljesítés nyugati normáinak való megfelelés vagy éppen a demokratikus politikai elvárások. Nemegyszer azonban a globális észak demokráciamodellje, társadalomszervező rendszere csak a saját kontextusaiban működik, nem telepíthető a globális dél országaiba. Bizonyos „nyugati” megfontolások egyszerűen nem kompatibilisek „keleten”, nem alkalmazhatók azokon a területeken, ahová a segélyeket szánják. Ez mindig hatalmas felelősség, amelyre terepi tapasztalataiból merített munkáiban nagy érzékenységgel mutatott rá mások mellett Amartya Sen vagy Alan Ryan az *On Politics* (A politikáról) című írásban, amelyben Ryan kifejti, hogy egy állam vagy szervezet sosem viselkedhet erkölcsi felsőbbiséggel (*moral upper hand*) vagy kizárólag általa helyesnek vélt módon.²¹

A nemzetközi segélyezés tehát soktényezős folyamat, amelyben a végletek sem ritkák: ahogyan például a magyar születésű (Margaret Thatcher kormányában is közreműködő) Peter Bauer vagy később Friedrich Hayek (1976) is tagadta a segélyek motivációjának morális alapját. Szerintük sem az egyéneknek, sem az államoknak nem erkölcsi kötelességük, hogy másokat támogassanak; a javak szétosztása csak az igazságtalan egyenlőtlenség esetén merülhet fel. Bauer nem csupán azt állította, hogy a folyamatos segélyektől a recipiens országok ördögi körbe, csapdába (segélyfüggőségbe) esnek, de teljesen elutasította a fejlett országok támogató gyakorlatát. Szerinte az életminőségi különbségei abból fakadnak, amit az egyes országok megérdemelnek, a minőségi életnek, az egzisztenciális eredményeknek, az erőnek és a prosperitásnak pedig egyéni törekvésükből, fáradozásaikból kell fakadnia.²²

²¹ RYAN 2013.

²² BAUER 1976.

Mindez rávilágít a nemzetközi kapcsolatok rendszerének és benne a segélyezésnek az összetettségére, amellyel kapcsolatban sokszor már a kérdések is megosztók, a válaszok pedig egyenesen konfrontatívak – elmélkedik Alan Ryan fentebb idézett munkájában Joseph S. Nye, a nemzetközi politika és hatalom világhírű teoretikusa. Az elvek és a megközelítésmódok eltérőek, azonban a keresztény antropológiában gyökerező, majd a 19–20. században újra felfedezett és középpontba állított „emberiesség imperatívuszának” talaján állva, egyetlen segélyezésben érdekeltnek sincs más lehetősége, mint hogy elkerülje a sérülékenyek további szenvedéseit, és lehetőségeihez mérten közreműködjön a szükségét szenvedők helyénvaló megsegítésében. Úgy, ahogyan azt a segítség hasznélvezői kívánatosnak látják magukra nézve. Már amennyiben képesek megfogalmazni reális és jövőbe mutató igényeiket. Ez a vágy, saját hang, „képesség” (vagy annak hiánya) pedig elvezet minket a közösségfejlesztés, a recipiensi kör legintenzívebb bevonásával történő fejlesztési-segélyezési gyakorlathoz.

***Post-development* mint a fejlesztési segélyezés közösségi útja**

Az 1980-as évektől kezdődően kutatók, terepi szakemberek mind kritikusabban kérdeznak rá a jellemzően „nyugati típusú” segélyezési, fejlesztési szemléletre, gondolkodásra.²³ Terepi, valós tapasztalatokból vett élmények hatására állítanak olykor görbe tükröt, fogalmazzák újra a segélyezési relációkban közreműködők szerepét, egymáshoz való viszonyát, jónak gondolt modelleket, mechanizmusokat. A kritikus szemléletek egyik jól körülhatárolható irányát, iskoláját *post-development*nek, *post-development teóriának* nevezzük. Mivel ez az egyik legjelentősebb olyan szellemi irány, amely a hatalommal és erővel szemben határozta meg önmagát a fejlesztési segélyezésben, a következőkben ennek a megközelítésmódját tekintjük át. Ahhoz, hogy a *post-development* szellemi áramlatához tartozók gondolati alapját megértsük, ismernünk kell a nemzetközi segélyezés azon elveit, amellyel szemben határozzák meg eltérő nézeteiket, kritikáikat. Nem egyik napról a másikra alakult ki, vált el a klasszikus megközelítéstől ez a progresszívnek is tekinthető segélyezési szemlélet. Egyfajta evolúciós utat járt be, amelynek elején sokan nem tekintették magukat *post-developer*nek, csak szakítani kívántak, filozófiai felfogással szólva, a „segélyezési rezsim természetével”, vélt rossz gyakorlatokkal, ma úgy is mondhatnánk, logikájával. Korai teoretikusainak közgazdaságtani, szociológiai elvei mára talán meghaladottak, legnagyobb eredményük azonban talán abban rejlik, hogy képesek voltak hatást gyakorolni az akkor megváltoztathatatlanak vélt irányokon. Elsősorban a koloniális kötelek megszünését követően, az egykori gyarmati országok önállósulási folyamata során mutattak rá a nyugati dominanciájú „gyámsági” rendszerek hibáira.²⁴ Olyan működési módokra, amelyek megakadályozzák az önálló fejlődést, a helyi rendszerek kialakulását, végérvényesen az önzetlen vagy jó

²³ Vö. SEN 1981: 9–39., valamint CASSEN 1994.

²⁴ MEEBELO 1986: 42–86.

üzleti partnerkapcsolatok létrejöttét. Gyámság helyett együttműködést szorgalmaztak. Másrészt kritikusan kérdeztek rá a rezsim egyik alapfeltételére: a segélyeket folyósító és elosztó-kezelő intézményrendszerek, valamint az azok mögött álló politikai döntéshozók működésére. A hetvenes, nyolcvanas évek segélyezésének alapeszménye az volt, kiindulva az akkori struktúra önképéből, hogy a donorokhoz hasonló szerkezeti és működési intézményrendszer alakuljon ki a támogatás befogadásához és „helyes” felhasználáshoz. Új segítő viszonyt szorgalmaztak, amelyben a célokat és eszközöket egy nagyobb jó érdekében kell összekapcsolni. Kritikusan tekintettek az intézmények elsődlegességére, helyette az embert, az „én–te” viszonyt hangsúlyozták.

Az együttműködésekben közreműködő felek (államok) egymáshoz való viszonyát meghatározza gazdasági, diplomáciai, politikai erejük. Sok esetben egyenlőtlen viszonyban állnak, ami érdekérvényesítő képességük különbözőségéből fakad. Egy segélyezési helyzet azonban az alá-fölé rendeltséget, az erő- és helyzeti hátrányt felnagyíthatja. Ami „békében” csupán különbség, állapotbeli eltérés, az egy segélyezésben kritikus körülmény lehet. A segélyezésben a recipiens mindig kiszolgáltatott, a segítséget nyújtóra van utalva. E kérdést feszegeti Michael Barnett is az *Empire of Humanity. A History of Humanitarianism* című munkájában, amikor a paternalista, az érintettekről saját belátása szerint, azok véleményét figyelmen kívül hagyva gondoskodó humanitárius működésmódot elemzi. Megjegyzi, hogy egy segítő aktust sosem itathat át politikai tartalom és cél, annak mindig a békét, egyenlőséget és alapvető jogok érvényesülését kell szolgálnia, de mindig a helyi szabályok és sajátosságok figyelembevételével. „Kreatív rombolásnak” nevezi azt, amit egyes szervezetek a segítség zászlója alatt végeznek abból a célból, hogy valami helyére egy saját újat építhessenek. Hangsúlyozza, hogy az egyes szervezetek, kétségtelen jótéteményeik mellett, gyakran túlzott módon avatkoztak be helyi rendszerekbe a választások megfigyelésével, technikai tanácsadással, tudástranszferrel, önszerveződés segítségével, emberi jogok a helyitől idegen értelmezésével.²⁵ Hasonló kérdéseket boncolgat James Ferguson is a *The Anti-Politics Machine* című könyvében: a fejlesztés(i segélyezés) korunk egyik vezérgondolata, központi eleme, írja, amelynek nevében azonban háborúkat, felkeléseket is vezettek szerte a világban. Arra figyelmeztet, hogy a „fejlesztés” ne legyen az új „civilizáció”, amely utóbbi cél érdekében a 19. században kimerítették és elgyengítették a világ bizonyos részeit.²⁶

Ez a szemlélet alapjaiban helyezkedik szembe a nyugati dominanciájú segélyezési gyakorlattal, annak legerősebb, teoretikailag kidolgozott, kritikai ága. A fejlesztési segélyezés történetében a legkarakteresebb, viszonylag különálló egység, amelynek (számos egyéb fogalomhoz hasonlóan) nincs magyar megfelelője. Jelentőségét és a rezsim egészéhez adott gondolati tartalmát tekintve, jelen írásban újsegélyezésnek nevezem. Az újsegélyezés tehát progresszív szemlélet, szinte „filozófia”, „hit”. Jóllehet nincs homogén, egységes „tanítási” rendszere, inkább szakemberek, terepi segélyezők tapasztalati iskolája. Törekvései nagyon fontosak a megvalósító munka szempontjából, ugyanis

²⁵ BARNETT 2011: 195–220.

²⁶ FERGUSON 1990: 1–25.

helyesen értelmezve, útjelzőként használhatók a korábban elkövetett rendszerszintű hibák elkerülése érdekében. Mindez alapvetően tér el a korábbi fejlesztéspolitikai elképzelésektől, amelyek átalakításban, nagy ívű projektekben, giga méretekben gondolkodnak. Egyfajta „kontrapolitika”: vagyis alapelve a kolonialista időszakban alkalmazott agresszív, egyoldalú, függést létrehozó, fenntartó gyakorlat elleni szembehelyezkedés. Ennek az alternatív fejlesztéspolitikának üzenete, hogy addig nem szüntethetők meg a válságok és az elmaradottság, amíg a segélyek nem vetnek véget a függő helyzetnek, és továbbra is donorérdekeket szolgálnak, szemben a valós szükségletek kielégítésével. Ezt Teresa Hayter az 1970-es években *dependency schoolnak* nevezte.²⁷ Mivel élesen szembehelyezkednek a korábban alkalmazott gyakorlattal, az irányt többen *anti-developmentnek*, fejlesztésellenesnek tekintik. Az újsegélyezés képviselői azonban hangsúlyozzák, hogy szó sincs arról, hogy a fejletlenséget, elmaradottságot, strukturális deformációt erénynek, fenntartandó állapotnak kellene tartani, és hogy az újsegélyezés egyfajta anakronisztikus, globalizációellenes rendszer volna. Azt állítják, a fejlesztési segélyek azért nem tudnak mélyreható változásokat elérni, mert nem tudnak, vagy nem akarnak, kilépni a felek között hierarchiát építő-fenntartó szemléletből; gyakran kizárólagosan olyan projektekre fókuszálnak, amelyeket egy „külső” érdek vezérel, nem pedig valós, helyi szükségletek. Kritizálják a fejlett világhoz való felzárkózás kötelező kényszerét, az iparosodás, növekedés megkérdőjelezhetetlenségét és az univerzális „receptek” abszolutizálását. Óvnak a segélyektől és segítyt nyújtó szakértőktől való függő helyzetek kialakulásától. A hangsúlyt a jelenlétre, közösségvállalásra, helyi szintek valós igényeire és képességükben való növelésre helyezik. Wolfgang Sachs német teológus, szociológusnak, az újsegélyezés egyik meghatározó alakjának először 1992-ben megjelent *The Development Dictionary* című szerkesztett kötete azóta számos kiadásban és fordításban jelent meg. A 2010-ben átdolgozott kiadás előszavában leírtak jól jellemzik az újsegélyezés teoretikusainak hangulatát:

„Az elmúlt negyven évet a fejlesztés korszakának is nevezhetjük. E korszaknak lassan vége. Eljött az idő, hogy megírjuk a nekrológiát. Mint egy fénylő világítótorony, amely a tengerészeket a kikötő felé segíti, olyan volt a »fejlesztési segélyezés« a feltörekvő államok számára a háború utáni időszakban. Nem számít, hogy demokráciák vagy diktatúrák, a Globális Dél országainak a fejlesztés jelentette a kitörés lehetőségét a koloniális alárendeltségükből.”²⁸

E sötét tónusú kép azonban nem kizárólag Észak, Délel szembeni hegemoniájáról szól, hanem a Dél önállósulásának sikertelenségéről is. Sachs ugyanis minden kritikája mellett „jószomszédságról”, a donorok áldozatvállalásáról ír, valamint arról, hogy a nemzetek által nyújtott „védőhálóval” a recipienseknek is tudni kell jól élni.²⁹ James Gordon

²⁷ HAYTER 1971: 183–193.

²⁸ SACHS 2010: xv–xvi.

²⁹ SACHS 1997: 290–302.

Ferguson amerikai antropológus *The Anti-Politics Machine* című 1994-ben megjelent munkája az újsegélyezés elméletének egyik klasszikussá vált forrása. Véleményét elsősorban az 1978 és 1982 között megvalósított, lesothói Thaba-Tseka Project során szerzett tapasztalatai formálták, és e konkrét példán keresztül illusztrálta a kívülről tervezett, kivitelezett projektek hibáit: e nagy agrárfejlesztés során a célcsoportot, helyi lakosokat marhatenyésztőnek tekintették a megvalósítók, holott azok dél-afrikai bevándorló bányászok voltak, akik történetesen marhákat is tartottak. A Ferguson által használt elv a – jamaicai-brit Stuart Hall által is szorgalmazott – *discourse*, azaz társalgás, beszélgetés, értekezés elnevezést kapta, ami tulajdonképpen a jelenlétet, a másik ember életébe való személyes bekapcsolódást jelenti.³⁰ Arturo Escobar kolumbiai-amerikai antropológus az újsegélyezés egyik legjelentősebb teoretikusa. Az 1995-ben megjelent, a téma egyik alapművének számító könyvében, az *Encountering Development*-ben védi és kritizálja is az általa *development apparatusnak* nevezett rendszert.³¹ Kritizálja a projektek léteszerűségét, valamint a recipiens és donor közötti távolságot. Feloldhatatlan problémát lát a segélyezés gyakorlatában, ugyanis szerinte a fejlesztési projekteknek nem csupán a kudarca probléma, de a sikere is: létrejöttüket követően ugyanis gyakran fenntarthatatlanok, ugyanis nem reális igényre épülnek, a helyi célcsoport, a recipiensek nincsenek bevonva, így a végeredmények gyakran többet ártanak, mint használnak. Eredendő problémának tekinti a Truman-féle segélyezési modellt és terminológiát, amely hatására máig megingathatatlan nevezéktani kategóriák jöttek létre, „ontológiai sebet” okozva egész kontinenseknek. Az arra épített „fejlesztési bürokrácia” pedig fenntartja a hibás rendszert, amelynek célja az amerikai hegemonia megszilárdítása.³² Ha-Joon Chang, az új generáció egyik „alternatív” gondolkodású teoretikusa is ezt boncolgatja a *Kicking Away the Ladder* című könyvében. Rámutat, hogy a társadalmak nem párhuzamos fejlődési utakat járnak be, és nem törvényszerű, hogy ebben a folyamatban ugyanolyan (vagy hasonló) eredményekre jussanak. Fenntarthatatlan ezért, hogy automatikusan vegyenek át országok számukra új vagy idegen modelleket, jó gyakorlatokat (*good policies and good institutions*), ami ha nem történik meg, azonnali beavatkozásra van szükség. Leginkább ezért önnön céljainkat kell szem előtt tartani, és saját értékeinknek kell gyökeret verni és megszilárdulni.³³ Egy másik, *Bad Samaritans* című munkájában a globalizáció lehetőségeiről és veszélyeiről ír, az államok feletti államokról (*world government*), amelyek egy közös cél, érdek szerint kívánják alakítani az egyes országok jelenét: magukat a segítő képében feltüntetve végül is rossz szamaritánus módjára cselekednek. Széles nemzetközi kitekintésben, nemzetközi példákon keresztül mutatja be, hogy multinacionális vállalatok és kormányok hogyan vesznek részt más országok belső életének átalakításában.³⁴ Dambisa Moyo, zambiai születésű, a Harvard Egyetemen majd Oxfordban tanult makroközgazdász, a 2009-ben megjelent, beszédes *Dead*

³⁰ HASLAM–SCHAFFER–BEAUDET 2009: 67.

³¹ ESCOBAR 1995: 81–82.

³² ESCOBAR 1995: 81–82.

³³ CHANG 2006: 69–110.

³⁴ CHANG 2008: 160–182.

Aid című könyvében akarva-akaratlanul párhuzamot von Robert Cassen 1994-ben publikált, klasszikusnak számító *Does Aid Work?* című munkával. Moyo szerint az államtól államig tartó segélyezési konstrukciók gyakran hibásak, és az elmúlt évtizedek dollármilliói ellenére sem segítettek hathatósan és strukturálisan Afrikán. Számos nyelvre lefordított munkájában komolyan kritizálja az államok által folyósított Hivatalos Fejlesztési Támogatások (Official Development Assistance, ODA) rendszerét, amelyek csak fenntartják a szegénység ördögi körét.³⁵ Könyve erősen megosztotta a nemzetközi segélyezésben szereplőket. Hogy milyen mély a szakadék a dialogizáló felek között, jól mutatja Bill Gates, a Bill & Melinda Gates Foundation társelnökének egy közönségtalálkozón elhangzott kérdésre adott válasza; úgy fogalmazott, hogy „az ilyen könyvek csak kárt okoznak, a könyv szerzője nem sokat tud a segélyezésről, és merőben ördögi”.³⁶

Zárógondolatok

Írásunkban a népek közötti kapcsolatok barátságon alapuló formájáról elméltünk. A segélyezést tekintettük e pozitívista út archetípusának, amelyben a cél a másik erősítése és sosem gyengítése. A hetvenes, nyolcvanas évek közgazdászainak, politológusainak nézetei lehet, ma már elemeiben meghaladtak, legjelentősebb eredményük azonban talán az, hogy változtatni voltak képesek változtathatatlanak gondolt elveken, modelleken. Amartya Sen, Václav Havel, Martha Nussbaum és mások a minőségi életről³⁷ alkotott elgondolásainak hatása olyan mértékű volt, hogy közvetve vagy közvetlenül abból forradalmi, progresszív irányok születhettek. Látásmód, amely az emberi szegénységet és nyomort a maga valóságában kívánta megmutatni. Eszközök, amelyek hathatós válaszokat igyekeztek adni a szenvedés legkülönbözőbb formáinak megszüntetésére. A nemzetközi térben állami, nem állami, hit alapú szervezetek ezrei dolgoznak a globális problémák valamely formájának leküzdése érdekében. A peremvidékek messze vannak, párhuzamos és zárt világot alkotnak; ebbe kell belemerülnünk, a másik emberért vállalt szolidaritásból. Az esetek felelemelése minden segítségnyújtási kapacitással rendelkező számára lehetőséget jelenthet egy igazságosabb közös világ megteremtésére. Egységes megoldások nincsenek, minden nép esetében speciális válaszokra van szükség. A békés párbeszéd, érzékeny és empatikus segítő odafordulás gyakorlása ugyanakkor olyan kihívás, amelyhez minden támogatásra szükségük és szükségünk van.

³⁵ MOYO 2009: 3–29.

³⁶ NSEHE 2013.

³⁷ Vö. NUSSBAUM–SEN 1993: 30–54.

Felhasznált irodalom

- BALÁZS Zoltán (2007): *Politikai értékelmélet*. Budapest: L'Harmattan.
- BARNETT, Michael (2011): *Empire of Humanity A History of Humanitarianism*. London: Cornell University Press.
- BAUER, Peter (1976): *Dissent on Development Studies and Debates in Development Economics*. Harvard University Press.
- BURTON, John (1972): *World Society*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511521669>
- CANAVAN, Joseph E. (1923): Charity in the Early Church. *Studies: An Irish Quarterly Review*, 12(45), 61–77.
- CASSEN, Robert (1994): *Does Aid Work?* Oxford: Oxford UP.
- CHANG, Ha-Joon (2006): *Kicking Away the Ladder*. London: Anthem Press. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1gxp77q.31>
- CHANG, Ha-Joon (2008): *Bad Samaritans: The Guilty Secrets of Rich Nations and the Threat to Global Prosperity*. London: Random House Business Books.
- Demosthenes Speeches 1–17. (2011). (Ford. Jeremy Trevett). Austin: University of Texas Press.
- ESCOBAR, Arturo (1995): *Encountering Development. The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- FERGUSON, James (1990): *The Anti-Politics Machine*. London: University of Minnesota Press.
- FERGUSON, Niall (2019): *A tér és a torony*. Budapest: Scolar.
- FISICHELLA, Domenico (2000): *A politikatudomány alapvonalai*. Budapest: Osiris.
- GRONEMEYER, Marianne [é. n.]: Helping. In SACHS, Wolfgang (szerk.): *The Development Dictionary*. London – New York: Zed Books, 55–74.
- Harry S. Truman Library, The Point Four Program. Online: <https://www.trumanlibrary.gov/library/online-collections/point-four-program>
- HASLAM, Paul Alexander – SCHAFER, Jessica – BEAUDET, Pierre szerk. (2009): *Introduction to International Development: Approaches, Actors, Issues, and Practice*. Oxford University Press.
- HAYTER, Teresa (1971): *Aid as Imperialism*. Middlesex: Pelican Books.
- HOFFMANN Zsuzsanna (1977): *A mos maiorum eszmény parodizálása Plautusnál*. Budapest.
- MEEBELO, Henry S. (1986): *African Proletarians and Colonial Capitalism*. Kenneth Kaunda Foundation.
- MOYO, Dambisa (2009): *Dead Aid: Why Aid Is Not Working and How There Is Another Way for Africa*. London: Penguin Books.
- NIEDERER, Frances J. (1952): Early Medieval Charity. *Church History*, 21(4), 285–295. Online: <https://doi.org/10.2307/3161670>
- NUSSBAUM, Martha – SEN, Amartya (1993): *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press. Online: <https://doi.org/10.1093/0198287976.001.0001>
- NSEHE, Mfonobong (2013): Bill Gates Criticizes Zambian Economist And She Responds With Fire. *Forbes*, 2013. május 30. Online: <https://bit.ly/4j6eGcl>
- NYE, Joseph S. (1993): *Understanding International Conflicts. An Introduction to Theory and History*. [H. n.]: Harpercollins College.

- OBUCHI, Keizo (1998): *The Asian Crisis and Human Security, Intellectual Dialogue on Building Asia's Tomorrow*. The Japan Center for International Exchange (JCIE), Tokió.
- RYAN, Alan (2013): *On Politics. A History of Political Thought from Herodotus to the Present*. London: Penguin Books.
- SACHS, Wolfgang (1997): The Need for the Home Perspective. In. RAHMENA, M. et al. (szerk.): *The Post-Development Reader*. London – New York: Zed Books.
- SACHS, Wolfgang (2010): *The Development Dictionary*. London – New York: Zed Books.
- SEN, Amartya (1981): *Poverty and Famines An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Oxford UP.
- SZÖRÉNYI András (2010): A társadalmi diplomácia (public diplomacy) újraértelmezése a 21. században. *Külgügyi Szemle*, 9(4), 137–156. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KULUGY_KulugyiSzemle_2010/?pg=804&layout=s
- TAKÁCS László (2013): *A római diplomácia*. Budapest: Akadémiai.
- TARRÓSY István (2011): A globális nemzetközi rendszer „új fizikája”. *Le Monde Diplomatique*, 3(7), 1–15.
- Thucydides (2009): *The Peloponnesian War* (ford.: Martin Hammond), OUP. Online: <https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00266021>
- UHLHORN, Gerhard (2018) [1883]: *Christian Charity in the Ancient Church*. New York: Charles Scribner's Son, 120–160. Online: <https://archive.org/details/christiancharity00uhlhiala>
- WEBER, Max (1992): *Gazdaság és társadalom 1. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

A közpolitikai kudarcok és fiaskók

Az alacsony jövedelmű közösségeket érő nagymértékű hatások okainak és következményeinek rövid vázlat

HORVÁTH ANETT¹

A közpolitikai kudarc és fiaskó fogalmát gyakran használják a politikai diskurzusban egy adott politika, program vagy intézkedés eredménytelenségének leírására. A közpolitikai kudarcok nemcsak a várt eredmények elmaradását jelentik, hanem gyakran mélyebb társadalmi, gazdasági vagy politikai problémákra is rávilágítanak. A kudarcok hátterében számos ok állhat, többek között a tervezési hibák, a végrehajtás hiányosságai, az erőforrások hiánya vagy akár a politikai akarat hiánya.

Kulcsszavak: közpolitikai kudarc, közpolitikai fiaskó, alacsony jövedelmű közösségek, közpolitikai kudarcok hatásai

Public Policy Failures and Fiascos

A Brief Overview of the Causes and Consequences of the Significant Impacts on Low-Income Communities

The concepts of public policy failure and fiasco are often used in political discourse to describe the ineffectiveness of a policy, programme or action. Public policy failures are not only a failure to achieve the expected results, but often also highlight deeper social, economic or political problems. Failures can be caused by a variety of factors, including design flaws, implementation shortcomings, lack of resources or even lack of political will.

Keywords: public policy failure, public policy fiasco, low-income communities, effects of public policy failures

¹ PhD adjunktus, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék, e-mail: Horvath.AnettMargit@uni-nke.hu

Bevezetés

A politikai diskurzusban gyakran használják a közpolitikai kudarc és a fiaszkó fogalmát egy adott politika, program vagy intézkedés eredménytelenségének leírására. A közpolitikai kudarcok nemcsak a várt eredmények elmaradását jelentik, hanem gyakran mélyebb társadalmi, gazdasági vagy politikai problémákra is rávilágítanak. A kudarcok hátterében számos ok állhat, többek között a tervezési hibák, a végrehajtás hiányosságai, az erőforrások hiánya vagy akár a politikai akarat hiánya. Ez a szöveg a közpolitikai kudarcok különböző dimenzióit vizsgálja, bemutatva, hogy a szakpolitikai tervezés és végrehajtás hibái jelentős társadalmi, gazdasági és politikai következményekkel járhatnak. A közpolitikai kudarcok és fiaszkók mélyreható és tartós hatást gyakorolhatnak a társadalomra, és gyakran olyan nem szándékolt következményekkel járnak, amelyek éppen azoknak a népességcsoportoknak ártanak, akiket szolgálniuk kellene.

Közpolitikai kudarcok

A közpolitikai kudarcok okai sokfélék lehetnek. Ezek közül a következőket érdemes kiemelni:²

Tervezési hibák. Számos közpolitika nem veszi figyelembe a valós társadalmi és gazdasági környezetet. A nem megfelelő vagy elavult adatok használata és a helyi sajátosságok figyelmen kívül hagyása gyakori oka a kudarcnak.

A végrehajtás gyengeségei. Még a jól megtervezett politikák is kudarcot vallhatnak, ha rosszul hajtják végre őket. Ennek oka lehet az adminisztratív kapacitás hiánya, bürokratikus akadályok vagy a helyi szintű támogatás hiánya.

Forráshiány. A közpolitikákhoz szükséges pénzügyi források gyakran korlátozottak. A finanszírozás hiánya akadályozhatja a programok végrehajtását és végső soron a célok elérését.

A politikai akarat hiánya. A politikai akarat hiánya gyakran áll a közpolitikai kudarcok hátterében. Ha a döntéshozók nem elkötelezettek a szakpolitikák végrehajtása mellett, akkor a szükséges források és támogatás sem áll rendelkezésre.

Társadalmi ellenállás. A közpolitikák gyakran szembesülnek a társadalom ellenállásával, különösen akkor, ha nem tükrözik a közösség igényeit vagy értékeit. Az érintett csoportok bevonása nélkül a politikák nem lehetnek sikeresek.

² BRÄNDSTRÖM–KUIPERS 2003.

A közpolitikai kudarcok hatása

A közpolitikai kudarcok nemcsak a politikai döntéshozók hírnevére vannak hatással, hanem szélesebb társadalmi következményekkel is járhatnak. A kudarcok alááshatják a közvélemény kormányzati intézményekbe vetett bizalmát, és hozzájárulhatnak a politikai apátiához.³ Hosszú távú következményei közé tartozik a társadalmi feszültségek növekedése, a radikalizálódás és a politikai polarizáció. A közpolitikai fiaskók leglátványosabb példái közé tartoznak a „szegénységellenes” programok, amelyek gyakran nem érik el a kívánt eredményeket. Sok esetben ezek a programok nem tudtak tartósan hozzájárulni a szegénység csökkentéséhez, mivel nem foglalkoztak a problémák alapvető okaival, például a munkahelyek hiányával vagy az oktatáshoz való hozzáféréssel.

Egy másik példa lehet a zöldenergia-programok, amelyek célja a fosszilis tüzelőanyagok használatának csökkentése volt. Sok esetben a terveket nem dolgozták ki kellőképpen, és a megújuló energiaforrások bevezetése nem a tervezett ütemben haladt, ami a környezetvédelmi célok teljesítésének elmaradásához vezetett.

A közpolitikai kudarcok és fiaskók jelentős gazdasági hatással lehetnek az alacsony jövedelmű közösségekre, gyakran súlyosbítva a meglévő egyenlőtlenségeket és akadályozva a növekedési és fejlődési lehetőségeket. A közpolitikai kudarcok alacsony jövedelmű közösségekre gyakorolt gazdasági hatásait különböző dimenziókon keresztül lehet tovább vizsgálni, konkrét mechanizmusokat kiemelve és példákkal illusztrálva.⁴

Növekvő szegénység

Munkahelyek megszűnése. A rosszul megtervezett gazdaságpolitikák munkahelyek megszűnéséhez vagy a munkalehetőségek csökkenéséhez vezethetnek,⁵ ami az alacsony jövedelmű közösségekben több embert taszít a szegénységbe. Az olyan politikák, amelyek nem ösztönzik a munkahelyteremtést, vagy amelyek véletlenül munkahelyek megsemmisítéséhez vezetnek (például túlzott szabályozás vagy rossz kereskedelmi megállapodások révén), megnehezíthetik az alacsony jövedelmű közösségek gazdasági fellendülését. Például a feldolgozóipari munkahelyek elvesztése azokban a régiókban, amelyek a globalizáció és a nem megfelelő kiigazítási politikák miatt nagymértékben támaszkodtak ezekre az iparágakra, a szegénység növekedéséhez vezethet.

Jóléti függőség. A rosszul megválasztott jóléti politikák akaratlanul is ösztönözhetik az embereket a függőségre, ahelyett, hogy megerősítenék őket, ami a szegénység olyan körforgásához vezet, amelyből nehéz kitörni. Például a segélyek túl szigorú jogosultsági kritériumai sok embert hagyhatnak a szükséges támogatás nélkül. Jövedelmi egyenlőtlenségek: a szociális jóléti politikák hibái nem megfelelő támogatást eredményezhetnek,

³ GAJDUSCHEK–HAJNAL 2023.

⁴ BOVENS–T HART 1996.

⁵ FERENCZ 2021.

ami növelheti a jövedelmi különbséget az alacsony jövedelmű családok és a tehetősebb háztartások között.

Az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés csökkenése

Az egészségügyi politika hiányosságai, például a közegészségügyi programok nem megfelelő finanszírozása, korlátozhatják az alapvető egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférést, ami az alacsony jövedelmű családok számára magasabb egészségügyi költségeket eredményez. A nem hatékony oktatáspolitikai az alacsony jövedelmű területeken alulfinanszírozott iskolákhoz vezethet, ami alacsonyabb iskolai végzettséget és kevesebb munkalehetőséget eredményez. Az állami iskolák alulfinanszírozása, különösen az alacsony jövedelmű területeken, túlsúlyolt osztálytermekhez, nem megfelelő erőforrásokhoz és alacsonyabb oktatási eredményekhez vezethet.

Gazdasági dezintegráció

Ha a politikák nem támogatják a kisvállalkozásokat, különösen az alacsony jövedelmű városrészekben, az bezárásokhoz és a gazdasági tevékenység hiányához vezethet, ami tovább mélyíti a szegénységet. Az infrastruktúrába történő nem megfelelő állami beruházások elriaszthatják a vállalkozásokat attól, hogy az alacsony jövedelmű területeken működjenek, ami kevesebb munkahelyhez és szolgáltatáshoz vezet. Ha a helyi önkormányzatok nem teremtenek kedvező környezetet a kisvállalkozások számára – például a magas adók, az infrastruktúra hiánya vagy a nem megfelelő támogató szolgáltatások miatt –, a vállalkozások bezárhatnak, vagy úgy dönthetnek, hogy nem nyitnak meg az alacsony jövedelmű területeken. Ez élelmiszer-sivatagokhoz vezethet, ahol a lakosok nem jutnak friss élelmiszerekhez, ami súlyosbítja az egészségügyi és gazdasági problémákat. A közösségfejlesztési programokba való befektetés hiánya megfojtja a gazdasági növekedést. Például azokon a területeken, ahol nem támogatják a tömegközlekedést, a lakosok nehezen jutnak el a munkahelyekre, ami korlátozza gazdasági mobilitásukat.

A lakhatás instabilitása

A lakáspolitikai kudarcai a megfizethető lakhatási lehetőségek hiányát eredményezhetik, ami az alacsony jövedelmű családok körében a hajléktalanság és a lakhatás instabilitásának növekedéséhez vezet. Azok a politikák, amelyek nem foglalkoznak a megfizethető lakások hiányával, vagy amelyek a piacorientált megközelítéseket támogatják, a bérleti díjak emelkedéséhez vezethetnek. Ez a jelenség számos, a dzsentifikációval küzdő városban nyilvánvaló, ahol a régóta ott élőket kiszorítják a környékükről a tehetősebb lakosokat célzó új fejlesztések. A hajléktalanság kezelésére irányuló nem hatékony politikák az utcán

elő egyének és családok számának növekedéséhez vezethetnek. Azokban a városokban, ahol nem biztosítanak megfelelő menedéket és támogató szolgáltatásokat, a látható hajléktalanság növekedhet, ami kihat a közösség moráljára és biztonságára.

Fokozott kiszolgáltatottság a gazdaság okozta sokk kapcsán

A rosszul megtervezett jóléti politikák kiszolgáltatottá teszik az alacsony jövedelmű közösségeket a gazdasági visszaesésnek, megnehezítve a családok számára a munkahely elvesztése vagy a váratlan kiadások utáni talpra állást. Az olyan gazdaságpolitikák, amelyek nem kezelik a hitelhez jutás akadályait, megakadályozhatják az alacsony jövedelmű közösségekben élő egyéneket abban, hogy hitelt vegyenek fel oktatásra, lakástulajdonlásra vagy üzleti vállalkozásokra. Az alacsony jövedelmű közösségeknek gyakran nincsenek meg a szükséges pénzügyi tartalékok ahhoz, hogy ellenálljanak az olyan gazdasági sokkhatásoknak, mint a hirtelen munkahelyvesztés vagy egészségügyi válság. A Covid-19-világjárvány például rávilágított erre a sebezhetőségre, mivel az alacsony jövedelmű munkavállalók gyakran bizonytalan foglalkoztatási helyzetben voltak, ami azonnali pénzügyi nehézségeket eredményezett. Az olyan politikák, amelyek nem biztosítanak megfelelő vészhelyzeti forrásokat (például munkanélküli segélyt vagy élelmiszersegélyt), súlyosbíthatják a gazdasági visszaesés hatásait. Gazdasági válság idején az alacsony jövedelmű családok gyakran szembesülnek azzal, hogy nem kapnak elegendő támogatást.

Társadalmi zavargások és gazdasági instabilitás

A szakpolitikai kudarcokból eredő gazdasági instabilitás magasabb bűnözési rátához vezethet, ami tovább gátolja a beruházásokat és a gazdasági növekedést az alacsony jövedelmű területeken. Az alacsony jövedelmű közösségek szükségleteinek kielégítésére irányuló szakpolitikák kudarca frusztrációhoz és a polgári folyamatokból való kivonuláshoz vezethet, ami végső soron a közösségi kohézióra és a gazdasági együttműködésre is hatással van. A gazdasági egyenlőtlenségek és a frusztráció társadalmi zavargásokhoz vezethet, amint azt a különböző városokban a rendszerszintű egyenlőtlenségek elleni tüntetéseken láthattuk. Ha a szakpolitikák nem foglalkoznak az alacsony jövedelmű lakosok igényeivel, az ellenérzéseket szíthat, és polgári zavargásokhoz vezethet, instabil környezetet teremtve, amely visszatartja a befektetéseket. A szakpolitikák folyamatos kudarcai a hanyatlás körforgásához vezethetnek, ami a vállalkozások távozásával, a munkahelyek megszűnésével és a közösség gazdasági szerkezetének romlásával járhat. Ez különösen nyilvánvaló azokban a régiókban, ahol hosszú távú alulfinanszírozottság és elhanyagoltság tapasztalható.

Szakpolitikai ajánlások a javításra

Számos szakpolitikai ajánlást kell és lehet megfontolni e negatív hatások enyhítésére:

Inkluzív politikaalkotás. A közösség tagjainak bevonása a politikaalkotási folyamatba biztosítja, hogy az alacsony jövedelmű népességcsoportok igényeivel foglalkozzanak.

Befektetés az oktatásba és képzésbe. A minőségi oktatáshoz és képzéshez való hozzáférést biztosító politikák javíthatják az alacsony jövedelműek foglalkoztatási kilátásait, ami felfelé irányuló mobilitáshoz vezethet.

Megfizethető lakhatási kezdeményezések. A megfizethető lakások építését és a kiszorítás elleni védelmet elősegítő politikák végrehajtása hozzájárulhat az alacsony jövedelmű közösségek stabilizálásához.

Gazdasági diverzifikáció. A gazdasági diverzifikáció ösztönzése az alacsony jövedelmű területeken a munkahelyi bázis kiszélesítésével ellenállóbbá teheti őket a sokkokkal szemben.

Következtetés

Az alacsony jövedelmű közösségekre gyakorolt közpolitikai kudarcok gazdasági hatásai mélyrehatóak és sokrétűek. A szegénység súlyosbításával, az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés korlátozásával és a beruházások visszaszorításával ezek a kudarcok a hátrányos helyzet olyan körforgását hozzák létre, amelyet nehéz megtörni. E problémák megoldásához olyan inkluzív és méltányos politikai döntéshozatalra kell összpontosítani, amely a gazdasági stabilitás és növekedés előmozdítása érdekében a kiszolgáltatott csoportok szükségleteit helyezi előtérbe. A gazdasági jogfosztottság kiváltó okainak kezelésével és a fenntartható megoldásokba való befektetéssel a politikai döntéshozók hozzájárulhatnak a stabilitás, a növekedés és a méltányosság előmozdításához. A közpolitikai kudarcok elkerülésének egyik leghatékonyabb módja a részvételi politikák előmozdítása. Az érintett közösségek bevonása a döntéshozatali folyamatokba segíthet abban, hogy a politikák jobban tükrözzék a helyi igényeket, és növeljék a programok támogatását. A folyamatos nyomon követés és értékelés szintén kulcsfontosságú. A szakpolitikai intézkedések hatékonyságának rendszeres értékelése lehetővé teszi a szükséges korrekciókat, és segít a tanulságok beépítésében a jövőbeli szakpolitikákba.⁶

⁶ ARGYROUS 2009.

Összefoglaló

A közpolitikai kudarcok és fiaskók összetett jelenségek, amelyek mélyen gyökereznek a politikai, gazdasági és társadalmi struktúrákban.⁷ A realitások figyelembevétele, az érdekelt felek bevonása, valamint a folyamatos értékelés és tanulás elengedhetetlen a hatékony közpolitikai tervezéshez és végrehajtáshoz. Ez az egyetlen módja a kívánt társadalmi célok elérésének és a kudarcok kockázata csökkentésének.

A közpolitikai fiaskók és a szegénységellenes programok gyakran összetett problémák, amelyek különböző társadalmi és gazdasági tényezőktől függenek.

1. Támogatások és juttatások. Számos országban különböző típusú támogatási rendszerek vannak érvényben a szegénység elleni küzdelem érdekében, mint például készpénzes juttatások, élelmiszersegélyek vagy lakhatási támogatások. Ezek a rendszerek azonban gyakran nem érik el a kívánt hatást, ha nem célozzák meg megfelelően a rászorulókat, vagy ha túl bürokratikusak.

2. Oktatási programok. Az Egyesült Államokban például a Head Start program a kora gyermekkori nevelésre összpontosít, hogy segítse a hátrányos helyzetű gyermekeket. A program hatékonysága azonban változó, és sok esetben nem biztosítja a tartós sikerhez szükséges forrásokat.

3. Munkahelyteremtő programok. A munkahelyteremtő programok, például a közmunkák, néha nem nyújtanak fenntartható megoldást, mivel a munkahelyek gyakran rosszul fizetettek, és nem biztosítanak jó jövőt a résztvevők számára.

4. Szociális vállalkozások. Egyes országokban szociális vállalkozásokat hoznak létre a szegénység csökkentése és fenntartható megoldások biztosítása érdekében. Ilyenek például a Grameen Bank modelljei, amelyek mikrohiteleket nyújtanak a szegénységben élők megsegítésére, de ezek is olyan kihívásokkal szembesülnek, mint a visszafizetési arányok és a projekt fenntarthatósága.

5. Közösségi programok. Egyes programok a helyi közösségek bevonásával próbálják kezelni a szegénység problémáit. Ha azonban a közösségi részvétel nem elégséges, vagy ha a helyi igényeket nem veszik figyelembe, ezek a kezdeményezések kudarcot vallhatnak.

Ezek a példák azt mutatják, hogy a szegénység elleni küzdelem összetett és gyakran nehéz feladat, amely jól megtervezett és célzott közpolitikákat igényel.

⁷ BELL–HINDMOOR 2009.

Felhasznált irodalom

- ARGYROUS, George (2009): *Evidence for Policy and Decision-Making*. Sydney: UNSW Press.
- BELL, Stephen – HINDMOOR, Andrew (2009): *Rethinking Governance. The Centrality of the State in Modern Society*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511814617>
- BOVENS, Mark – T HART, Paul (1996): *Understanding Policy Fiascoes*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- BRÄNDSTRÖM, Annika – KUIPERS, Sanneke (2003): From 'Normal Incidents' to Political Crises. *Government and Opposition*, 38(3), 279–305. Online: <https://doi.org/10.1111/1477-7053.t01-1-00016>
- FERENCZ Jácint (2021): Közgazdaságtan és közgazdasági kutatás: a munkajogi szabályozás hatásvizsgálatának általános kérdései. In BIEŚ-SROKOSZ, Paulina (szerk.): *Aktuális jogalkotási problémák a közép- és kelet-európai országokban*. Czestochow: Jana Długosza w Czestochowie, 55–63.
- GAJDUSCHEK György – HAJNAL György (2023): *Közpolitika: a gyakorlat elmélete és az elmélet gyakorlata*. Budapest: HVG-ORAC.

Evolving Role of Women in the Developing World

Indian Women Peacekeepers in Africa

AADI RAJESH¹

Gender roles and patriarchy has often limited women's participation in society and challenged their possible contributions to the community and the nation. While the 20th and the 21st century brought positive changes to women's rights and role in the society across the developed and in many parts of the developing world, women still remain burdened with traditional gender defined roles and responsibilities in the developing world.

The paper explores the evolving role of women in the developing world, with a focus on India and explore the changing attitudes towards women's participation and role in the defence services. While traditionally a male dominated profession, women in India have created space within the profession, and have become an integral part of the Indian armed forces.

The paper further explores India's efforts in creating a women's only peacekeeping group, which have successfully carried out peacekeeping missions in Africa and represents a major milestone for the empowerment of women and women's leadership in the developing world.

The paper also examines the opportunities and challenges facing women in the Indian armed forces, and how structural challenges still limit women's participation and access to leadership positions in the profession.

Keywords: women's rights, developing world, gender defined roles, India's efforts

¹ PhD student, Ludovika University of Public Service, e-mail: nayyaraadi@gmail.com

Introduction

In developing countries across Asia and Africa, the role of women in the society remains limited due to strong patriarchal traditions and gender-based professional roles. These gender-based roles and patriarchal traditions have limited not only access and opportunities for women but have impacted the growth possibilities and overall welfare of the society.²

According to the 2024 SDG Gender Index, while no countries in the global north or the global south has achieved gender parity, countries in the global north are considerably ahead in reaching gender parity and equal opportunities for women in the society.³

Most Asian and African countries are signatories to various international treaties such as the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) (1979),⁴ which focuses on gender equality in social, political and economic avenues among various other women empowerment provisions and Sustainable Development Goals (SDG 5 – Gender Equality) (2015),⁵ which is part of the broader UN 2030 Agenda, to empower women and girls in developing countries. However, challenges and strong structural barriers hinder women's participation in society, and restricts their access to quality education, job market and career growth opportunities.

Women in developing countries are often expected to perform secondary professions with limited career growth and financial opportunities, or to remain at home full time as housewives and care providers for their families.⁶ These widely accepted norms have created long lasting challenges and barriers for women, preventing them from advancing their status in the society and be involved in critical decision-making and leadership roles.

In India, similar to many developing countries, women often face challenges, which not only brings down the ideals of women empowerment in society but also question the democratic credentials and aspirations of India. To mitigate these challenges and open up opportunities for women in the society, the Indian government has taken various measures, such as constitutional provisions like Article 14, which guarantees equality before the law, Article 39(d), which ensures equal pay for equal work and Article 42 – which provides provisions for maternity benefits and humane working conditions.⁷

India has also enacted laws to prevent inherited historical social issues such as child marriages and dowries. The Dowry Prohibition Act (1961)⁸ and The Prohibition of Child Marriage Act (2006) ban medieval practices in India and safeguard a modern livelihood for women in India.⁹

² OKPE–OTHMAN–OSMAN 2021.

³ Equal Measures 2030 2024.

⁴ See: <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cedaw>

⁵ See: <https://sdgs.un.org/goals/goal5>

⁶ OKPE–OTHMAN–OSMAN 2021.

⁷ Constitution of India, see: <https://legislative.gov.in/constitution-of-india>

⁸ The Dowry Prohibition Act, 1961, see: <https://www.indiacode.nic.in/handle/123456789/1679>

⁹ UNFPA 2022.

The Indian government has also created public schemes such as Beti Bachao Beti Padhao (2015), which means to save the girl child and educate her and the Mahila Shakti Kendra (2017), which are rural centres, promoting women's empowerment through entrepreneurship. India has also enacted strong reservations at public higher education institutions for women and through these schemes, the government and the lawmakers are attempting to bridge the gender gap in, and create an equal, equitable and safe society for women in India.¹⁰

However, while constitutional provisions, reservation in government jobs and educational institutions and public policy initiatives have positively improved women's role in the Indian society, it can be argued that opening up the Indian Armed Forces to women was a major milestone for women's empowerment in India and broke the long established patriarchal glass ceiling in Indian society.

Women and the Indian Armed Forces

The Indian subcontinent has a long history of women warriors who have sacrificed their lives for the motherland in battles against invaders and enemies.

Among various women in precolonial and colonial times, Queen Rani Durgavati (1524–1564) from Gondwana gave up her life in a battle against the Mughal invaders and Queen Rani Lakshmibai (1828–1858) died while fighting against the British.¹¹

During the colonial era, women's from not only privileged backgrounds but from various socio-economic status fought against the British colonisation of India and played a key role in the 1857 Indian uprising against the British.¹²

In the 20th century, in the Indian National Army (INA), which started an armed rebellion against the British during the Second World War, The Rani of Jhansi Regiment was established, which was the women's unit of the INA. The regiment was led by Captain Lakshmi Swaminathan and over 1,000 female volunteers joined the army and took intensive training in jungle warfare, specialised attack and defence strategies and tank warfare.¹³

In the post-independence era as well, attempts were made by the government to encourage women to join the armed services. But unlike the Rani of Jhansi Regiment of the Indian National Army which specialised in armed warfare between 1947 and the 1990s, women were prohibited in combat roles and joined the armed services as doctors, nurses and administrative staff.¹⁴

In the 1990s, under a gradual expansion policy for entry into the armed services, roles such as logistics, legal, education, and engineering were opened up for women and in

¹⁰ Ministry of Women and Child Development 2025.

¹¹ SENGUPTA–BASU 2023.

¹² KUMARI–SHASTRI 2024.

¹³ See: <https://www.netajisubhasbose.org/rani-of-jhansi-regiment>

¹⁴ MISHRA et al. 2022.

the following decades roles such as transportation pilots were opened for women, and eventually in 2016¹⁵ the Indian Air Force opened fighter pilot roles for women, making India among the few nations globally to have female fighter pilots.¹⁶

In 2019, a major decision by the Supreme Court of India opened Permanent Commission for women in all armed services, and women were allowed to become part of all the three armed services, the navy, the air force and the military in combat roles.¹⁷

Beyond the participation of women in the armed forces in India, the country has also created room and opportunities for women to join UN-led peacekeeping missions which serve as an ideal example for the empowerment women in the developing world.

India's women peacekeepers in Africa

India has been among the largest contributors to UN-led peacekeeping missions in Africa and has participated in various missions across the continent since the 1950s. India has sent over 200,000 troops to over 49 missions in various UN missions, mostly in Africa.

While most of the Indian missions involved male defence personnel, in 2007 India deployed the first all-female Formed Police Unit (FPU) during the UN-led peacekeeping mission in Liberia.¹⁸

An all-female Formed Police Unit was the first in the history of UN peacekeeping missions and was assigned critical roles in peacekeeping and maintaining law and order in conflict zones. The role of the all-female Formed Police Unit included maintaining crowd control and public order management, protection of vulnerable citizens, especially women and children, addressing cases of sexual violence and gender based crimes and train local law enforcement agencies.¹⁹

The all-female FPU also created long lasting impact in not only Liberia but also the wider world as it encouraged local women to join security forces and services and became an example of women's empowerment in the developing world.

In an interview to the UN News Centre, Colonel Madhubala Bala, the contingent's commander said: "When the local women see the female peacekeepers, they get inspired by them – [they see] ladies can perform the same role as male counterparts." She also pointed out the impact on young Liberian girls who were inspired by women soldiers.²⁰

The participation of women in security services was also appreciated by the Liberian President Ellen Johnson-Sirleaf, who said in a speech: "If I had my will, I would have recommended for another unit of the United Nations Mission in Liberia (UNMIL) to

¹⁵ Bizz Buzz 2024.

¹⁶ PANDEY 2015.

¹⁷ The Hindu Bureau 2024.

¹⁸ United Nations India 2025.

¹⁹ United Nations 2016.

²⁰ United Nations 2016.

leave, so that the Indian Formed Police Unit (FPU) would continue its stay in the country for the time being.”²¹

Beyond Liberia, India has continued and expanded the deployment of female peacekeepers in war zones, and as of 2025, India’s female peacekeepers are present in the Democratic Republic of Congo, South Sudan, Lebanon, the Golan Heights, Western Sahara, and Abyei.²²

The long-term impact of the Indian women’s peacekeeping force was also that various other countries, from the developing world, such as Rwanda, Bangladesh, and Senegal²³ also created women’s only peacekeeping groups, as a positive step in deeply patriarchal global south.

Challenges

While through its constitutional provisions, public policies reservations in education and jobs and creating space in the armed forces and peacekeeping missions, the Indian government has taken strong steps in the positive direction, the role of women in the Indian society still remains challenged and needs radical steps and policies.

Among various issues in the Indian society, the two main challenges are the safety of young girls and women, which restrict them from leaving the safety of their homes to pursue careers in bigger cities, and the challenges women face in advancing to leadership roles and progressing in their careers.

Gender-based violence and sexual harassment remains a key challenge in the Indian society and has created an atmosphere of fear and limitations for women. This has also migrated to the armed services, and despite the trainings and strict code of conduct of armed forces, sexual harassment has become a major challenge in the Indian armed forces as well.²⁴ India should empower local organisations and create strict rules for cases of sexual harassment and gender-based violence in order to create a safer society for women.

Beyond the above, another key challenge is career growth and gender pay parity for women in India. According to a study on the gender economic gap by the World Economic Forum, Sub-Saharan Africa would need 63 years of consistent efforts to reduce the gender economic gap, while the Middle East and North Africa would need 356 years.²⁵

The same study also explores South Asia which includes Afghanistan, Pakistan, India, Bangladesh among others, and found that the region would need 1,000 years of consistent policy efforts to achieve gender parity and equal economic opportunities for women.

²¹ United Nations 2016.

²² Ministry of External Affairs, Government of India 2025.

²³ See: <https://peacekeeping.un.org/en/women-peacekeeping>

²⁴ BALAJI–MALAIMAGAL 2018.

²⁵ World Economic Forum 2017.

Conclusion

While women's participation in the armed forces of India have increased and have become an example for women's empowerment in India and the developing world, challenges remain in creating long-term policies to establish a safe, equitable and rewarding career for women in the country and ensure their rights, dignity and safety.

Women in India will play a critical role in realising Prime Minister Narendra Modi's dream of making India a developed nation by 2047. By opening up society and eliminating the challenges facing women, women can become the driving force behind India's future growth.

As Mahatma Gandhi famously pointed out, the greatness of a nation can be judged by how it treats its weakest member, and by empowering women, India would become a more equal, equitable and stronger nation. Policy makers should create strict laws, effective policies and long-term strategies, and Indian society should ensure the safety of women in the workplace, at home and elsewhere.

References

- BALAAJI, Madhu – MALAIMAGAL, S. (2018): A Study on Sexual Harassment on Women in India. *International Journal of Current Advanced Research*, 7(2), 9980–9985. Online: <http://dx.doi.org/10.24327/ijcar.2018>
- Bizz Buzz (2024): With Proven Dexterity, Indian Women Coming of Age in Armed Forces. *Bizz Buzz*, 23 October 2024. Online: <https://www.bizzbuzz.news/opinion/with-proven-dexterity-in-indian-women-coming-of-age-in-armed-forces-1340110>
- Equal Measures 2030 (2024): *Findings form the 2024 SDG Gender Index. A Gender Equal Future in Crisis?* Online: <https://equalmeasures2030.org/2024-sdg-gender-index/>
- KUMARI, Ankita – SHASTRI, Swati (2024): The Role of Women in the Sepoy Mutiny. *International Research Journal of Humanities and Interdisciplinary Studies (IRJHIS)*, 5(4), 27–44. Online: <https://doi-ds.org/doilink/04.2024-62547534/IRJHIS2404004>
- Ministry of External Affairs, Government of India (2025): *EAM's remarks during the Inaugural session of the Conference for Women Peacekeepers from the Global South: Women in Peacekeeping – A Global South Perspective (February 24, 2025)*. Online: https://www.mea.gov.in/Speeches-Statements.htm?dtl/39099/EAMs_remarks_during_the_Inaugural_session_of_the_Conference_for_Women_Peacekeepers_from_the_Global_South__Women_in_Peacekeeping_A_Global_South_Perspe
- Ministry of Women and Child Development (2025): *Empowering India's Daughters. A Decade of Beti Bachao Beti Padhao's Success*. 21 January 2025. Online: <https://pib.gov.in/PressReleaseI-framePage.aspx?PRID=2094929>
- MISHRA, Yogesh – MOHANTY, Upasana – JESWANI, Shrishti – PANDA, Pallavi (2022): The Changing Contours of Women in Armed Forces: A Comparative Study of India and Israel. *SSRN Electronic Journal*. Online: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4110311>

- OKPE, Vincent Victor – OTHMAN, Fuad Mohammad – OSMAN, Nazariah (2021): Women Political Participation in Africa and Asia: Prospects and Challenges. *Journal of Governance and Development*, 17(1), 43–73. Online: <https://doi.org/10.32890/jgd2021.17.1.4>
- PANDEY, B. K. (2015): Induction of Women into the IAF as Fighter Pilots. *SP's Aviation*, December 2015. Online: <https://www.sps-aviation.com/story/?id=1794>
- SENGUPTA, Nandini – BASU, Moupia (2023): Women's Voices from History: Gond Rani Durgawati and Rani Lakshmibhai. *Monsoon: Journal of the South Asian Studies Association*, 2(1), 63–76. Online: https://digitalcommons.lmu.edu/monsoon-sasa-journal/vol2/iss1/5?utm_source=digitalcommons.lmu.edu%2Fmonsoon-sasa-journal%2Fvol2%2Fiss1%2F5&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages
- The Hindu Bureau (2024): SC Uses Plenary Powers to Allow a Woman Army Officer's Plea for Permanent Commission. *The Hindu*, 9 December 2024. Online: <https://www.thehindu.com/news/national/sc-uses-plenary-powers-to-allow-a-woman-army-officers-plea-for-permanent-commission/article68965815.ece>
- UNFPA (2022): *Policy Brief India. Digital Ecosystem Analysis on Child Marriage in India*. Online: https://asiapacific.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/child_marriage_policy_brief_india_1_0.pdf
- United Nations (2016): *Hailed as 'Role Models,' All-Female Indian Police Unit Departs UN Mission in Liberia*. 22 February 2016. Online <https://news.un.org/en/story/2016/02/522102-feature-hailed-role-models-all-female-indian-police-unit-departs-un-mission>
- United Nations India (2025): *A Shift from 'Can Women Do Peacekeeping?' to 'Can Peacekeeping Do Without Women?'* – *Global South Forum*. 26 February 2025. Online: <https://india.un.org/en/289882-shift-%E2%80%98can-women-do-peacekeeping%E2%80%99-%E2%80%98can-peacekeeping-do-without-women%E2%80%99-global-south-forum>
- World Economic Forum (2017): *Europe, Africa or Asia – Which Region Will Close the Economic Gender Gap First?* 8 March 2017. Online: <https://www.weforum.org/stories/2017/03/europe-africa-or-asia-which-region-will-close-the-economic-gender-gap-first/>

Könyvismertetés Várszegi Asztrik és Palotai Gabriella *Pár-beszédben* című művéről¹

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN²

A 2020-as Covid-járvány idején készült hangfelvételek szerkesztett változata, amelyet Werner Krisztina szerkesztett egybe, és a kötet bevezetőjét is ő írta. Az ajánlás Tringer László professor emeritustól származik, aki a beszélgetőtársakat „szókratikus mesterekként” jellemzi, utalva ezzel a könyv filozofikus és lélekig ható hangulatára. Várszegi Asztrik emeritus főapát és Palotai Gabriella pszichiáter a karanténidőt használták ki arra, hogy három évtizedes munkakapcsolatukra visszaemlékezzenek, s közben kibeszélik a bezártság adta helyzetből teremtdött életérzésüket.

A dialógus kilenc téma köré szerveződik; mindegyikről elmondható, hogy többet adnak a Covid-időszak karanténtörténeténél, füveskönyvbe illő önreflexiókkal találkozhatunk a legőszintébb belső megnyilatkozásokkal. A témakörök a következők: találkozás, Covid, karantén, egyház, érintés, fájdalom, visszajelzés, magány, üzenet. Ezek a témák valójában csak keretét adták annak, hogy a legmélyebb emberi érzésekről, kételyekről, problémákról és ezek feloldásáról elmélkedjen a két lélekvezető mester. Palotai Gabriella pszichiáterként jól ismeri a lélek és betegségeinek állapotait, Várszegi Asztrik a lélek spirituális szépségeinek gazdagságaival és élettapasztalatának bölcsességével enged betekintést a lélek nyugtalanító gyötrelmeinek állapotát imával és Istenben való feltétlen bizalommal történő lecsillapításába. Ez a könyv ezért több lélekfilozófiai eszmefuttatásoknál; az egyes problémák értelmezésekor, ha direkt megfogalmazásokat nem is, de jó tanácsokat kaphatunk saját életünkre. A két lélekértő mester beszélgetése reflektálásra készítet. Mindannyian rendelkezünk metafizikai hajlammal, mindenkiben felmerül a saját végességének gondolata, az univerzum fatalista léte. A két hívő ember beszélgetése közérthető és életigenlő módon fejt ki humanista szemléletét, ami a modern rohanó világban sokunknak figyelemfelkeltő lehet.

„Úgy kell élni, hogy az életünk táguló, nyíló, spirituálisan, szellemileg gazdagodó lehetőség legyen.” Várszegi Asztrik tanácsát érdemes megfogadnunk, mert a beszűkült élet elszigetel és kirekesztetté tesz bennünket. Tudósként, de hétköznapi életünkben is, a nyitottság jelen kell legyen a mindennapjainkban, hogy fel tudjuk mérni, mi az, ami hozzánk tartozhat, és mi az, amitől el kell távolodnunk. Ezt csak akkor tudjuk megtenni, ha első körben értelmezzük az elénk táruló

¹ *Pár-beszédben. Várszegi Asztrik és Palotai Gabriella beszélgetései.* Bencés, 2024.

² Habilitált egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, e-mail: jap@sze.hu

újdonságot. Az akarat szabadságát ne adjuk fel, ez ember voltunk egyik legfontosabb jellemzője. A választás lehetőségének magas érzelmi és értelmi szintű megélése csakis a miénk. Istent választani csak az ember képes, ez nagy ajándék. Szent Ágoston teljes műveket írt erről.

A fejezetek közül a magány témáját feldolgozó fejezetre esett a választásom ismertetőm megírásakor. A magányról vallott üzenetek a világjárvány után is segíthetnek azoknak, akik a magányt, az időskort nehezen élik meg. Palotai Gabriella vigasztaló szavait érdemesnek találok idézni is: „a szeretet tudja csökkenteni az elszigeteltség fájalmát.” A magány és az elszigetelődés persze nem azonos, de a betegség, a szenvedés alapvetően elszigeteltté teszi a beteget. Az elszigetelődés feloldása nem csak a Covid idején aktuális. A vírusos időszakban rákényszerültünk a magány megéléseire, az elszigeteltség okozta nehézségek elviselésére, és ki-ki kereste e teher feloldásának lehetőségét. A könyv azért is érdekes, mert a karantén után négy évvel felidézhetjük magunkban az akkor megélt bezártságot, az akkor viselt terheket, fizikaiakat és lelkieket, és az akkor megélt feloldási technikáinkat. Bennem is felmerült néhány emlék: aggodalmaim szeretteimért, a mindig figyelő tevő-vevő gondoskodásom kispadra kényszerítése nehezen volt egy idő után viselhető. Az akkor megélt tehetetlenség és az elzártság ugyanakkor nem okozott nagy traumát, mert a kapcsolattartás családtagjaimmal nem rutinszerű beidegződéssel történt, hanem valódi odafigyeléssel, egyszerűen volt idő a másikat meghallgatni, vagy csak egyszerűen figyelni. Erős vizsgahelyzet volt önismeretből és fegyelmezettségből. A sztoikus etika gyakorlati alkalmazására adott lehetőséget. Várszegi Asztrik és Palotai Gabriella hasonlóan összegezték karanténbeli élményeiket.

A magány emberlétünk legsajátabb jellemzője. Mindenkinek van privát magánya, amelyet meg kell élnie, amellyel kezdeni kell valamit, ahogy Asztrik atya mondja. El kell fogadnunk, hogy életünknek van olyan szegmense is, amelyet csak egyedül élhetünk meg. Gabriella hozzá is teszi, a magányt „nem tudja feloldani, sem társ, sem szülő, senki. Ez az állapot áthidalhatatlan az egyén és a többi ember között.” (109. o.) A személy egy és oszthatatlan, a sorsunk magunk kell megéljük. A magányból több irányba lehet kitörni, Isten irányába egyetemes módon, vallja a bencés szerzetes. Asztrik atya vigasztaló módon teszi hozzá, hogy talán elfuserálhatjuk az életünket, de a leglényegesebb kapcsolat az Isten-kapcsolat mindig szabad az emberben, mindig magunkkal hordozzuk az esélyét magányunk Istennel való feloldásának. A magány ilyen feloldása áthidalja, enyhíti a szenvedést, az elszigetelődést.

Érdekes és fontos az egyedüllét és a magány elválasztása. Egyedüllétre mindenkinek szüksége van. Ma a zajok, az állandó vibrálás kevésbé adnak lehetőséget a minőségi egyedüllétre. A csend megélését újra kell tanulnunk. Palotai Gabriella évek óta vezeti Pannonhalmán a csendkurzust Márk atyával, mert felismerték, hogy a világi ember is vágyakozik a szerzetesi magány adta öröm és csend megéléseire. „Így szavak megjelennek a csendben, a valódi kérdések, a valódi válaszok. Az is kérdés, milyenek a kapcsolataink, magányosak vagyunk-e, hová tart az életem, milyen elakadásaink vannak.” (114. o.) A minőségi csend, az egyedüllét visszahelyezi az embert a középpontjába, hogy azt a mindennapokban is megteremtsük. Nagy szükség van a csendre. A csend különböző

szép dimenzióit juttatja még eszembe, a csend társas létünk egyik fontos alapkockája. Meghallgatni a másikat részünkről csendet igényel. A türelmes csend megélése az egyik legsajátosabb emberi tulajdonságunk, az ösztönimpulzusok visszafogásának technikája, gyakorlással fejleszteni lehet. Tudatosan érdemes felkészíteni önmagunkat, gyerekeinket a csendre. Ez feladat szülőként, tanárként, emberek között élőként. Tanulni kell, mert szerzett készség a megfigyelés, amely a befele fordulás képességét is érinti. A magunknak teremtett minőségi csend másik ismérve, hogy mindig őszinte, véresen komoly vállalkozásunk, ilyenkor nincsenek kipillantások az időből, egymásnak feszülünk szemtől szemben saját magunkkal – teszem hozzá én, a kötet olvasója. Várszegi Asztrik és Palotai Gabriella könyve állandó reflexiót vált ki olvasójából, a beszélgetések nem zárulnak le a nyomtatott lapokon, a külső harmadik – az olvasó – folyton reagál a gondolatokra, rábólint, vagy talán éppen vitatkozik az olvasottakkal, közösen folytatva a gondolkodást két mester beszélgetéseibe kapcsolódva. Mindenkinek ajánlom Várszegi Asztrik és Palotai Gabriella könyvét napi léleképítő olvasásra.

Könyvismertetés Shondrah Tarrezz Nash *Breaking Apart Intimate Partner Violence and Abuse* című művéről¹

PÁSZTOR GERGELY²

Az intimpartner-erőszakkal, vagy magyarul párkapcsolati erőszakkal még nemzetközileg is viszonylag kevés átfogó munka foglalkozik annak ellenére, hogy a jelenség évtizedek óta a közfigyelem előterében van. Ennek oka az lehet, hogy noha elméleti háttere töredékes, és egységes terminológiája is hiányzik, előfordulása és rejtettsége egyaránt magas. Égető társadalmi és emberi jogi problémaként jelentkezik a világ szinte minden társadalmában, azonban kutatása nehézkes és eredményei gyakran ellentmondásosak. Nash és a Kentucky állambeli Morehead State Egyetemen tanító szociológus és szociális munkát oktató kollégái, Lisa Michelle Shannon, Monica Himes és Lynn Geurin, arra vállalkoztak, hogy könyvükben egyszerre gyűjtsék össze a jelenleg elérhető megbízható kutatások eredményeit, majd „szálazzák szét” a párkapcsolati erőszak hatásait, különböző társadalmi csoportok és kulturális hátterek szerint, így próbálva megmagyarázni azokat. A könyv általános szemléletére jellemző, hogy az áldozatokat specifikus, konkrét csoportokra és típusokra bontva ad áttekintést az intimpartner-erőszak jelenségéről, elsősorban az áldozatok szempontjából.

A könyvet olyan módszertani szigorral írták, amely üdítően közérthető nyelvezetével éles kontrasztban áll. Minden fejezet egy rövid, de emblematis esettanulmánnyal kezdődik, amely kiegyensúlyozza az egyes fejezetek részletes és hivatkozásokban gazdag szövegét. Az esetek bemutatása a gyakorlatiasságon túl arra is szolgál, hogy megpróbáljon leszámolni azokkal az előítéletekkel, amelyek akadályozzák a jelenség felismerését és az ellene folytatott harcot. Ez a szerkezet szinte kézikönyvszerű következetességet kölcsönöz a kötetnek, ami a kríziskezelők és a kutatók számára egyaránt hasznos lehet. Minden fejezetet vitakérdések zárnak, ami azt sugallja, hogy a könyv tananyagként is ajánlható. A szerzők definíciókkal kapcsolatos megközelítésének legmeghatározóbb jellemzője a befogadó, inkluzív jelleg. Ellentétben a terület más, a definíciókat szűkíteni, és ezáltal a látókörüket korlátozni kívánó művekkel, ebben a könyvben a szerzők a lehető legtágabb fogalmak legáltalánosabb meghatározására törekedtek. A párkapcsolati erőszak részletes és átfogó áttekintése mellett a kötet a lehetséges megoldásokat

¹ TARREZZ NASH, Shondrah – SHANNON, Lisa Michelle – HIMES, Monica – GEURIN, Lynn (2024): *Breaking Apart Intimate Partner Violence and Abuse*. New York: Routledge.

² Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet, e-mail: pasztor.gergely@stud.u-szeged.hu

is igyekszik bemutatni különféle ellenintézkedések és erőforrások formájában, főként a szociális munkások, illetve a közegészségügyi szakemberek és a pedagógusok számára.

Maga a kötet kilenc fejezetből áll, és két, függelékszerű, kiegészítő rész zárja, a szokásos tárgymutatón túl. Az irodalomjegyzék a fejezetek végén található, külön egységenként, ezért átfogó bibliográfia nincs. Itt érdemes megjegyezni, hogy a Routledge három kiadásban jelentette meg a könyvet, két fizikai, illetve egy elektronikus formátumban. Ez utóbbi interaktív olvasási felületet is biztosít, ami a hivatkozások kezelését jelentősen gyorsítja, és nem utolsósorban azonnal rendelkezésre áll, akár több eszközről is.

A könyv három nagyobb egységből: egy elméleti blokkból (1. és 2. fejezet), egy, az áldozati szempontokat bemutató viktimológiai blokkból (3., 4., 5., 6. és 7. fejezet), illetve egy megoldási javaslatokat tartalmazó (8., 9. fejezet és a két függelék), záró blokkból áll. Így a szerkesztő a jelenség megismerésétől annak megoldásáig tartó íven vezeti végig az olvasót.

A párkapcsolati erőszak fogalmának meghatározását (Első fejezet), a jelenség elméleti alapjainak és kutatási módszertanának bemutatása követi (Második fejezet). Ez a két fejezet szerves egységet alkot. A párkapcsolati erőszakot a szerzők nem egyveretű, homogén jelenségnek tekintik, hanem különböző altípusok gyűjtőfogalmaként. Az első fejezetben bemutatott differenciáltipológiai megközelítések újdonságot jelenthetnek a hazai olvasóközönség számára is. Ezt a fejezetet a #metoo mozgalmat kiobbantó zaklatási eset nyitja, amely megadja a teljes könyvben uralkodó viktimológiai és beavatkozáspárti, intervencionista alaphangot is. A fejezet hosszan foglalkozik a párkapcsolati erőszak definícióin túl annak felismerésével, azonosításával is. Ehhez ellenőrző listákat is nyújt.

A második fejezet az elméleti háttér bemutatásával arra a kérdésre próbál választ adni, hogy a párkapcsolati erőszak miért olyan perzisztens. A fejezetet nyitó esettanulmány azt a meggyőződést kérdőjelezi meg, hogy az áldozat számára élvezetes a bántalmazó kapcsolatban maradni; az áldozathibáztatás jelenségén keresztül közelíti meg az elméleti magyarázatokat. Ezek bemutatása során a szerzők integratív megközelítést alkalmaznak; a pszichiátriai modellek, a társadalomtudományi és a feminista elméletek, illetve a társadalompszichológiai elméletek nem egymást kizáróan, hanem kiegészítve működnek együtt a jelenség magyarázatának kialakításában. A szigorúan tudományos elméleti háttérrel követően a társadalmi környezet hatása is elemzett szempont: a média, illetve a nemi szerepekhez kapcsolódó normák és attitűdök, amelyek szintén befolyásolják a jelenség társadalmi olvasatát. Az elméleti háttér közel sem kimerítő: az erőszak mikroszociológiai modellje, vagy a társas támogatottságról szóló elméletek nem kerültek be a kötetbe, azonban a gyakorlati szempontból releváns elméleti háttér bemutatása rendkívül alapos. A párkapcsolati erőszak mérésére vonatkozó részben a determinisztikus és a valószínűségszámításon alapuló, sztochasztikus modelleken túl, a szerzők bemutatják a kutatások módszertanának azon részeit is, amellyel magyarázhatóvá válnak az egymásnak sokszor ellentmondó kutatási eredmények. Mivel a párkapcsolati erőszak kutatásainak eredményeit nagyban meghatározzák az eszközök, amelyekkel a kutatást végzik, ezek részletes bemutatása rendkívül értékes minden olvasó számára.

A mélyen szakmai részleteket is egyszerű, érthető nyelvezettel írják le a szerzők, ami laikusok számára is befogadhatóvá teszi a módszertani részeket.

A jelenség megtapasztalásának bemutatása határozott viktimológiai szempontokon keresztül történik. A harmadik fejezetben a női, míg a negyedikben a férfi áldozatok tapasztalatainak bemutatása következik. A harmadik fejezetet indító esetleírás a párkapcsolati erőszak fizikai aspektusaira vet fényt. A harmadik fejezet ennek megfelelően a fizikai, szexuális és pszichológiai erőszak prevalenciájával és meghatározó kockázati faktorainak bemutatásával foglalkozik kimerítően. A fejezet kitér a nem heteroszexuális párkapcsolatokban tapasztalható erőszakra is, amely mértékében és jellegében sem különbözik lényegesen a heteroszexuális párok között megtapasztalt erőszaktól. A negyedik fejezet a férfi áldozatokra fókuszál, különös figyelmet szentelve a közös gyerekek konfliktusban való felhasználásának, illetve a férfiak nemi szerepeikhez való ragaszkodása miatti sebezhetőségének. Mindkét fejezet részletesen bemutatja, hogy az áldozatok miért nem kérnek segítséget.

Az áldozatok életkor szerint markánsan elkülönülő csoportjait, a fiatalok és az időskorú áldozatokat mutatják be az ötödik és hatodik fejezetek. Az előbbi fejezet külön foglalkozik az online abúzus különböző formáival, például a sexting vagy a bosszúpornó jelenségeivel (94. p.), míg az utóbbi fejezet a fogyatékkal élő áldozatok sajátosságait is bemutatja. A hatodik fejezet az időskorú áldozatok mellett a fogyatékkal élőkkel is foglalkozik, ami azért is fontos, mert ezek az áldozatok nem illenek bele az „ideális áldozat” fogalmába, így rájuk még kevesebb figyelem irányul, noha a jelenség prevalenciája körükben feltételezhetően még magasabb, mint az egészséges áldozatoknál.

A hetedik fejezet az áldozati csoportok kulturális környezetére világít rá. Külön kezeli a vallásos, rurális, azaz vidéki életformát folytató, illetve menekült vagy kisebbségi identitással rendelkező áldozatokat. Érdekes, hogy a falusiasság nemcsak földrajzi, hanem kulturális jellemzőként is megjelenik. A fejezet nagyon jó tanácsokkal szolgál az intervencióhoz, és a kulturális identitások figyelembevételének kihasználására buzdít. A migráció erősödésével az ehhez társuló társadalmi problémák is hangsúlyosabbá válnak, így a menekültekkel foglalkozó rész különösen hasznos lehet a menekültüggyel foglalkozók számára is.

A nyolcadik, záró fejezet a párkapcsolati erőszak egyik leggyakrabban felmerülő kérdésével foglalkozik: Miért maradnak bántalmazó kapcsolatban az áldozatok? A kérdést részletesen körüljárva a fejezet azt igyekszik bemutatni, hogy miért nincsenek egyszerű megoldások a párkapcsolati erőszakban érintett áldozatok problémáira. Az áldozatok ki-, majd visszalépése a bántalmazó kapcsolatba a probléma része, így a kilépés még akkor sem mindig egyszerű, ha ennek tárgyi feltételei adottak. A bántalmazótól való eltávolodás, majd leválás egy ellentmondásos érzelmekkel teli folyamat részei; bármilyen működőképes beavatkozás csak ennek felismerése után képzelhető el. A blokkot, és egyben a kötetet is, két mintadokumentum zárja, egy egyéni menekülési terv, illetve egy tinédzserekre szabott biztonsági intézkedési terv. Mindkettő külön figyelemre érdemes az ifjúság- és családvédelemben dolgozók számára.

Úgy gondolom, hogy külön fejezetet megérdemelt volna az elkövetők, illetve a jogi megoldási lehetőségek bemutatása is. Az előbbi azért, mert az elkövetők részletes ismerete meghatározza az intervenciót, míg az utóbbi azért, mert a jog valamilyen formában majdnem mindig része az abúzus hosszú távú megoldásának.

Összefoglalva, a *Breaking Apart Intimate Violence and Abuse* átfogó, áldozatcentrikus kézikönyv, amely a kortárs elméletek és beavatkozási technikák áttekintésével és alapos bemutatásával hasznos kiindulási pontot jelenthet akár a laikusoknak, akár a szakembereknek. A téma kutatói számára gazdag és friss irodalomjegyzéke teheti figyelemre érdemessé.

Tartalom

TANULMÁNYOK

CSATH MAGDOLNA: <i>Az EU versenyképessége nemcsak technológiai, hanem emberi és társadalmi ügy is</i>	5
KOVÁCS HELGA: <i>Az igazi Gossip Girl a bíróságon</i>	25
M. TAKÁCS PÉTER: <i>Max Weber kritikusai Gödel propozíciós tételében</i>	55
TOMÁŠ GÁBRIS: <i>“Díszmagyar” (Hungarian Ceremonial) Attire as a Constitutional Symbol</i>	65
ALEXANDRA LETKOVÁ: <i>The Ideological Past and Present of Bratislava’s Slavín</i>	83
MEERA HAMED FALAH ALMA’AITAH: <i>Refugee Protection in Jordan and Lebanon: Legal Frameworks, Service Provision, and Socioeconomic Challenges in a Turbulent Region</i>	111
SOLYMÁRI DÁNIEL: <i>A politikai hatalom és erő szerepe a nemzetközi fejlesztési segélyezés összefüggésében</i>	119
HORVÁTH ANETT: <i>A közpolitikai kudarcok és fiaskók</i>	135
AADI RAJESH: <i>Evolving Role of Women in the Developing World</i>	143

KÖNYVISMERTETŐK

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN: <i>Könyvismertetés Várszegi Asztrik és Palotai Gabriella Párbeszédben című művéről</i>	151
PÁSZTOR GERGELY: <i>Könyvismertetés Shondrah Tarrezz Nash Breaking Apart Intimate Partner Violence and Abuse című művéről</i>	155